

Kaló József

A VIDÉKBIZTONSÁG TÖRTÉNELMI MEGKÖZELÍTÉSÉN

NEMZETI KÖZZSZOLGÁLATI EGYETEM
BUDAPEST

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú,
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt
projekt keretében működtetett „A magyar önkormányzatok döntéshozatali
mechanizmusának jogtörténeti, jogszociológiai és összehasonlító jogi
vizsgálata elnevezésű” Államtudományi Műhely keretében,
a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

Projekt szakmai vezető:
Prof. Dr. Szilágyi Tivadar
Projekt szakmai vezető helyettes:
Dr. Boldizsár Gábor

Szerző:
Dr. Kaló József

A kézirat lezárásának dátuma:
2018. szeptember 26..

A kiadás éve: 2019

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás,
terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása
nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek
felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható,
azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

TARTALOM

1. BEVEZETŐ	5
2. FOGALMI MEGHATÁROZÁS	7
3. EGYETEMES VÁROS ÉS VIDÉKTÖRTÉNELEM	10
3.1 Az ókori Kelet	10
3.2 Fönícia	15
3.3 Az ókori görög város és vidék	16
3.4 A hellenisztikus kor	20
3.5 A római vidék története	22
3.6 Középkor – visszatérés a vidékre	27
3.7 Újkor – városok előnyben	34
3.8 A nagy francia forradalom és hatása	37
3.9 Az ipari forradalom hullámai	40
4. A MAGYAR VIDÉKBIZTONSÁG TÖRTÉNETE	43
4.1 A honfoglalás időszaka	43
4.2 Az államalapítás hatása a vidék biztonságára	48
4.2 Vidékbiztonság a tatárjárás időszakában	50
4.3.1 A tatárjárás megindulása és lefolyása	55
4.3.2 A tatárjárás következményei	74
4.4 Vidékbiztonság a tartományurak időszakában	75
4.5 A középkori magyar parasztfelkelések hatása a vidékbiztonságra	80
4.5.1 A Budai Nagy Antal vezette parasztfelkelés	80
4.5.2 A Dózsa György vezette parasztfelkelés	84
4.6 A három részre szakadt Magyarország vidékbiztonsága	87
4.7 A nemzetőrség szerepe a vidék biztonságában	92
4.7.1 A nemzetőrég az 1848-49-es forradalom és szabadságharcban	92
4.7.2 A nemzetőrség az 1956-os forradalom és szabadságharcban	95
4.8 A Szeretfalva-Déda vasútvonal kiépítésének hatása az erdélyi vidékbiztonságra 1942-1944	98
4.8.1 A trianoni békediktátum, mint történelmi előzmény	98
4.8.2 A második bécsi döntés	100
4.8.3 A Szeretfalva-Déda vasútvonal építése és hatásai	101

5. ÖSSZEGZÉS	104
FELHASZNÁLT IRODALOM	106
BIBLIOGRÁFIA	109
SZERZŐI BEMUTATKOZÁS	111

1. BEVEZETŐ¹

Korunk új típusú kihívásainak hatására az állam új típusú válaszokra kényszerül, egyszersmind változik az egyén és a közösségek feladata, felelősségi köre és cselekvési mozgáster. Mindezek földrajzi viszonyrendszerben is érzékelhetők: a vidék biztonsága és élhető életterének biztosítása vonatkozásában. Az egyén és a kisközösségek felelőssége, az öngondoskodásban játszott egyre fokozódó szerepe nem csökkenti az állam felelősségét a biztonság megteremtésében és fenntartásában, hanem egymásra hatva, egymást kiegészítve alkotnak egységet. A vidékbiztonság, mint a nemzeti biztonság meghatározó feltétele, egyre fontosabb kérdéssé lép elő. A Nemzeti Közszerológati Egyetem (NKE) és a Szent István Egyetem (SZIE) oktatóiból alakult közös kutatócsoport elsődleges kutatási célja a vidékbiztonság komplexitásának feltárása és bizonyítása, rendszerszemléletű leírása és a speciális (vidék)biztonsági tudatosság megteremtése. A kutatás során prioritást élvez a fizikai és a gazdasági biztonság, a versenyképesség, az öngondoskodás és a Jó Állam kapcsolatrendszere.

„A kutatás jelentősége, hogy állam-centrikus megközelítéssel hozzájárul a biztonság-kultúra fejlesztéséhez, az állam és polgárok biztonság-szemléletének emeléséhez, a vidék versenyképességének növeléséhez. Rendszerbe foglalja és leírja a vidék biztonságának összetevőit, definiálja az állam és a vidékbiztonság kapcsolatrendszerét, jellemzőit, környezetét különös tekintettel a fizikai és a gazdasági biztonsági dimenziók kapcsolatára, melynek eredménye a biztonságos, élhető és versenyképes vidéki életter. A kutatás alapoz a már meglévő kutatási eredményekre, a közel- és a régmúlt kapcsolódó hazai és nemzetközi történéseinek feldolgozására.”²

A kutatás kiinduló pontjaként meghatározásra kerültek a vidékbiztonság különböző pillérei:

- Politikai-kormányzati;
- Fizikai;
- Gazdasági;
- Szociális-társadalmi;
- Környezeti-környezetvédelmi;
- Élelmiszer-élelmiszer;
- Infrastruktúra;
- Fenntarthatóság és megújulás;
- Vidékbiztonsági öngondoskodás.

¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszerológati Egyetem és a Szent István Egyetem együttműködésével készült a „Vidékbiztonság, a biztonsági környezet hatása a vidék versenyképességére” Államtudományi Kutatóműhelyben.

² SZILÁGYI et al., 2018. 406. old.

A kutatás során alapos elemzésnek vetjük alá a meghatározott (kilenc) biztonsági dimenziót, azok elemeit, kapcsolati rendszereit a történelmi korok, a társadalmi-, földrajzi-, klimatikus viszonyok és a kormányzati rendszerek alakulásának függvényében. Ugyancsak figyelemmel kísérjük a kilenc pillér egyes elemeinek – elemcsoportjainak, kapcsolatainak, jelentőségeinek változásait, a két és többoldalú kapcsolatok fejlődését, ok-okozati összefüggéseit.

A kutatóműhely elemzésének fontos részét képezi, nagyban segíti a szemléltetést, a megértést és részben a bizonyítást is a történelmi példák, tapasztalatok, tanulságok bemutatása, elsősorban a Kárpát-medence történelmére fókuszálva. A városok és az urbanizáció történetei jól elhatároltak és dokumentáltak, azonban a vidék története, a vidékbiztonság fogalmának meghatározása koronként és földrajzi térségenként változhat. A vidék és város egyre növekvő eltérése az árutermelés és pénzgazdálkodás térnyerését követően vált egyértelművé térségünkben.³

Jelen munka egy általános gazdaság- és társadalomtörténeti összefoglalással kezdődik, mely során igyekszünk a városi és vidéki történelem mérföldköveit, sajátosságait meghatározni a nyugati kultúrkör történetét bemutatva, mivel a Kárpát-medence és benne hazánk történelme során ezt tekintette mintának, ehhez kívánt kapcsolódni.

Ezt követően kerül sor a magyar vidékbiztonság bemutatására történeti megközelítésben, egy-egy meghatározónak tekintett történelmi eseménysor elemzésének módszerével. A példák – bár kronologikus sorrendben szerepelnek – nem fedik le a teljes magyar történelmet, ezt terjedelmi okokból sem vállalkozhattunk volna megkísérelni. Ehelyett a választott példatár – az egyes esettanulmányok – a kutatás kilenc fő pillére közül a legmegragadhatóbbakat igyekszik felvonultatni, amelyekkel a jelen korunk vidékbiztonságának megértéséhez a legszemléletesebb bemutatását nyújthatjuk. A kilenc fő pillérből így történeti elemzésnek vetettük alá a vidékbiztonság politikai-kormányzati, fizikai, gazdasági, szociális-társadalmi és infrastrukturális dimenzióit.

³ SZILÁGYI et al., 2018. 406–413. old.

2. FOGALMI MEGHATÁROZÁS

A munka első lépéseként célszerűnek tartjuk tisztázni az alapfogalmakat, hiszen azok mai jelentéstartalmának megfeleltetése a megelőző évszázadok viszonyaira vonatkozóan nem egyszerű feladat. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a fogalmak nem statikus, szilárd jelentést hordoznak, hanem koronként változtak, összefüggésrendszerük bővült.

A vidék fogalmának meghatározásakor alapvetően abból indulhatunk ki, hogy azt a város, az urbanizált terület ellenpárjaként lehet legkönnyebben definiálni. A vidék, mint sajátos földrajzi tér a világméretű városiasodás nyomán vált egyre fontosabb területté a modern társadalmak számára. A város és vidéke közötti munkamegosztás: az urbánus, piaci, kereskedelmi központok élelemmel, illetve a vidék iparcikkkel való ellátása évszázadokra visszavezethető történelmi jelenség, amely ma is fontos részét képezi e kapcsolatrendszernek.⁴

A biztonság fogalma meghatározásakor számos megközelítéssel találkozhatunk: a szakirodalomban több tucatnyi szűkebb és tágabb terjedelmű biztonságfogalom található. A szó etimológiai meghatározása szerint az eredeti latin kifejezés egy félelem vagy aggodalom nélküli állapot kifejezésére szolgál, vagyis a biztonság szavunk eredeti tartalma mindössze annyi, hogy biztonságban van az, aki nincs veszélyben. A biztonság fogalma egyaránt értelmezhető az egyéntől kezdve, a kisebb-nagyobb közösségeken át, egészen az emberiség, a Föld egész élővilágának szintjén. A biztonság legalacsonyabb szintje a lokális, azaz a helyi biztonság. Tartalma szerint ez azt jelenti, hogy egy állam a területén belül, illetve a közvetlen környezetében olyan feltételeket teremt, amelyek kiküszöbölik, valamint kivédik a lehetséges fenyegetéseket.⁵ A lokális biztonság fogalmán belül tehát a vidékbiztonság egy újszerű megközelítést tükröz.

A biztonság fogalmának dimenzióit értelmezve megállapítható, hogy a biztonság fogalma tartalmilag jelentősen kibővült az utóbbi évtizedekben és komplexitása miatt nehezen írható le rövid fogalomként. Az egyén számára a biztonság az az állapot, amikor a szociális faktorok (társadalmi kapcsolatok, gazdasági jellemzők) az egyén irányában zavar nélkül fejtik ki hatásukat és közvetlen veszélyeztetettség nem áll fenn. A biztonság a társadalom belső viszonyaiban kifejezi azt az állapotot, amikor az egyes társadalmi alrendszerek funkciók szerint, szabályozottan működnek és működésüket semmilyen immanens veszély nem zavarja. A biztonság a társadalom külső oldalán jelenti azt az állapotot, amikor az adott társadalom működésére más állam, szervezet, illetőleg csoportosulás veszélyt nem jelent. A biztonság szervezeti értelmezésben jelenti azt az állapotot, amikor a szervezet egyes elemei, azok kapcsolódása, illetőleg a struktúra egésze normalizált körülmények közt funkcionál. A biztonság fogalma egyaránt értelmezhető az egyén az egyes ember, majd a különböző kisebb-nagyobb közösségeken át egészen az emberiség, a Föld egész élővilága szintjén. Az ókori társadalmak hatalmas méretű védelmi létesítményeket hoztak

⁴ JENEY et al, 2013. 73. old.

⁵ GAZDAG, 2013. 13–16. old.

létre, erősített városokat építettek, vízellátó, óriási árvízvédelmi rendszereket hoztak létre. A túlélés szempontjából kiemelkedő fontosságú volt a létfontosságú javak és szolgáltatások, élelmiszer és az ivóvízkészletek védelme. A helyi közösségek vezetői és a polgárok önszerveződése mellett idővel megjelentek a hivatásos fegyveres és rendvédelmi szervek is.⁶

Ha a vidék fogalmának ellentétpárját, a város meghatározását vizsgáljuk, akkor nehéz egzakt definíciót adni. Történeti-földrajzi megközelítésben a város mindig valaminek a centruma. Ennek a centrumterületnek a megjelenése az a korszakhatár, amikor az emberi élettér végérvényesen kettévált *vidéki* és *városi térre*. Ha abszolút értékben – és a hagyományos gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítésre hagyatkozva – vizsgáljuk ezt a két fogalmat, akkor a következő összefoglaló megállapításra juthatunk:

A város a vidékkel szemben:

- nagyobb lakosságszámú, népsűrűségű,
- nagyobb mértékben rendelkezik:
 - a civilizációs vívmányokkal,
 - a technikai fejlődés eredményeivel,
 - a gazdasági erőforrásokkal (munkaerő, ipari termelés és kereskedelem koncentráltága),
- politikai érdekérvényesítő képessége nagyobb (maga az állam politikai vezetése is a városban helyezkedik el – kevés kivételtől eltekintve –, itt található székhelye).

A fenti felsorolás a város szempontjából előnyösnek tekinthető tényezőket tartalmazza, azonban, ha a két élettér gyökereit vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a vidék a legtermészetesebb, elsődleges megjelenési formája az ember élőhelyének, maga a város is a vidékből származik, abból „nőtt ki”. A városok megjelenése és növekedése nagymértékben függött a vidéki térségek átalakulásától.⁷ A vidék a mezőgazdasági termelés elsődleges színtereként határozható meg, amely ugyanakkor biztosítja az ezt lehetővé tevő legalapvetőbb eszközök előállításához szükséges ipari és kereskedelmi feltételeket is (például a szerszámokhoz szükséges fémek megmunkálása, előállítása a nem helyben található nyersanyagok kereskedelmi tevékenység során történő beszerzésével).

A természetes élettérből egy mesterségesbe való „költözést” örökít meg a Biblia is, amikor a város mint élettér először említésre kerül benne: Káin volt az első város alapítója, melyet fiáról, Énókról nevezett el.⁸ Ebben az időpillanatban az emberiség már túl volt a bűnbeesésen, továbbá az isteni kegyelmet ábrázoló Édenkertből való kiűzetésen. Ádámnak két fia született: Káin és Ábel. Ábel juhásztor lett, tehát állattenyésztésből élt, amely közel állt az Édenkerthez hasonló isteni gondoskodáshoz:⁹ a legelőt, vizet, élőhelyet az Isten által teremtett természeti környezet biztosította, és ehhez idomult Ábel nem letelepedett, nomád, pásztorkodó életformája. Ezzel szemben

⁶ ÜRMÖSI, 2013. 148. old.

⁷ LEES, 2015. 3. old.

⁸ „Ezután Káin a feleségével hált, aki terhes lett, majd fiút szült, akit Énóknak nevezett. Káin épített egy várost, és azt is a fiáról nevezte el.” 1 Mózes 4,17. Egyszerű Fordítású Biblia,

⁹ Ezt a gyűjtögető életmódnak feleltethetjük meg.

Káin földművelő lett, saját erejére támaszkodva igyekezett átalakítani környezetét, megtermelni a létfenntartáshoz szükséges javakat. Éppen ez a hozzáállás lehet a magyarázata, miért fogadta Isten szívesen Ábel áldozatát, míg Káiné nem nyerte el tetszését: az előbbi hálaáldozat volt a ki nem érdemelt gondoskodásért, az utóbbi pedig a saját erőből elért eredmények, javak tulajdonképpeni elismertetése lett volna. Káin nagyon megharagudott és elkeseredett áldozata – azaz önigazolásának – elutasítása miatt, és ez vezetett Ábel megöléséhez. Az emberiség első gyilkosságának következménye az lett, hogy még távolabb kerültek Istentől: Káin kóborlásra lett ítélve, azaz még jobban kiszakadtak az Édenkerti idillhez kapcsolódó élettérből, és Édentől keletre megtörtént az első város megalapítása.¹⁰ Az ember maga vette kezébe saját sorsának alakítását, a természetes környezetből épített környezetbe költözött, ezzel pedig végérvényesen a letelepedett életmódot választotta.¹¹ A technológiai fejlődés lehetővé tette az embereknek a növénytermesztést és az állattenyésztést, amely egyre inkább helyettesítette a gyűjtögető, vadászó és nomád életformát. Ezt gyakran szükségessé tette a helyi élelmiszerforrások kimerülése, amely szintén a tartósabb települések létrejöttét segítette. Így az emberek a történelem során először tudtak többet előállítani, mint amennyit élelemszükségletük és fogyasztásuk indokolt.¹²

¹⁰ A teljes történetet lásd 1 Mózes 4. fejezet. Egyszerű Fordítású Biblia

¹¹ Jacques Ellul (1912–1994) francia teológus szavai szerint az ember kiesett a természetes kegyelemből, és ezt követően teremtett egy új, működőképes rendszert. „Káin építette az első várost. Mert Isten Édenét helyettesítette a sajátjával.” Jacques Ellul: *The Meaning of the City*. Grand Rapids, MI. – Eerdmans, 1970. Idézi: KOTKIN, 2008.

¹² LEES, 2015. 3. old.

3. EGYETEMES VÁROS ÉS VIDÉKTÖRTÉNELEM

3.1 AZ ÓKORI KELET

A városok megjelenésével az emberiség tehát egy újfajta, ember által alkotott környezet megteremtésére törekedett, s ez a törekvés vezette az első városépítőket Mezopotámiától Indiáig és Egyiptomig, Közép-Amerikától Észak-Afrikán át Kínáig. Ebben a folyamatban egy olyan társadalmi és erkölcsi rendet kovácsoltak, amely meghaladta a régi törzsi és kláni kapcsolatokat.¹³

A városok létrehozásának egyetemes céljaiként írható le, hogy:

- nagyobb fokú biztonság megteremtésére törekedtek, mint az a kistelepüléseken (házcsoportokban, tanyákon, falvakban) elérhető volt, hiszen a város magasabb lakosság száma megnövelte a fegyverforgatók potenciális számát; a nagyobb szervezettség, központi vezetés (például a városállam élén álló uralkodó) szintén fokozta a védelem erejét; és maguk a városfalak biztosították a nagyobb fizikai védelmet,
- a város az iparcikkek előállításában és azok mezőgazdasági termékekkel történő cseréjében élen járt, azaz kereskedelmi központtá alakult,
- „szent teret” teremtett, azaz vallási és kulturális központtá vált.

A városok kialakulásával a társadalom növekvő rétegei – amelyek mentesültek a saját részre történő élelmiszer-termelés szükségességétől – a mezőgazdasági termelés helyett végérvényesen más tevékenységek felé fordultak. A munkamegosztás egyre elterjedtebbé vált. A demográfiai sűrűség számos speciális tevékenységet segített elő. Nemcsak az áruk előállítása és vásárlása, hanem a kormányzati adminisztráció és a vallási szertartások megszervezése is egyre nagyobb teret nyert. Az első (ön)kormányzatok – melyek élén az uralkodók álltak és olyan emberek alkották őket, akik az írásos feljegyzések elvégzésére és megőrzésére szakosodtak – nagymértékben képesek voltak biztosítani, hogy a városi lakosok által igényelt mezőgazdasági többletek kedvező feltételek mellett biztosítva legyenek.

A legkorábbi városok az élelmiszerek hosszú távú kereskedelmének megjelenése előtt alakultak ki, ezért viszonylag közel kellett elhelyezkedniük azokhoz a területekhez, ahol az élelmiszer-felesleget termelték. A mezőgazdasági termelés megfelelő vízellátást igényelt, és a városok számára a leggazdaságosabb útvonalat az áruk szállí-

¹³ KOTKIN, 2008. oldalszám nélkül (EPUB Version)

tására a vízi útvonal jelentette. Mindezen okok miatt a korai városok gyakran folyó völgyekben helyezkedtek el.¹⁴

A városok megteremtették saját identitásukat, elkülönítve magukat a vidéktől, többnyire pozitív jelentéstartammal a vidék rovására. Hogy a városok életben maradása szempontjából ez mennyire fontos jelentőséggel bír, azt mutatja a városok történelmének tanulmányozása során levonható következtetés: erkölcsi kohézió vagy saját polgári identitás nélkül még a gazdag, prosperáló városok is dekadenciára és hanyatlásra vannak ítélve.¹⁵

1. számú ábra: A föld legősibb városai

(forrás: jegyzettar.blog.hu; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

Az első városok a világ számos részén egymástól függetlenül keletkeztek, mely folyamat a Kr. e. IV. évezred közepétől vált általánossá. A városok a vidékből jöttek létre az emberi települések új formáiként, amelyek lakói meglehetősen eltérő körülmények között éltek, mint elődeik és vidéki kortársaik. Annak ellenére, hogy hosszú ideig a világ népességének csak elenyésző hányadát adták, mégis mélyreható befolyásuk volt azokra a társadalmakra, amelyekben megjelentek. Jelentősen növekedtek a városi lakosság lehetőségei, és mindenféle technológiai, politikai, kultu-

¹⁴ LEES, 2015. 3–4. old.

¹⁵ KOTKIN, 2008. oldalszám nélkül (EPUB Version)

rális és szellemi innovációt erőteljesen támogattak. A városokban végbemenő haladás hasonló fejlődést váltott ki a körülöttük elhelyezkedő, tőlük függő vidéki területeken, azok lakosai között, így segítve elő magának a civilizációnak a fejlődését. Valójában a *civilizáció* szó a latin *civitas*-ból származik, amelynek eredeti jelentése *városállam* volt.¹⁶

Az utolsó jégkorszak végével az állattenyésztés és a mezőgazdaság terjedt el, mint gazdálkodási forma, és velük együtt a letelepedett életmód. A kis falvak a kézműipari tevékenységek és a kereskedelem központjaivá fejlődtek. A legfejlettebbek, amelyeket „proto-városoknak” nevezhetünk, gyorsabban növekedtek egy széles régióban, amelyet „termékeny félholdként”¹⁷ szokás emlegetni.¹⁸

A városok megjelenésének legrégebbi állandó nyomai Mezopotámiába vezetnek, a Tigris és az Eufrátesz folyók közti területre. Itt számos egymást követő város (városállam) jött létre, amelyekre a nyugati világ városalapító örökségeként tekinthetünk – olyanok, mint Uruk, Ur, Akkád, majd Babilon és Ninive. Ugyanakkor ide kell sorolnunk a tágabb értelemben vett Közel-Keleti térség másik ősi városát, Jerikót is.¹⁹

Ezekben a legelső városokban közös, hogy vízlelőhely közelében feküdtek, mezőgazdasági termelést folytattak és/vagy kereskedelmi központokként funkcionáltak. A régészeti ismereteink alapján a világ legelső – a Kr. e. X. évezredben alapított – városának tekinthető Jerikóban például a Holt-tengerből származó só és bitumen cserélt gazdát tükizéért, a porceláncsiga kagylójáért és obszidiánért. A kereskedelmi bevételekből meggazdagodó város lakói fallal vették körül magukat, védelmül a szomszédos népek és a vadállatok ellen. A világ első nagyvárosának²⁰ tekinthető, sumérek lakta Uruk, mely a Kr. e. VI. évezredben jött létre, az öntözéses földműveléssel teremtette meg gazdasági alapját. E gazdálkodási forma lényege, hogy a folyó (jelen esetben az Eufrátesz) vizét csatornákkal juttatták el a művelni kívánt területre. E módszerrel, mely nagy szervezethez igényelt,²¹ a folyó menti termékeny területek több kilométerrel szélesedtek,²² ami sokkal több terményt jelentett, s így hozzájárult a népességszám növekedéséhez. Uruk kereskedővárosként is funkcionált, melynek köszönhetően kereskedelmi és kulturális kapcsolatai kiterjedtek egészen a Földközi-tengerig, Délnyugat-Iránig és Észak-Mezopotámiáig. Sok helyen olyan jelentős a kulturális hasonlóság, hogy feltételezhető az urukiak kolóniaalapítása is. Erre nyilván a legfontosabb nyersanyagok, (épületfa, fémek) biztosítása miatt volt szükség. Írásos források hiányában azonban nem tudjuk pontosan, hogy az uruki uralkodók politikai befolyása meddig terjedt.²³

¹⁶ LEES, 2015. 1. old.

¹⁷ Palesztina nyugati partjától egészen a Nílus-völgyig, és a Tigris és az Eufrátesz folyókig.

¹⁸ KOTKIN, 2008. oldalszám nélkül (EPUB Version)

¹⁹ Európa legrégebbi városa jelenlegi ismereteink szerint a mai Bulgáriában, Várna közelében található, és a Kr. e. V. évezredben jött létre. Keletkezését a közeli sólelőhelyeinek köszönhettem. Meglehetősen kis város volt, kétszintes házakkal ugyan, de csak mintegy 350 fős lakossággal. <https://sofiaglobe.com/2012/10/08/archaeology-europes-oldest-town-found-near-bulgarias-varna-professor-says/> (A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

²⁰ Míg az ősi Jerikóban körülbelül 2000 ember élhetett, addig Uruk lakóinak száma a becslések szerint megközelítette az 50.000 főt.

²¹ A Kr. e. III. évezred elejére jelentősen megváltozott a településhálózat: míg a települések korábban véletlenszerűen helyezkedtek el, addig az új időszakban egy lánc szemeihez hasonló sorba rendeződtek, ami a távolsági öntöző-csatornahálózat kiépülését mutatta. Emellett a kis falvak száma erősen lecsökkent, a nagyobb települések mérete tovább nőtt.

²² Eleinte a város ellátására mintegy 6 km-es sugarú földterületre volt szükség, később azonban mintegy 16 km-es sugarú területet ellenőrzött közvetlenül.

²³ OPPENHEIM 1982. 61–75. old.

Mindkét, példának választott város betöltötte tehát azokat az alapvető funkciókat, amelyeket a városokkal kapcsolatban fentebb említettünk. Urukban nemcsak a népességszám növekedése, a távolsági kereskedelem és a városfal megléte²⁴ igazolja korábbi állításunkat, hanem az ékírás megjelenése is,²⁵ amelynek alapvető funkciói között ott találjuk az igazgatási feljegyzéseket, a törvények rögzítésére szolgáló feljegyzéseket, továbbá valamely szent hagyomány megfogalmazása céljából vagy évkönyvek számára és végül a tudományos célból készült feljegyzéseket is.²⁶ Az írás megjelenése és funkciói szintén igazolják, hogy a városok már a legkorábbi időkben is fontos közigazgatási, gazdasági, kulturális és tudományos központokként működtek, megszervezték és irányították az alájuk tartozó vidéket, garantálták annak biztonságát.

A városok fejlődésének következő állomása volt a városállamok egyesítéséből születő államalakulat, a világtörténelem első ismert birodalma, az Akkád Birodalom megjelenése Kr. e. 2350 körül. Míg az egyes mezopotámiai városállamok eddig csak néhány tíz vagy száz km²-re kiterjedő vidéki területeket kormányoztak, úgy most Sarrukín²⁷ király – alávetett városállamok láncolatának segítségével – már egy több tízezer km²-es központosított birodalom felett uralkodhatott.²⁸ És ezzel tulajdonképpen megszületett a két fogalmunk átfedése is, a *vidéki város*. Elemzésünk során mindig az adott civilizáció centrumterületein kívülálló térségeket vizsgáljuk, azaz az itt található településformákat tekintjük vidéknek. Ezek a legtöbb esetben házcsoportok, tanyák, falvak, de természetesen lehetnek városok is. A külső- és belső biztonság megőrzésének fontos záloga volt a világtörténelem első állandó hadseregének megalakítása, mely 5400 főt számlált.²⁹ Sarrukín megtörte az addigi hagyományt azzal, hogy nem egy korábbi alapítású sumér várost tett meg birodalma uralkodói központjának, hanem egy új fővárost épített Agadéban. A korábbi, anyagi lehetőségeikben korlátozott városállamoktól eltérően Sarrukín új fővárosa nyersanyagokat, késztermékeket és rabszolgák tömegeit vonzotta magához egy olyan birodalomból, amely Mezopotámiától egészen a Földközi-tengerig terjedt.³⁰

Ez az első birodalmi főváros azonban nem sokáig maradt fenn: négy generáción belül az Akkád Birodalom észak felől érkező nomád betörések áldozata lett. Ezt követően a korábban már befolyásos pozícióval bíró Ur városát egy új dinasztia helyreállította, mint a régió fővárosát. Az új uralkodók azonban nem tértek vissza a régi közigazgatási rendszerhez, hanem a földtulajdon és a központosított irányítás Sarrukín alatt meghonosodott mintáját őrizték meg és tartották fenn.³¹

²⁴ Legnagyobb kiterjedésekor a várost a becslések szerint mintegy 11 km-es városfal vette körül. A monda szerint a falat Gilgames király emelte. ZÁSZLÓS, 2004.

²⁵ A világtörténelem első írott anyaga, a Gilgames-eposz is Urukhoz köthető, itt uralkodott ugyanis a monda szerint Gilgames király. OPPENHEIM 1982. 316–317. old.; ZÁSZLÓS 2004.

²⁶ OPPENHEIM 1982. 287. old.

²⁷ Más néven Sarrum-kin (nevének jelentése „a király törvényes”) Akkád vagy más néven Agade város megalapítója és annak uralkodója Kr. e. 2350-2294 között. HARMATTA 1997. 97. old.

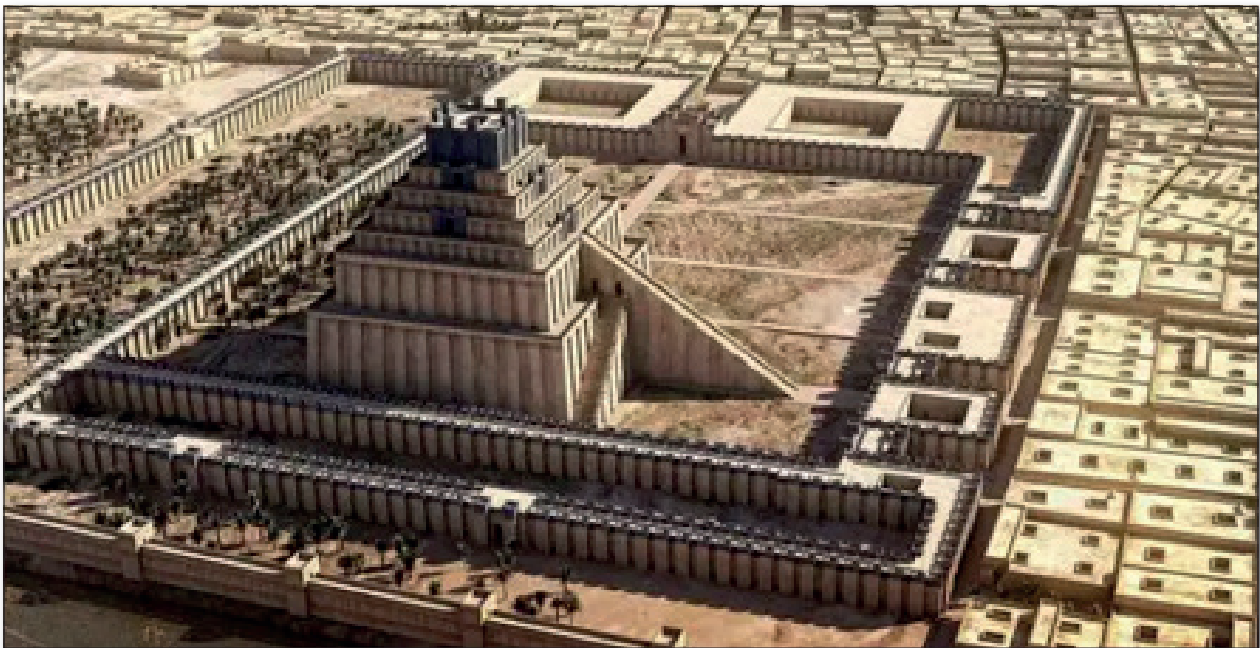
²⁸ OPPENHEIM 1982. 87–88. old.

²⁹ HARMATTA 1997. 98. old.

³⁰ KOTKIN 2008. oldalszám nélkül (EPUB Version)

³¹ Uo.

A birodalmak megszervezése, és az általuk garantált biztonság lehetővé tette az egyre nagyobb lélekszámú városok megjelenését.³² A fejlődés következő fokát Babilon városa jelentette, mely ugyan már a Kr. e. IV. évezredben is létezhetett, de első jelentős uralkodója Hammurápi³³ volt, aki a várost egy újabb birodalom, az Óbabiloni Birodalom (Kr. e. XVII-XVI. sz.) fővárosává tette. A babiloniak alatt a kereskedelemnek a városok helyzetére gyakorolt hatása széles körben erősödött. Ez olyan jogrendszer kialakítását tette szükségessé, amely általánosan alkalmazható különálló klánok és egy birodalom különböző népei számára. Babilon fejlődése nem volt zökkenőmentes: az Újasszír Birodalom idején (Kr. e. 911-612) Kr. e. 689-ben földig rombolták,³⁴ majd ugyancsak az asszírok megkezdték újjáépítését. Az Újbabiloni Birodalom idején (Kr. e. 612-539) vált világvárossá. A királyi palota volt a legjelentősebb gazdasági szervezet a mezopotámiai városban. Ide ömlött a leigázott népek, sőt a távoli népek adója, a királyi birtokok jövedelme, ide özönlöttek a királyi műhelyek termékei. A palota raktáraiból kellett ellátni és ruháztatni rangjuknak megfelelően a királyi család tagjait, az ország és a palota adminisztrációjának tisztviselőit, a királyi háztartás személyzetét, az állandó hadsereget, a parasztok és rabszolgák stb. seregét, akiknek létfenntartása a palotától függött.³⁵ Hérodotosz³⁶ görög történetíró idején, a Kr. e. V. században ugyan a város már régen elveszítette uralkodói székhely rangját, azonban megőrizte nagyságát: 250.000 főre becsült népességével továbbra is a világ legnagyobb városának számított.

2. számú ábra: Az ókori Babilon.

(forrás: http://jegyzettar.blog.hu/2017/10/31/a_vilag_legosibb_varosa; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

³² Uo.

³³ Más néven Hamurábi (névének jelentése a „gyógyító fia”), Kr. e. 1792-1750.

³⁴ OPPENHEIM 1982. 525. old.

³⁵ Uo. 143. old.

³⁶ Hérodotosz, vagy Halikarnasszosi Hérodotosz (Kr. e. 484-425 körül) görög történetíró. Fő műve a *Történelem* című munkája a görög-perzsa háborúkról szól, de részletesen ismerteti az Óperzsa Birodalom kialakulását, földrajzát és lakosainak néprajzát.

A mezopotámiaihoz hasonló folyamatok indultak el a világ számos pontján, melynek következtében a Kr. e. III. és I. évezred között Latin-Amerikától Kelet-Ázsiáig megjelentek a közel 10.000 lakost számláló városok. Egyes esetekben a városok megjelenése a városi és vidéki területek közötti távolsági kereskedelemmel összefüggésben alakult ki, ami a városi életforma exportjával is járt. Ahogyan a városok hálózata fejlődött a régiókon belül, ugyanúgy a városok transzregionálisan is megjelentek, hiszen a fejlettebb területeken élő emberek városi telepeket hoztak létre a kereskedelem lebonyolítása érdekében. Mégis, a városok megalakulása többnyire autonóm módon zajlott.³⁷

3.2 FÖNÍCIA

A kereskedelmi célú városalapítás élvonalát a föníciaiak és a görögök jelentették. A föníciaiak az ókori világ leghíresebb hajósai közé tartoztak, és a tengeri népek vándorlása következtében tűntek fel a történelem színpadán, Kr. e. 1200 körül. Civilizációjuk Kr. e. 700-ig virágzott (Kr. e. 300 körül hanyatlott le véglegesen), s hatásukra olyan hatalmas kereskedelmi fellendülés következett be a Földközi-tenger térségében, ami csak a mai globális szabad kereskedelmi „boomhoz” hasonlítható.³⁸ Az eredetileg csak mintegy 14.000 km²-en elterülő föníciai kultúra az Antilibanon hegység és a Földközi-tenger közötti keskeny tengerparti sávban húzódott. A terület földrajzilag igen tagolt, nagyrészt hegyvidék. A tengerparti keskeny földszávot leszámítva kevésbé volt alkalmas a mezőgazdasági termelésre, ezért esőztető művelésű kertkultúrák apró falvak jelentek meg, amelyek először halásztelepekké alakultak. Mivel a terület fontos kereskedelmi útvonalak csomópontjában feküdt (Egyiptom, Kis-Ázsia, Mezopotámia és a Földközi-tenger középső és nyugati medencéje felé), ezért a tengeri kereskedelem jelentette a gazdasági felemelkedés lehetőségét. Ez utóbbinak köszönhetően olyan városállamok jöttek létre, mint Arvád, Akko, Akkra, Aradosz, Berütosz, Büblosz, Szidón és Türosz. A föníciai városállamok politikailag önálló oligarchikus³⁹ köztársaságok voltak, melyeket kereskedő arisztokraták irányítottak, szemben a keleti típusú despotikus királyságokkal.⁴⁰ Méreteit tekintve egyetlen föníciai város lakossága sem haladta meg a 30.000 főt, de a térségben kiemelkedtek jólétük és pompájuk miatt.⁴¹

A föníciai civilizáció egyik legnagyobb vívmánya a föníciai ábécé megjelenése volt a Kr. e. XI-X. században, nagyjából egyidőben a görög ábécé megjelenésével. Az ékírásos ábécét egyszerűsítették és papiruszra írható formájává változtatták, néhány hangzót elhagytak.⁴² Az írás továbbfejlesztése, könnyebb lejegyezhetősége nagyban segítette a kereskedelem fejlődését, valamint a város, mint közigazgatási, gazdasági, kulturális és tudományos köz-

³⁷ LEES 2015. 8–9. old.

³⁸ MORVAY 2017.

³⁹ Az oligarchia kevesek zsarnoki uralmát jelenti. Az oligarcha (vagy tartományúr) ógörög eredetű szó, amelynek jelentése egy nagyobb ország részen önhatalmúlag uralkodó főúr, kiskirály. Rendszerint királyi privilégiumokat is használt, függetlenül a király jóváhagyásától.

⁴⁰ HARMAT 2015.

⁴¹ LEES 2015. 11. old.

⁴² DOBOS 2013. 366–369. old.

pont tovább élését, elsőbbségét a vidékkel szemben. Továbbra is a város szervezte és irányította a fennhatósága alá tartozó vidéket, egyúttal garantálta annak biztonságát.

A föníciai kultúra másik fontos öröksége a kapcsolatlétesítés volt a Földközi-tenger kultúrái között, és a kereskedelmi jogrendszer alapjainak lefektetése. A föníciaiak a Mediterráneum civilizációnak művészei között is kölcsönhatást létesítettek, de önálló, nagy kultúrát nem hoztak létre. Más ókori népektől eltérően nem területek meghódításával tették naggyá és gazdaggá civilizációjukat, hanem kereskedelmi telepek létrehozásával. Ezek a telepek, azaz gyarmatvárosok megtalálhatóak voltak nemcsak a Földközi-tenger teljes partvidékén, hanem Európa atlanti-óceáni partjain egészen a Brit-szigetekig, Nyugat-Afrikában, Szudánban, és a Fekete-tenger térségében. A föníciaiak keleti irányban egészen Délnyugat-Ázsiával kereskedtek tengeri úton.⁴³ Kereskedelmi telepeik az árucikkek felvételére, elhelyezésére és raktározására szolgáltak. Természetesen nem minden kereskedelmi érdekeltségük kapcsolódott saját alapítású városokhoz: sok esetben a helyi uralkodókkal szerződést kötve, már meglévő városok kijelölt negyedeiben telepedtek le kereskedők. Gyarmatvárosaikat megfelelő árucsereléhetőségekkel rendelkező vidékeken alapították, egyes esetekben olyan már meglévő városok mellett, ahol rendelkeztek kereskedelmi koncesszióval (például az egyiptomi Memphisz). Néhány föníciai kolóniából később fontos város vált, például Rodoszon, Krétán vagy Máltán, de mindegyik közül a legjelentősebbé Karthágó vált, amelyet a hagyomány szerint Kr. e. 814-ben alapítottak Türoszból érkezett föníciai telepesek.

Város és vidék kapcsolatáról sokat elmond, hogy a föníciaiak a kedvező kereskedelmi adottságokkal rendelkező területek mellett olyan helyeken is előnyben részesítették a kolóniaalapítást, ahol a helyi társadalmi-politikai hatalom gyenge volt, mivel így az adott népcsoport kisebb ellenállást tudott kifejtteni a föníciai gazdasági, politikai vagy kereskedelmi befolyással szemben. Ez a rabszolgaszerzésben és –rabszolga-kereskedelemben nyilvánult meg a legélesebben.⁴⁴

3.3 AZ ÓKORI GÖRÖG VÁROS ÉS VIDÉK

A mezopotámiai vagy föníciai városokkal ellentétben a görög városállamokat körülvevő vidék általában csak csökkent mértékben volt mezőgazdasági termelésre alkalmas terület. Az állattenyésztéssel túllegeltetett és/vagy növénytermesztéssel kimerített vidéki területek képtelenek voltak a növekvő népesség eltartására. Ezért természetes folyamatnak tekinthető, hogy a görög anyaország nehéz körülményei következtében a görög polgárok máshol kerestek jobb életet, vagy az élelmiszerek és a nyersanyagok új forrásainak megteremtése érdekében új kolóniákat hoztak létre. Mindezek következtében a Kr. e. VIII-VI. sz. folyamán görög gyarmatvárosok létesültek elsősorban Dél-Itáliában, a Márvány- és a Fekete tenger partján, majd az egész földközi-tengeri térségben az Ibériai-félszigettől Észak-Afrikán át Ciprusig.⁴⁵

⁴³ LEES 2015. 10–11. old.

⁴⁴ HARMAT 2015. old.

⁴⁵ KOTKIN 2008. oldalszám nélkül (EPUB Version); BOARDMAN – HAMMOND 1982. 83–162. old.

3. számú ábra: A föníciai és görög gyarmatosítás által érintett területek az ókorban.

(forrás: <http://slideplayer.hu/slide/2184541/>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

A kevés művelésre és letelepedésre alkalmas földterület másik következménye az volt, hogy a görög városok fejlődése alapvetően két eltérő formát mutatott: a tengerbe nyúló földnyelveken, a tengerpartok közelségében kialakuló városok hamar felfedezték és kiaknázták a tengeri közlekedésben és kereskedelemben rejlő lehetőségeket, így fejlett kézműipart és a tengerhajózáshoz szükséges anyagi és szellemi feltételeket alakítottak ki, ami gyors ütemű fejlődést eredményezett. A szárazföld belsejében azonban a városok általában a magaslatok által jól védhető területeken jöttek létre, amelyek évszázadokig megmaradtak egy kezdetleges eszközökkel folytatott földművelés vagy igénytelen pásztorkodó állattenyésztés mellett.⁴⁶

A kialakuló településformákban – falu (kómé), község (démosz), város (polisz) – közös volt, hogy létrejöttükhöz megfelelő nagyságú megművelhető földterületre és megfelelő vízforrásra volt szükség. A polisz kifejezést ugyan magyarrá városként vagy városállamként szoktuk fordítani, azonban mai fogalmaink szerint a *kistérség* közelíti meg leginkább jelentését területi értelemben véve. A kistérség központjában általában egy városias település állt, azonban a lakosság többsége ennek falain kívül, falvakban vagy tanyákon élt. A vidéken élő polgárok ugyanolyan jogokkal rendelkeztek, mint a városban lakók. A városok az őket körülvevő vidéki településeket (falvakat, községeket) fokozatosan függő helyzetbe kényszerítették, így jöttek létre az egyes városállamok (például Athén, Spárta, Korinthosz, Thébai), melyek mérete nem volt túlságosan nagy: az athéni városállam területe a part menti kis szig-

⁴⁶ HEGYI et al. 1996. 121–122. old.

tekkel együtt is csak mindössze 2350 km², míg Lakónia⁴⁷ területe 5800 km² volt. Ugyanez igaz lakosságszámukra is: a Kr. e. V. században – a klasszikus görög poliszok virágkorában – Athén kivételével egyetlen városállam lakóinak a száma sem haladta meg a 150.000 főt (Athén lakossága ekkor 275.000 fő körül mozgott).⁴⁸

A fentiekben vázolt folyamatoknak köszönhetően tehát a tengerparti poliszok fejlődése volt a meghatározó, s a kézműipari ártermelés és a tengeri kereskedelem következtében átrétegződött ezen poliszok társadalma, mely politikai változásokat ösztönzött. Így a kezdetben monarchikus államformájú görög poliszok fejlődésben élenjáró csoportja előbb a földbirtokos arisztokrácia kezébe került (oligarchia), majd egy-egy türannosz⁴⁹ a démoszra⁵⁰ támaszkodó uralma következett, melyet a köznép uralma, a demokrácia váltott fel. Jelentős sajátosság volt ugyanakkor, hogy politikai⁵¹ jogokkal a városállamok lakosságának csak egy szűk rétege rendelkezett: például Athénban a hatalom a szabad férfi polgárok népgyűlésének kezében volt, ami a lakosoknak körülbelül 10-15%-át⁵² jelentette, s nem volt polgárjoga a nőknek, a rabszolgáknak, felszabadítottaknak és a más görög vidékekről származó jövevényeknek, a metoikoszoknak.⁵³

Sajátos formája létezett a biztonság megteremtésének a vidékek összefüggésben a görög poliszok közül Spártaiban, és tágabb értelemben az általa uralt Lakóniában. A Kr. e. IX. században a térségbe érkező dórok meghódították a politikai központtal nem rendelkező akháj őslakoságot. A dórok elsősorban a termékeny spártai síkságon és az azt övező hegységben telepedtek le, amely lehetővé tette területük védelmét a nagyobb lélekszámú őslakosokkal szemben. Később elfoglalták a terméketlenebb magasabban fekvő területeket is. A hódítás következtében a lakedaimóni társadalom rétegződött: a dórokból lettek a spártai poliszpolgárok, a síkvidéki akhájokból a teljesen jogfosztott helóták, a hegyvidéki akhájokból pedig a perioikoszok, a körülakók. A spártai polgárok fő foglalkozása alapvetően a katonáskodás, a helótáké a földművelés, míg a szabad, de polgárjoggal nem rendelkező perioikoszoké a kereskedelem és a kézműipari termelés volt. A spártai polgárok öt faluban, a perioikoszok több tucat kisvárosban éltek, míg a helóták az állam tulajdonában álltak, és egy-egy állami földterülethez rendelték őket, melyeket kiosztottak a spártai polgárok között. A helótáknak be kellett szolgáltatniuk termékeik egy meghatározott részét, de a többletet megtarthatták, ami inkább a jobbágyokhoz hasonló, mint klasszikus rabszolga-státuszt mutat.⁵⁴

Tehát a spártaiak bár városállamot alkottak ugyan, de alapvetően nem városias településen éltek, hanem öt falu jelentette lakóhelyüket. (Csak később, a hellenisztikus korban nyert városias formát Spárta.) Négy ezek közül egy mindössze 3 km²-nyi területen helyezkedett el, míg az ötödik azottól 5 kilométerre, délre feküdt. Természete-

⁴⁷ A Peloponnészoszi-félsziget délkeleti területén fekvő Lakónia vagy Lakedaimón vidéke, mely az Eurótasz és a Knakion folyók között fekszik. Legfontosabb területe Spárta városállama volt.

⁴⁸ KOTKIN 2008. oldalszám nélkül (EPUB Version); HEGYI et al. 1996. 121–122. old.

⁴⁹ Egyeduralkodó, zsarnok.

⁵⁰ Fenti összefüggésben a városi polgárjoggal rendelkező köznépet jelöli.

⁵¹ A politika szó maga is a polisz, a városállam ügyeivel, a közügyekkel való foglalkozást jelentette eredetileg.

⁵² A Kr. e. V. sz.-ban Athén 275.000 lakosából mintegy 45.000 fő rendelkezett polgárjoggal. KOTKIN 2008. oldalszám nélkül (EPUB Version)

⁵³ HEGYI et al. 1996. 126–138. old.

⁵⁴ Uo. 138–141. old.

sen – a többi görög poliszhoz hasonlóan – már a korai időktől rendelkeztek akropolisszal, azaz fellegvárral, amely a védelmet volt hivatva biztosítani a külső támadással és a belső lázongással szemben. Az utóbbi megakadályozására a spártaiak egy sajátos, preventív módszert is alkalmaztak, a *krüpteia*⁵⁵ intézményét. *„A krüpteia azt jelentette, hogy az előljárók a legértelmesebbeknek látszó ifjakat időről időre szétküldték a falvakba; a fiúk ilyenkor csak törüket és a legszükségesebb élelmet vihették magukkal. Napközben szétszéledtek, és rejtékhelyeken húzták meg magukat, de éjszaka kimentek az utakra, és megöltek minden helótát, aki kezük ügyébe került. Gyakran még a szántóföldeket is átkutatták, és legyilkolták az ott dolgozó legerősebb és legkiválóbb helótákat.”*⁵⁶ A spártai polgárok számát jóval meghaladó helóta lakosságtól való félelmet, és a velük szembeni kegyetlen bánásmódot más források is megerősítik. *„Mert hiszen, félve helótáik balgatagságától és nagy tömegétől (Lakedaimónban ugyanis majdnem minden intézkedés fő célja a helóták féken tartása volt), nem áttalották a következő eszközöz folyamodni: közhírré tették, hogy azok a helóták, akik azt tartják magukról, hogy sok mindenre képesek egy háborúban a városért, jelentkezzenek, hogy kiválogassák, majd felszabadítsák őket. Valójában azonban próbára akarták tenni őket, abban a meggyőződésben, hogy aki legjobban óhajtja a szabadságot, férfias önértében az fog legelőször rájuk támadni. Ki is választottak mintegy kétezret, s felkoszorúzva körülvezették valamennyit, mint már szabadokat a szentélyekben, nem sokkal később azonban eltüntették őket, és senki se tudta megmondani, hogy melyik milyen módon pusztult el.”*⁵⁷ Ez a kíméletlen bánásmód természetesen vezetett sorozatos felkelésekhez a helóták részéről. A legnevezetesebb a Kr. e. 464-454 között zajló helótafelkelés volt, melyet egy természeti katasztrófa bekövetkezése váltott ki: Spártát nagy földrendgössorozat rázta meg, mely hosszú időn keresztül tartott, minek következtében több mint 20.000 spártai polgár vesztette életét, és számos épület dőlt romba. A helóták úgy érezték, eljött az ideje a spártai iga lerázásának, *„s teljes tömegükben elpártoltak a lakedaimóniaktól.”*⁵⁸ A spártaiak szerencséjére a perioikosok nem csatlakoztak a helóták mozgalomához, két város kivételével, azonban a helóták szövetségesre találtak a messénéiek részéről. Ennek ellenére közel egy évtizedes folyamatos háborúskodás után végül vereséget szenvedtek, és maradtak alávett állapotban.⁵⁹ Spárta adja tehát a történelemben az első, jól dokumentált példáját annak, ahogyan egy városállam hosszú évszázadokon keresztül a vidéki területeivel szemben szélsőségesen ellenséges viszonyt tartott fenn, annak maximális kizsákmányolásából élt, s ezzel kívánta biztosítani saját külső és belső biztonságát, valamint gazdasági termelésének alapjait.

A szövetségbe tömörült görög városállamok több háborút is vívtak egymás ellen, melyek közül kiemelkedik a peloponnészoszi háború⁶⁰ Kr. e. 431-404 között. Az Athén vezette Déloszi Szövetség elsősorban a tengeren és a görög szigetvilágban rendelkezett elsőbbséggel, míg a Spárta vezette Peloponnészoszi Szövetség szárazföldi hadereje volt meghatározó. A háború közel három évtizedig elhúzódott, mivel egyik fél sem tudott döntő vereséget

⁵⁵ Szó szerint rejtőzködést jelent. PLUTARKHOSZ 2001. 1039. old.

⁵⁶ Uo. 110–111. old.

⁵⁷ THUKÜDIDÉSZ 1999. 144. old.

⁵⁸ NÉMETH 1996. 155. old.

⁵⁹ Uo. 154–155. old.; HEGYI et al. 1996. 177–179. old.

⁶⁰ Valójában ezt megelőzően már létezett egy szintén peloponnészoszi háborúnak nevezett fegyveres konfliktussorozat Kr. e. 460-445 között, amelyet figyelembe véve első és második peloponnészoszi háborúról beszélhetünk.

mérni a másik erőire, és az ellenséges „fővárosok” közvetlen megtámadására sem mertek vállalkozni. Az elhúzó haditevékenység következménye az lett, hogy megpróbálták az ellenség gazdasági erejét megtörni. Ennek legkézenfekvőbb eszköze a vidéki területek pusztítása lett, a mezőgazdasági termelés bénítása céljából. A spártai seregek betörték az Athén közvetlen uralma alatt álló régióba, Attikába, amelynek lakói beköltöztek a városfalak mögé, az állatállományt pedig Euboia szigetére telepítették át. A spártai seregek tönkretették a vidék virágzó szőlő-olajfaültetvényeit, mely miatt a falakon belülré szoruló parasztok között elégedetlenség támadt. Az elégedetlenséget Athén politikai és katonai vezetője, Periklész⁶¹ a szigetvilágban elfoglalt ellenséges területeknek az athéni szegények közötti kisorsolásával és áttelepítésével igyekezett mérsékelni. Athén, vidéki területeinek pusztítása ellenére, tengeri úton képes volt szükségleteit biztosítani, sőt, évekre elegendő tartalékokat is felhalmozott. A déloszi szövetség a tenger felől számos rajtaütést hajtott végre a Peloponnészosi-félsziget települései ellen, ugyancsak zaklatva és pusztítva annak vidéki területeit.⁶²

A vidéki területek lakosságának Athénba költöztetésének, s az így kialakult zsúfoltságnak súlyos következményei lettek: a kiéheztetés ugyan nem sikerült, de a higiéniai viszonyok megváltozása kedvezett egy keletről behurcolt ismeretlen eredetű betegség terjedésének, mely négy év alatt a lakosság harmadát elpusztította. Az óriási mértékű halálozás Periklész bukásához vezetett: az ellene támadt népharag következtében leváltották, és egyes források szerint még pénzbüntetés megfizetésére is kötelezték. Később ugyan rehabilitálták, azonban ő maga is a járványnak esett áldozatul. Mint köztudott, a háborút végül a Peloponnészosi Szövetség nyerte meg, Athén elvesztette korábbi hatalmát, és azt sohasem nyerte vissza.⁶³

3.4 A HELLENISZTIKUS KOR

A görög történelem folytatásaként, az egyes görög városállamok (Athén, Spárta, Thébai) és az általuk működtetett szövetségi rendszerek hegemoniájának korszakát a makedón uralom váltotta fel. Makedónia a görögség korábbi peremterületéből évszázadok alatt egy erősen központosított, jól szervezett birodalomná nőtt. Nagy Sándor⁶⁴ hódításainak köszönhetően a Perzsa Birodalom elfoglalása után a görög kultúra kiterjesztette hatását egészen Egyiptomig és Indiáig. Számos elemet magába építve a keleti hatásokból létrejött a hellenizmus, melyben a városokra jelentős feladat hárult: ők voltak hivatva a makedón uralom biztosítására, mint a legfőbb helyőrségek állomáshelyei, és a birodalom kormányzására, mint a közigazgatás központjai. Emellett természetesen jelentős volt gazdasági és kulturális szerepük is, valamint a két eltérő népcsoport, a makedón-görögök és a perzsa birodalom korábbi

⁶¹ Periklész (Kr. e. 495–429) görög államférfi, szónok és hadvezér. Tevékenysége az Athéni városállam aranykorára esett, különösen a görög-perzsa és a peloponnészosi háború időszakára.

⁶² HEGYI et al. 1996. 202–203. old.

⁶³ Uo. 204–217. old.

⁶⁴ Nagy Sándor, vagy más néven III. Alexandrosz makedón király (Kr. e. 336–323). Atyja, II. Philipposz nyomdokain haladva hatalmát a Peloponnészostól az indiai szubkontinensig terjesztette ki, elfoglalva az akkor ismert világ nagy részét. Rövid, de eredményes uralkodása a klasszikus ókori történelem és kultúra egy új korszakának, a hellenizmusnak a kezdetét jelentette.

alattvalóinak etnikai-kulturális egybeolvasztása.⁶⁵ Maga Nagy Sándor rövid uralkodása alatt mintegy hetven várost alapított (ezek nagy részét önmagáról nevezve el), mert felismerte jelentőségüket. Halála után a folyamat tovább zajlott, kisebb-nagyobb eredményekkel.

4. számú ábra: Nagy Sándor birodalma.

(forrás: <https://prezi.com/925qya4dunhq/nagy-sandor-birodalma/>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

A Ptolemaidák⁶⁶ által vezetett Egyiptomban például a görög-makedón hódítók és a helyi etnikum érintkezésének színtere leginkább a vidék, a falu volt. A névleg szabad egyiptomi parasztok a királyi birtokok bérlőiként művelték a földet, melynek királyi kormányzója hajtotta be az adót és a különféle szolgáltatásokat. A királyi kormányzó beosztott tisztviselői (felügyelők, falusi előljárók, írnokok) egyiptomi származásúak voltak, hogy a munka megszervezése és a kötelezettségek behajtása anyanyelven történhessen. A királyi kormányzó mellett a vidéki társadalom elitjének másik részét a királyi adományföldek birtokosai, a görög-makedón telepesek jelentették, akiknek a földjeit ugyancsak egyiptomi parasztok művelték, így a társadalmi különbségek és ellentétek etnikai köntösben jelentkeztek. A parasztok egyik legfőbb ellenállási formája a királyi birtokokról történő csoportos elvándorlás volt a meneküléssel rendelkező egyiptomi templomgazdaságok földjeire. Mindezek következtében a görög-makedón és az egyiptomi etnikum – elsősorban vidéken – megőrizte különállását, amely a birodalom egységét veszélyeztette.⁶⁷

⁶⁵ Kiváló példa erre már Nagy Sándor uralkodása idején a szúzai menyegző: Szúza városában (a mai Irán területén) Kr. e. 324-ben a makedón király feleségül vette két korábbi perzsa uralkodó leányait, és több mint 10.000 katonája is keleti feleséget választott magának.

⁶⁶ A Ptolemaida-dinasztia Kr. e. 305-30 között uralkodott Egyiptomban. I. Ptolemaiosz Nagy Sándor hadvezére volt, akit maga a makedón nagykirály nevezett ki Egyiptom helytartójának, később azonban királynak kiáltotta ki magát. Az egyiptomiak hamar elfogadták a Ptolemaioszokat a független Egyiptom fáraóinak utódaként.

⁶⁷ HEGYI et al. 1996. 336. old.

3.5 A RÓMAI VIDÉK TÖRTÉNETE

A következő történelmi fejlődési szakasz a római történelemhez köthető. Róma is városként, városállamként indult: a hagyomány szerint Kr. e. 753-ban alapították, a Tiberis közelében található hét magaslaton (Palatinus, Caelius, Aventinus, Quirinalis, Viiminalis Esquilinus). Eredetileg több kisebb település, falu jelent meg a folyó melletti dombokon, s ezek egyesülésével csak később jött létre maga a város. Az egyesülésnek vallási indítói okai voltak: a közös kultusz gyakorlása hozta közelebb egymáshoz a közeli falvak lakóit, melyek lakossága etnikailag kevert volt, a latinokból és a szabinokból állt. A létrejövő új város kedvező földrajzi fekvéssel rendelkezett: a közelben feküdt a hajózható Tiberis, mely fontos kereskedelmi útvonalnak számított, ugyancsak fontos szárazföldi kereskedelemi út is húzódott a közelben (a Via Salaria, a sószállítmányok útja). Bár a város történetének kezdeti korszakában (latin-szabin parasztkirályság Kr. e. 753-616) a lakosság fő foglalkozása a földművelés, állattenyésztés és a vadászat volt, az etruszk uralom időszakában (Kr. e. 616-510) már jelentős szerephez jutott az ipar és a kereskedelem is. Róma kedvező földrajzi fekvése regionális szinten is kedvezőnek volt tekinthető, hiszen az Appennini-félsziget közepén feküdt, tőle északra helyezkedtek el az etruszkok, délre pedig a görög városállamok, amely a közvetítő kereskedelem kialakulásának kedvezett.⁶⁸

A Kr. e. VI. sz. végén a földbirtokos arisztokrácia tagjai (a patríciusok) elűzték etruszk uralkodójukat, így Róma köztársasággá vált. Fokozatosan szilárdította meg és növelte hatalmát, előbb csak Latiumban, majd az egész Appennini-félszigeten, ezáltal városállamból Itália egyesítője, egy Földközi-tengeri középhatalom született. A hatalmat Róma városa a közigazgatás precíz megszervezésével gyakorolta: az itáliai települések (községek, városok) egy része megkapta a teljes vagy a csökkentett (szavazati jog nélküli) római polgárjogot, míg mások csak latin jogot nyertek, s a többségük csak szövetségi státuszt kapott, eltérő feltételekkel. Lakóik adót fizettek és katonáskodási kötelezettséggel tartoztak. Római alapítású városok is léteztek, fontos katonai jelentőséggel bíró területeken (a határvidéken, a meghódított népek területén), melyek római joggal rendelkeztek (coloniák). Katonai feladatukon túl a római társadalom alsóbb osztályának (plebejusok) földdel való ellátását is szolgálták, erősítették a kisbirtokosok társadalmi rétegét. A gazdasági élet alapja ugyanis a korai köztársaság idején továbbra is a mezőgazdaság, a földművelés volt.⁶⁹

A következő nagy ugrás Róma történelmében a Földközi-tenger nyugati medencéje feletti hegemonia megszerzése volt Karthágóval szemben, mely három pun háborút eredményezett (Kr. e. 264-241; Kr. e. 219/218-201; Kr. e. 149-146). Ennek következtében Róma immár tengeri hatalommá vált, hatalma pedig kontinenseken átívelő lett, melyet csak fokozott, hogy a Kr. e. II. sz. végére a Földközi-tenger keleti medencéjének nagy részét is meghódította. A középhatalom világbirodalommá válásának Róma város földrajzi elhelyezkedése is kedvezett: a Mediterráneum központjában feküdt. Ekkorra már a Róma központú birodalom meghódított területei nagy részét provinciákként⁷⁰ kormányozta, s a birodalommal együtt annak társadalma is átalakult.⁷¹

⁶⁸ HARMATTA 1998. 42–45. old.

⁶⁹ Uo. 63–99. old.

⁷⁰ A provincia a Római Birodalom legnagyobb Itálián kívüli területi és adminisztrációs egysége volt. Az első provinciát Szicília területén szervezték meg Kr. e. 241-ben. Uo. 110–111. old.

⁷¹ Uo. 106–133. old.

A társadalom élén továbbra is a földbirtokos arisztokrácia állt, őket követte egy új társadalmi réteg, a *lovagrend* (*ordo equester*), akik a kereskedelemmel, hatalmas nyereséget biztosító üzleti vállalkozások lebonyolításával, adóbrévléssel (főként a provinciákban) foglalkoztak. A társadalom szabad elemeinek alsó osztályát továbbra is a plebejusok alkották, akik alapvetően kisparaszti földbirtokosok, kisebb részben kisiparosok, kiskereskedők voltak. A kisbirtokosok száma azonban folyamatosan csökkent, hiszen a katonáskodás fő terhéért elsősorban ők viselték, s az egyre távolibb vidékeken zajló, időben is elhúzódó hadjáratok hatalmas anyagi károkat okoztak számukra.⁷² Fontos kiemelni, hogy a római haderő alapját a kisbirtokos parasztság, tehát főként a vidéki népesség alkotta.⁷³ Az állampolgárok magukat szerelték fel, s maguk vállalták a katonáskodás anyagi terheit, annak egész költségét. Az állam a hadiszákmányból ugyan juttatott nekik összegeket, de ez nem volt elegendő ahhoz, hogy a távollévő családfőnek a termelésből való kiesését ellensúlyozza. Bár a birodalom politikai és gazdasági központja megkérdőjelezhetetlenül Róma városa volt, mégis, paradox módon a katonai és politikai biztonság alapját a vidéki kisbirtokos társadalmi réteg tagjai szavatolták. A vidék biztonságának kérdése így végső soron a birodalom külső biztonságának kérdésévé vált.

A kisbirtokos parasztek eladósodásával, gazdaságaik tönkremenetele következtében tehát a földbirtokviszonyok egyre inkább eltolódtak a rabszolgatartó nagybirtok javára, s a tönkrement parasztek földjeiket eladva vidékről Rómába költöztek. Itt alkalmi munkákból, s egyre inkább szavazati joguk áruba bocsátásából éltek, az előkelő társadalmi rétegek politikai játékszerévé váltak.⁷⁴ A vidéki társadalmi rétegek létbiztonságának veszélyeztetése tehát egyre inkább veszélyeztette az egész birodalom politikai biztonságát is.

A birodalom vidéki területein egyre meghatározóbbá vált a rabszolgatartó nagybirtok működtetése. A Római Birodalom társadalmának legalsó osztályát jelentették a rabszolgák, melyek számbeli többségét a vidéki, falusi rabszolgák tették ki. A mezőgazdasági munkát végző rabszolgák helyzete sokkal súlyosabb volt, mint városi társaiké, s ugyanez igaz a bányászatban foglalkoztatottakra is. A korabeli mezőgazdasági áruterelés egyre inkább a rabszolgák munkájának kiszákmányolásán alapult, amely életkörülményeiket szinte elviselhetetlenné tette. Ennek következtében a Kr. e. II. sz. elején több rabszolgafelkelésre is sor került Itáliában, melyek növekvő mérete miatt, és az általuk a római lakosság körében kiváltott pánik következtében igénybe vették a birodalom fegyveres erejét is.⁷⁵ Az első igazán nagyszabású rabszolgafelkelés Szicília szigetén zajlott le Kr. e. 135-132 között. Kiváltó oka – csakúgy, mint a spártai helótafelkelés esetében láthattuk – egy természeti katasztrófa, az Etna kitörése volt. A felkelés sikerét segítette a rabszolgák nagyjából homogén etnikai összetétele (főként szírek és kilikiaiak voltak), valamint az is, hogy a lázadás első időszakában a római helytartók erélyes fellépésével a nagy rabszolgatartó családok a fővárosban meglévő politikai befolyásukat latba vetve mérsékeltek, hiszen rabszolgáik

⁷² Uo. 137–138. old.

⁷³ A földbirtokkal rendelkező római polgárok számának folyamatos csökkenése a besorozható római polgárokra vonatkozó népszámlálási adatokból egyértelműen kimutatható a Kr. e. II. sz. középső évtizedeiben: míg Kr. e. 164-ben 337.453 főről beszélhetünk, addig Kr. e. 136-ban ez a szám már csak 317.933 főt tett ki.

⁷⁴ Uo. 137. old.

⁷⁵ A Kr. e. 196-ban kitört etrusiai rabszolgafelkelés leverésére egy teljes légiót vezényeltek, míg a III. Antiochos elleni háború döntő csatájában mindössze kettőt vetettek be. Uo. 152. old.

elvesztése jelentős anyagi kárt okozott volna nekik.⁷⁶ A felkelés egyik érdekessége volt, hogy az főként a nagybirtokos rabszolgatartók ellen irányult, és megkímélték például a kisbirtokos római parasztok majorságait. A rabszolgák, sikereiken felbuzdulva önálló államot kiáltottak ki, saját pénzt verettek, államtanácsot szerveztek, uralkodót választottak, stb. Az ekkor már három kontinensre kiterjedő Római Birodalom légiói csak több évig tartó elkeseredett, veszteségekkel teli ütközetek és csaták után voltak képesek legyőzni a szervezetten, kvázi állami keretek között harcoló rabszolgatömegeket. S bár a felkelést Szicília szigetén sikerült ugyan leverni, annak hatásai tovagyűrűztek a birodalomban, s ennek köszönhetően a következő években számos rabszorgalázadásra került sor Itáliában, magában Rómában, Achea provinciában (Dél-Görögországban) és Macedóniában.⁷⁷

A második szicíliai rabszorgafelkelés (Kr. e. 104-101) során szintén sor került rabszorgaállam megszervezésére, s a római államnak hasonló nehézségekbe került a felkelés leverése, mint történt az harminc esztendővel korábban. A második véres rabszorgaháború után a római állam igyekezett megakadályozni az események megismétlődését: intézkedést hoztak a nagybirtokok kialakulásának és a rabszolgák tömeges alkalmazásának mérséklésére, valamint igyekeztek javítani a nincstelen városi proletárok és a kisparasztok helyzetét is.⁷⁸

A fenti példák is mutatják, hogy a vidék biztonsága, annak garantálása és fenntartása milyen fontos tényezőt jelentett a római állam számára, s amennyiben ez felborult, mennyire ingatag lábakra állította a politikai biztonságot. A római történelem egészére igaz, hogy a rabszolgatömegekben meglévő állandó feszültség ott és akkor találta meg a kirobbanáshoz szükséges feltételeket, ahol, és amikor a római államhatalom, a központi elnyomó apparátus átmenetileg meggyengült.

A haderő kiegészítésének problémája – mint láthattuk a földkérdéssel összefüggésben – egészen a Kr. e. II. sz. végéig elhúzódott, amikor is Marius⁷⁹ hadseregreformja megoldani látszott a kérdést. A haderőt önkéntesekkel töltötte fel, a vagyontalan polgárok közül válogatva. A nincstelen tömegek szívesen vállalták a biztos megélhetést és társadalmi felemelkedést ígérő katonai szolgálatot, amelynek időtartamát felemelték 16 évre. Ennek leteltével a katona földjuttatásra tarthatott igényt. Mivel a katonák juttatásait egyre inkább a hadvezér garantálta az állam helyett, így a katonák a hadvezérek politikai törekvéseinek eszközévé váltak, s adott esetben az állam ellen fordultak. Ez vezetett a polgárháborúk korához, melynek következményeként a hatalomért versengő egyik csoport vezetője, Augustus⁸⁰ ragadta magához az egyeduralmat, megalapítva ezzel a császárságot.⁸¹

A Római Birodalom a császárság korában, a Kr. u. 98-117 között uralkodó Traianus alatt érte el legnagyobb kiterjedését (területe megközelítette a 3.000.000 km²-t, lakosainak száma a 60-70 millió főt). A birodalom szárazföldi területeit jól kiépített úthálózat kapcsolta össze, kívülről jövő támadás ellen pedig a *limes*⁸² védte.⁸³

⁷⁶ A felkelésben összesen mintegy 200.000 rabszolga vett részt. Uo. 154. old.

⁷⁷ Uo. 151–156. old.

⁷⁸ Uo. 170–172. A kérdést azonban nem sikerült véglegesen megoldani, mint tudjuk, Kr. e. 74-71 között került sor a római történelem legrettegettebb rabszorgafelkelésére Spartacus vezetésével.

⁷⁹ Caius Marius (Kr. e. 157-86) római hadvezér, hétszeres consul.

⁸⁰ Születési neve Caius Octavius, később Caius Iulius Caesar (Kr. e. 63. – Kr. u. 14.) a Római Birodalom első császára (uralkodott Kr. e. 27-től Kr. u. 14-ig).

⁸¹ Uo. 167–241. old.

⁸² A *limes* (szó szerint ösvény vagy határ) a Római Birodalom védelmét szolgáló, a császárkorban létesített szárazföldi határvonallal, melyet sáncok, árkok, őrtornyok, erődök láncolata alkotott. A katonai táborokat a *limes* mentén helyezték el.

⁸³ Uo. 305.; 311–314. old.; 337. old.

5. számú ábra: A Római Birodalom gazdasága és kultúrája.

(forrás: iskolaellato.hu/A-Romai-Birodalom-gazdasaga-es-kulturaja; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

A birodalom központja – politikailag, gazdaságilag és kulturálisan – megkérdőjelezhetetlenül a közel 2 millió lakost számláló Róma városa volt. Szinte az egész birodalom ennek kiszolgálására szerveződött, s a császárok is folyamatosan keresték lakosainak kegyeit építkezések, ünnepi játékok, pénz- és ételadományok stb. formájában. Ugyanakkor a császárok gondot fordítottak a vidéki területek fejlesztésére, és a birodalom egységessé tételére. Már Augustus is így tett, különösen a provinciákban lévő városok vonatkozásában. Ezek voltak ugyanis a közigazgatási központok, a kereskedelem és a birodalmat behálózó úthálózat csomópontjai, valamint a romanizáció bázisai. Ugyanígy szerepet töltek be az állandó katonai táborok – melyek közelében kereskedők, kézművesek telepedtek le, s így váltak fokozatosan városokká –, valamint a veteránok coloniái is. A vidéki városok irányították a területükhöz tartozó falusi közösségek életét. Gazdaságilag önállósra törekedtek, ami a városi építkezések és magának a városnak a fenntartási költségeit illeti. Minden város rendelkezett bizonyos nagyságú földbirtoktulajdonnal, amelyet bérlet formájában műveltettek.⁸⁴

A vidék meghatározó szerepét fenntartotta, hogy a termelés legfontosabb ágazata, a jólét alapja a császárkorban is a földművelés maradt a birodalom egész területén. A földtulajdon legnagyobb részét a császári és magán-

⁸⁴ Uo. 250–251. old.; 337. old.

kézben lévő nagybirtok tette ki, alapvetően még mindig a rabszolgák munkaerejére támaszkodva, de már a Kr. u. I. században megjelent a kisbérleti (*colonus*⁸⁵) rendszer. A nagybirtok mellett megtartotta jelentőségét a paraszti kisbirtok, és a vidéki városok arisztokráciájának középbirtoka. Az ipar szervezetének új formája az ipari műhelyek megjelenése volt a nagybirtokokon (*házi műhelyek*), a helyi nyersanyag felhasználása és a saját szükséglet ellátása érdekében. Így a nagybirtokokon bizonyos önellátó törekvések jelentek meg, melyek a vidék gazdasági biztonságának alapját szolgálták. A város és a falu életszínvonala közti különbség azonban a Kr. u. II. századtól folyamatosan tágult az utóbbi hátrányára, a város túlsúlya a mezőgazdasági termelésért elsősorban felelős falusi lakosság rovására növekvő ellentéteket szült. Ez kedvezőtlenül hatott a parasztság termelési kedvére.⁸⁶

Ugyanebbe az irányba hatott, hogy a Kr. u. II. századtól kezdve egyre erősödő mértékben nyert teret az a jelenség – összefüggésben azzal a ténnyel, hogy a hódító háborúk lezárulta után megszűnt az olcsó rabszolga-utánpótlás –, miszerint a nagybirtokosok colonusaikat tartósan bérletükhöz kívánták kapcsolni. Ez ellen a paraszti tömegek többféle eszközzel is próbáltak harcolni: az elköltözéstől, vagy az azzal való fenyegetéstől kezdve a szökésen⁸⁷ át, egészen a fegyveres felkelésig. A jelenséggel a vidék biztonságának fenntartása érdekében a császári udvarnak is foglalkoznia kellett, így különböző ellenrendszabályokat foganatosítottak: igyekeztek növelni a császári adminisztráció és a városi szervezetek ellenőrzésének hatékonyságát, illetve adóelengedésekkel, a társadalom alsó rétegeinek anyagi támogatásával, vagy egyszerűen az ellenállás fizikai erőszakkal történő letörésével kívánták megoldani a feszültségeket. Ez csak részben sikerült, így a Római Birodalom vidékről kiinduló, lappangó társadalmi és gazdasági válsággal küszködött, mely a politikai és gazdasági biztonságra volt kedvezőtlen hatással. Történt mindez egy olyan történelmi korszakban, amikor a birodalomnak egyre erősödő külső támadásokkal is szembe kellett néznie, s ez a kettős kihívás egyben a sorsát is előrevetítette.⁸⁸

A Kr. u. III. századtól a colonusok földelhagyása már ijesztő méreteket öltött (Egyiptomban például falvak egész sora néptelenedett el), s a szökött parasztok felkelései is állandósultak. A külső támadással összefüggésben már az a válságjelenség is előfordult, hogy a helyi lakosság, elsősorban a colonusok, átálltak a támadók oldalára. A szökött parasztok tömegei egy másfajta biztonsági kihívást is jelentettek: voltak vidékek, ahol rablóbandákba verődve ásták alá a belső rendet, a közbiztonságot. A vagyon- és létbiztonság a külső támadásoktól függetlenül is bizonytalanná vált.⁸⁹ E jelenségekkel szemben a császári birtokok nagybérleti és a nagybirtokosok is az állam katonai erejét igénybe véve léptek fel, és ekkortól állandósult a colonusok röghöz kötése, jogi eszközökkel is.⁹⁰

⁸⁵ A kifejezés alatt ekkor a szabad kisbérletet értették, aki a nagybirtokosok földjeinek egy-egy parcelláját terményhányad fejében művelte. A termény egy részét be kellett szolgáltatnia a tulajdonosnak, a többivel ő és családja rendelkezett.

⁸⁶ Uo. 324–327. old.; 341. old.

⁸⁷ Szökésre azokon a területeken került sor, ahol a nagybirtokosok a colonusok bérleti szerződéseit annak lejárta után automatikusan meghosszabbították, elhalálkozásuk esetén fiaikra is kiterjesztették, vagy a szomszédokat rendeletileg kötelezték az elköltözők földjeinek megművelésére. Uo. 343. old.

⁸⁸ Uo. 343–344. old.

⁸⁹ A fenti jelenségek következtében vált általánossá a Kr. u. III. sz.-tól kezdve, hogy a vidéki városok fallal vették körül magukat, s Kr. u. 271-ben megkezdődött Róma falainak építése is. Uo. 374. old.

⁹⁰ Uo. 366. old.

A Kr. u. IV. században az adók biztonságos behajtása érdekében a colonusokat teljesen alávetették a nagybirtokosoknak: ők szedték be „bérlóik” adóját, megakadályozhatták távozásukat, sőt, ők váltak a colonusok bírúvá is. A nagybirtokon megjelentek a magánbörtönök és a fegyveres rendfenntartó alakulatok, a nagybirtokosok magánhadseregei. Ugyanekkor a nagybirtokosok földjei kikerültek annak a városnak a fennhatósága alól, amelyhez addig tartoztak. Ezzel párhuzamosan mindinkább megszűnt a földtulajdon kisbirtokosi rendszere: a nagybirtokosok a szabad parasztokat is fennhatóságuk alá kényszerítették, vagy maguk a parasztok (egész falvak) kértek védelmet a földesuraktól egyéni védelmük érdekében, melynek ára földjeik felajánlása volt, s terményszolgáltatással tartoztak. A colonusok egyre inkább *cliensekké* váltak, azaz egyszerre gazdasági és személyi függésbe kerültek. A rabszolgaság sem tűnt el teljesen, de jelentősen átalakult: a rabszolgák önállóan művelték parcelláikat, amelyért bérleti díjat fizettek – így akarták érdekeltté tenni őket a termelésben. Helyzetük csak annyiban különbözött a colonusokétól, hogy őket földjeik nélkül is el lehetett adni, míg a colonusokat csak földdel együtt. A colonusok egy részét terményszolgáltatásuk mellett a földesurak magánhadseregeiben való szolgálatra is kényszerítették, melyek sok esetben ütőképesebbnek bizonyultak a biztonság fenntartásában, mint maga az állami haderő. Így a vidék biztonságának fő letéteményeseivé egyre inkább a nagybirtokos arisztokrácia vált, s számos, korábban állami feladatot vállaltak át, ragadtak magukhoz. Ez főként a birodalom nyugati területeire⁹¹ volt igaz, keleten megmaradt a fejlett városokra támaszkodó központi hatalom elsőbbsége a nagybirtokos arisztokráciával szemben.⁹²

A Kr. u. V. sz. a Nyugat-római Császárság számára a véget jelentette: a gazdasági és társadalmi hanyatlás következtében a haderő is meggyengült, nem volt már képes a sorozatos barbár betörések elhárítására. A birodalom területét elárasztó barbár törzseknek sikerült magát Róma városát is elfoglalni és kifosztani (Kr. u. 410-ben a nyugati gótoknak, Kr. u. 455-ben a vandáloknak), s az általuk megszállt provinciák sorra mondták ki elszakadásukat a birodalomtól. Végül maga Itália is egyike lett az önálló germán királyságoknak, amikor Kr. u. 476-ban az utolsó nyugat-római császárt lemondatták trónjáról, s a császári jelvényeket a Kelet-Római Birodalom uralkodójához küldték.⁹³ A Kelet-római Birodalom jelentősen átalakulva egészen 1453-ig fennmaradt, azonban sokat megőrzött a római örökségből. Pusztulását egy felemelkedő nagyhatalom, a Török Birodalom hódító törekvéseinek köszönhette.

3.6 KÖZÉPKOR – VISSZATÉRÉS A VIDÉKRE

A Római Birodalom bukása után Nyugat-Európa egy tisztán mezőgazdasági vidék állapotába süllyedt vissza. A föld volt a megélhetés egyetlen forrása, a társadalom valamennyi rétege közvetve vagy közvetlenül a földből élt. Az állam tehát olyan haderőt és olyan közigazgatást tartott fenn és működtetett, amely a földtulajdonra épült. A haderő tagjai alapvetően a hűbértartók közül egészültek ki, a tisztségviselőket is ők alkották. Az állam nem rendelkezett olyan fokú hatalommal, mint ezt a római korban láthattuk, feladatait és hatalmát delegálta a hűbéri lánco-

⁹¹ Kr. u. 395-ben a Római Birodalom végérvényesen kettévált Nyugat-római Birodalomra (Róma székhellyel) és Kelet-római Birodalomra (Konstantinápoly székhellyel).

⁹² Uo. 408–409. old.

⁹³ Uo. 418–420. old.

lat tagjai számára, fentről lefelé csökkenő mértékben. A feudalizmus megjelenésével tehát az európai társadalom visszatért egy tisztán mezőgazdasági civilizációba. A városok lehanyaglásával (bizonyos területeken eltűnésével) a vidék szerepe felértékelődött, meghatározóvá vált. Létrejött egy piacok nélküli gazdaság, ahol a nagybirtok saját fogyasztására termelt, hiszen a városokkal együtt a kereskedelem is lehanyaglott. A birtokos nem tudott a piacon sem értékesíteni, sem vásárolni, mert elérhető távolságban nem talált vásárlókat vagy eladókat, így arra rendezkedett be, hogy a saját majorsági földjeiből és parasztjainak szolgáltatásaiból éljen, és maga állítsa elő a föld megműveléséhez és a mindennapi élethez elengedhetetlenül szükséges eszközöket és fogyasztási cikkeket. Így jöttek létre azok a házi műhelyek, amelyek célja a kereskedelem és ipar hiányának pótlása, az nagybirtok önellátásnak biztosítása volt. Ez a római időszakhoz képest veszélyeztette a vidék gazdasági biztonságát, hiszen egy-egy rosszabb termésű év könnyen éhínséget eredményezhetett.⁹⁴

Az egyház szerepe a megelőző korokhoz képest felértékelődött: gazdasági s egyben erkölcsi befolyással rendelkezett. Földtulajdona meghaladta a világi nemességét, ahogyan műveltsége révén is felette állt annak. Csak az egyház őrizte meg azt a műveltséget, amely képessé tette a közigazgatási feladatok ellátására, így évszázadokon keresztül egyházi személyek töltötték be az uralkodók kancellári, titkári, írnoki pozícióit. Az egyház nem csak vidéki településekkel, monostorokkal és falvakkal rendelkezett, hanem városokkal is, melyek többsége a korai középkorban püspöki székhelyként, azaz az egyházmegyék közigazgatási központjaiként funkcionáltak. Gazdasági szempontból nem volt nagy jelentőségük. A püspöki városok valójában csak a vidék révén léteztek. A falaik között tartózkodó püspök vagy az apátok tulajdonában levő uradalmak jövedelmei és szolgáltatásai fedezték létfenntartásuk szükségleteit.⁹⁵

Háborús időkben e városok régi falai nyújtottak menedéket a környék lakosságának. Azonban ez kevésnek bizonyult, hiszen a vidéki lakosság védelmét nem lehetett csak a városokkal ellátni. Ezért a X. századtól kezdve fokozott mértékben a feudális urak föld- vagy kőszáncsal ellátott várakat kezdtek építeni, amelyek menedékkül szolgálhattak a környék lakosságának. A várban állomásozott a lovagokból álló helyőrség, s ugyancsak itt volt található a földesúr lakótornya, valamint a kanonoki⁹⁶ templom is. A parasztok beszolgáltatott terményei és az itt felhalmozott gabona, tartósított hús biztosította a vár személyi állományának és a veszély esetén ide behúzódott környékbeli lakosságnak az élelmezését.⁹⁷ Tehát a város és a vár is csak a földnek, a vidéki lakosság termelésének köszönhetette megélhetését, mivel saját gazdasági tevékenységet nem folytattak. Ők biztosították a mezőgazdasági – vidék-központú – civilizáció védelmét, biztonságát.⁹⁸

Éppen ennek a védelemnek köszönhetően egy teljesen más életmódot folytató társadalmi réteg tagjai is kezdtek megjelenni: a kereskedők. A városok és a feudális várak közvetlen közelében kialakultak az első kereskedőtelepülések. A biztonság iránti igénynek köszönhetően magát a kereskedőtelepülést is kezdték körülvenni fallal.

⁹⁴ PIRENNE 1983. 47–50. old.

⁹⁵ Uo. 54. old.; 89. old.

⁹⁶ A kanonok a római katolikus egyházban tisztségviselő pap, a káptalan tagja. Neve onnan ered, hogy közös életre és különleges rendszabályok által előírt életmódra (*vita canonica*) volt kötelezve.

⁹⁷ Ilyen esetben természetesen a lábön hajtható jószágokat is a várba menekítették.

⁹⁸ Uo. 90. old.

A kereskedelem és kézműipar anyagi hasznának köszönhetően az újonnan jöttek háttérbe szorították a régi lakókat, így a középkori város bölcsője annak a várnak vagy egyházi központnak a külvárosában jött létre, amely helyét eredetileg meghatározta. A születő városok polgárai egyre inkább elkülönültek attól a mezőgazdasági (vidéki) társadalomtól, amelynek létüket köszönhették, hiszen életmódjukat már nem a földhöz való kapcsolataik határozták meg. Feltehetően a parasztság föld nélküli tagjai – akik a társadalom peremén éltek, hiszen csakis a föld biztosíthatta a megélhetést – választották a kereskedelmi és ipari tevékenységet egy jobb megélhetés reményében, melynek köszönhetően független foglalkozást folytató, szabad emberekké váltak, és fokozatosan eltávolodtak a vidéktől, városi polgárok lettek. Ezen új társadalmi réteg „utánpótlása” bőséges volt, hiszen a nagybirtokszervezet nem volt képes a növekvő népesség megélhetését biztosítani, a rendelkezésre álló telekállomány ugyanis véges volt. Ez főként a családok fiatalabb gyermekeit érintette. Éhínség vagy háború idején sokan hagyták el szülőföldjüket, hogy másutt keressék létfenntartásuk lehetőségeit.⁹⁹

A városi polgárságnak tehát a szabadság (azaz mentesülés a földesúri kötelezettségek alól) egyre inkább a jogi állapotává vált. A parasztok is igyekeztek ezt elérni vidéken szökésekkel vagy felkelésekkel,¹⁰⁰ de azokat a próbálkozásokat az állam a földesurak hatalmára és fegyveres erejére támaszkodva rendszeresen leverte és megtorolta. A városi polgárság tehát a társadalom kiváltságos osztályává vált, melynek köszönhetően a középkori város különbözött az ókori városállamok egy részétől vagy a modern városoktól. Ez utóbbiakat csak népsűrűsége és közigazgatása különbözteti meg a vidéki településektől, de a köz- és magánjogban lakóik között nincs köztük különbség az államban elfoglalt helyzetüket tekintve. A középkori városban azonban a polgárjog különleges jogi státust adott. A városi polgár – hasonlóan az egyházi személyekhez vagy a világi előkelőkhöz – mentesült az általános jog hatása alól, s egy sajátos rendhez (status) tartozott, melyet a „harmadik rend” kifejezéssel jelöltek. Rendi státuszuk ellenére a városok nem rendelkeztek kollektív öntudattal. Minden város önmagának élő, előjogaira féltékeny és valamennyi szomszédjával szembenálló önálló közösséget alkotott. Ebből a meggyőződésből csak ritkán, akkor is általában a közös veszély elhárításának kényszere tudta kimozdítani. A városi politikát általában ugyanaz a típusú önzés határozta meg, amely később az államok politikáját is ösztönözte. A vidéki népességet a polgárság csupán a kizsákmányolás tárgyának tekintette, és nem igyekeztek őket szabadságjogaikban részesíteni.¹⁰¹

⁹⁹ Uo. 91–96. old.

¹⁰⁰ Például 1358-ban Franciaországban a jacqueire, 1381-ben Angliában a Wat Tyler vezette felkelés, stb.

¹⁰¹ Uo. 103–104. old.; 110–111. old.

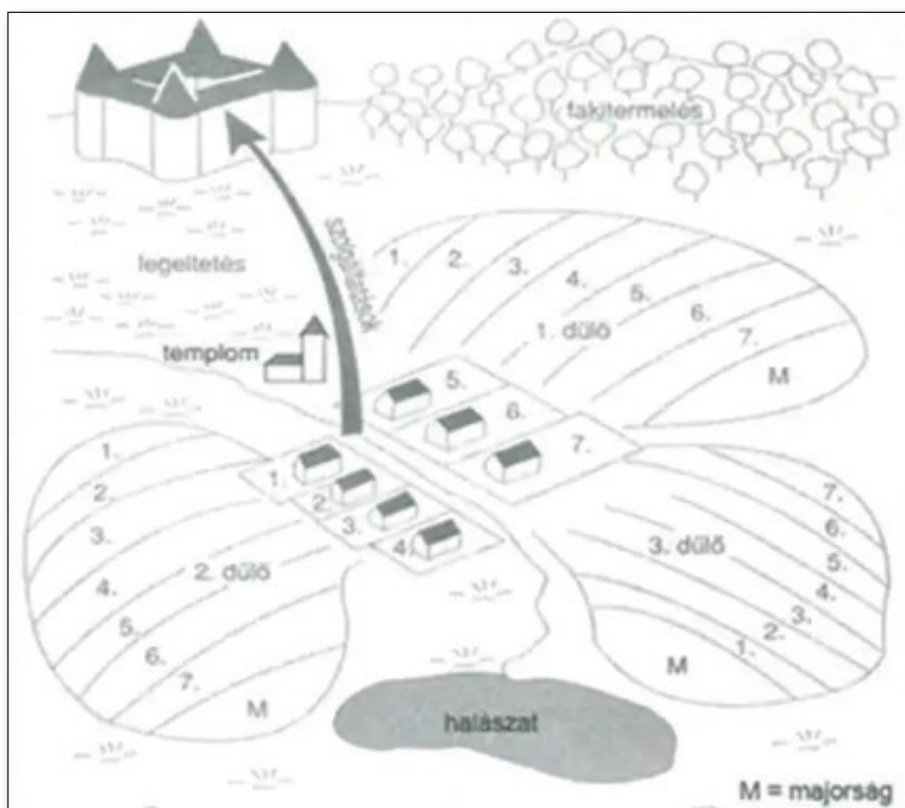
6. számú ábra: A középkori város.

(forrás: <http://slideplayer.hu/slide/1953211/>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

Ugyanakkor az egész társadalmat vizsgálva, a városi népesség számbeli súlya elenyésző volt – még a legfejlettebbnek tekinthető Nyugat-Európában is. A XII-XV. századig a városi lakosság számaránya nem haladta meg a 10%-ot, kivéve egyes nagyon városiasodott vidékeket, mint Németalföld vagy Észak-Itália. Az ókori városokhoz képest a középkori városok lakosság száma igen alacsony volt: Nürnbergnek 1450-ben 20.165, Frankfurtnak 1440-ben 8719, Bázelnak 1450 körül 8000, Strasbourgnak 1475 körül 26.198, és Brüsszelnek a XV. sz. közepén körülbelül 40 ezer lakosa volt. A városok demográfiai növekedése azonban a XIV. sz. kezdetén megtorpant, s csak a XVI. századtól indult ismét növekedésnek.¹⁰²

¹⁰² Uo. 255–257. old.

A középkori társadalom demográfiai szempontból döntően vidéki társadalom maradt. Túlsúlyban volt a nagybirtok (a római előzményekhez hasonlóan), amely mellett elhanyagolható mértékben létezett a szabad parasztság is. A nagybirtokok általában nem voltak egy tagban, a szétszórtság volt jellemző. A falvak is jellemzően két-három földesúr alárendeltségébe tartoztak. A nagybirtok kialakulását nem egységes terv, gazdasági észszerűség, hanem maga a történelem formálta. A nagybirtok központjában helyezkedett el a földbirtokos lakóhelye, a templom, székesegyház, apátság vagy vár. E központtól függtek a különböző körzetek, s ezek mindegyike egy vagy több falut foglalt magába. Minden egyes körzet egy-egy udvarház, uradalom illetékessége alá tartozott, ahol a gazdasági épületek (csűrök, istállók stb.) álltak, s ahol a szolgálatukra rendelt szolgáló személyzet lakott. Itt lakott az igazgatással megbízott alkalmazott is, akit a feudális úr házához bizalmi emberként beosztott jobbágyok közül választottak. Később örökösödési jogcímén bírta tisztségét. Az egy udvarház hatáskörébe tartozó földek három részből álltak: a tulajdonképpeni uradalom, a jobbágytelkek és a közös használatban levő földek. Az uradalom alkotta a földesúri majorságot, melyet kizárólag a földesúr használatára fenntartott földek alkottak. E földek általában szétszórt parcellák formájában oszlottak el a teljes jobbágyok parcellái között. A jobbágytelkek egy-egy család eltartására elegendő mennyiségű földdel rendelkeztek, s ebből következett, hogy a talaj termékenységi foka szerint egyik helyen nagyobbak, másik helyen kisebbek voltak. Minden telek robottal és csaknem mindig természetben teljesítendő szolgáltatásokkal volt megterhelve. A közösen használt földek tulajdonjoga elsősorban a földesurat illette meg.¹⁰³

7. számú ábra: A földesúri uradalom felépítése.

(forrás: <http://eduline.hu/kozoktatás/2009/5/6/20090506> ; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

¹⁰³ Uo. 113–116. old.

Az uradalom és falvak lakói jobbágyok voltak: a földesúr szolgálatában álltak, és ő tartotta el őket. Közülük kerültek ki a földesúri majorság dolgozói, a pásztorok, a juhászok és az uradalmi műhelyek dolgozói (például bognárok, kovácsok, serfőzők stb.). Kissé kedvezőbb helyzetben voltak a telekkel rendelkező (telkekre ültetett) parasztok: rendelkeztek az általuk művelt földdel, ugyanis örökíthették azt. Mivel földje örökölhető volt, s nem lehetett onnan elűzni, a paraszt élvezte a biztonság előnyét. A földesúr bíraskodási joggal rendelkezett jobbágyai fölött, amely fokozta függésüket. Ugyancsak ennek eszközének tekinthető, hogy az uradalmak általában egy vallási egységet is alkottak, s az itt emelt templom vagy kápolna élére az egyházi személyeket a földesúr nevezte ki. A nagybirtok tehát nemcsak gazdasági, hanem társadalmi intézmény is volt. A földesúr hatalmát rákényszerítette lakóinak egész életére, akik nemcsak teljes jobbágyai, hanem a szó szoros értelmében az ő emberei voltak. A nagybirtok szervezete lényegét tekintve patriarchális szervezet volt. A földesúr francia elnevezése is erről árulkodik: „seigneur”, vagyis a „család” legidősebb tagja, akinek hatalma kiterjed az általa oltalmazott famíliára. Háborús időkben valóban megvédte őket az ellenségtől, és menedéket nyújtott nekik vára falai között. A jobbágyok megvédelmezése, a vidék biztonságának garantálása a földesúr elsőrendű érdeke volt, hiszen ezen emberek munkája biztosította megélhetését, vagyonát. A földesúri kizsákmányolás nem vethető össze a korábban látott klasszikus ókori mezőgazdasági rabszolgasággal, vagy a XVI-XIX. századi gyarmatokon alkalmazott rabszolgaság intézményével, de még a nagyipar munkásainak helyzetével sem a XIX. sz. első felében. A középkori nagybirtokon az egyes személyek jogait és kötelességeit a mindenható szokásjog határozta meg, amely megakadályozta, hogy a profit maximalizálásának könyörtelensége hajtsa, s így védelmet jelentett az egyének létbiztonsága tekintetében.¹⁰⁴

A biztonság megszilárdulása egyenes arányban állt a lakosság szám, a népszaporulat emelkedésével. A XII. századtól ennek a népességtöbbletnek köszönhető a *hospesek* (vendégek, telepések) megjelenése, akik nem szabad szülőktől származtak ugyan, de elköltözve szülőhelyükről megmenekülhettek a földesúri üldözéstől, így szabad állapotba kerültek. A hospesek egy új vidékre költözve, annak addig meg nem művelt területeit (pusztaságokat, erdőket, mocsarakat) törték fel, s ennek fejében kedvezményeket kaptak a helyi földesúrtól. Szabad közösségekként éltek, akiket csakis a fejadó és a kötelező katonai szolgálat terhelt. A városi polgárok példája nyomán vidéken is közigazgatási önkormányzati jogot nyertek, s az ennek élén álló személy már semmiben sem hasonlított az uradalmi igazgatást vezető személyre. Inkább a falu érdekeinek védelmezője, akinek munkáját a települési tanács működése segítette saját joghatósággal és törvényszékkel. Az új falusi osztály ily módon húzott hasznot abból a fejlődésből, amelyet a polgárság korábban megtett. Ezekből a szabad falvakból gyakran születtek új városok, mivel városi joggal ruházták fel őket. Különös, hogy legtöbbször nagy városok, nem pedig másodlagosan keletkezett és félig falusias városok jogai terjedtek el vidéken. Azonban a hospes-települések parasztjai és a városi polgárok közé korántsem tehető egyenlőségjel. E paraszt személyi szabadságát korlátozták a falu földjére vonatkozó földesúri jogok. A vendég valójában csak a föld örökölhető haszonélvezetét kapta a földbér fejében, de maga a birtok jogilag továbbra is a földesúr tulajdona volt, s a parasztok telkeivel kapcsolatos minden peres ügy földesúri jogszolgáltatás alá tartozott.¹⁰⁵

A XII-XIII. sz. folyamán a régi uradalmi szervezet – amely eredetileg önellátásra rendezkedett be – átalakult, mivel ekkor már az állandó piacok biztosították a termények rendszeres értékesítését. A városok kezdték felszívni a

¹⁰⁴ Uo. 117–120. old.

¹⁰⁵ Uo. 124–134. old.

vidék termelését, amely létfenntartásukat biztosította. Már az első városi települések sem voltak képesek gondoskodni lakosaik élelmezéséről, azaz megtermelni azt. „A XVIII. századbeli fiziokraták szóhasználatával élve ez tehát egy haszontalan osztály, mivel semmit sem termel, ami közvetlenül szolgálhatná az élet fenntartását. Ennél fogva napról napra való léte, mindennapi kenyere a körülötte levő parasztoktól függ.”¹⁰⁶ Azaz a város vagy a vár a vidék nélkül nem volt életképes, hiszen létfenntartását nem volt képes önállóan biztosítani, ellenben a vidék válsághelyzetekben, külső támadás esetén biztonsága érdekében fordult a városhoz vagy a vár urához. A vidékbiztonság tehát egy összetett folyamat részeként állt elő, amelyben a szereplők gazdasági, politikai és katonai téren egymásra voltak utalva, egymás biztonságát garantálták.¹⁰⁷

A beinduló árutermelés és pénzgazdálkodás következtében a parasztok a robotot és az őket terhelő különböző szolgáltatásokat már egyre inkább pénzben váltották meg, így a földesúr a korábbi patriarchális családfőből egyre inkább földjára élő urasággá vált. A parasztok egy része felszabadult földbérletre lett, de a jobbágyság nem szűnt meg. A városi piacra termelő paraszt megnövekedett bevételeit földszerzésre fordította. S ugyanezt tették a városi polgárok is, hiszen a kereskedelmi vagy kézműipari tevékenységből származó nyereséget a korszakban leginkább a földvásárlásba volt érdemes fektetni. Ez azonban csak azokra a területekre volt igaz, ahová a korai kapitalizmus kezdett beszivárogni (Franciaország, Anglia, Flandria, Észak-Itália egyes vidékei). Európa többi részén az átalakulás rendkívül lassú folyamat volt, különösen ott, ahová nem hatoltak be a nagy kereskedelmi útvonalak. Bár a jobbágyság terhek enyhültek – és bizonyos fejlettebb régiókban egyenesen eltűnni látszottak –, a paraszt továbbra is alá volt vetve a földesúri jogszolgáltatásnak, a tizednek, valamint a hatalom valamennyi visszaélésének, amelyektől a közhatóságok nem, vagy rosszul védték meg. A társadalom többségét kitevő vidéki paraszti népesség továbbra is alávetett, passzív szerepet játszott, a társadalmi hierarchia legalsó fokán élt, mely létbiztonságát befolyásolta.¹⁰⁸ Ezt politikailag csak erősítette, hogy bár az uralkodó korlátlan hatalma a rendiség kialakulásával, a XIII-XIV. századtól kezdve korlátozódott, és az állam irányításába az egyes társadalmi osztályok is beleszólhattak, azonban ebből kimaradt a parasztság, a vidéki lakosság nagy tömege, amely a teljes lakosság 85-95%-át alkotta.¹⁰⁹

Ha a középkori vidéki területek lakosainak foglalkozását vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy az alapvetően a mezőgazdasági termelésben merült ki. Az ipar csak kezdetleges formában volt jelen (az önellátás szükségessége következtében), s a fejlettebb céhes majd manufaktúraipar a városok falain belül működött. Később, a kereskedelem és az árutermelés felfutásával a vidék önellátási kényszere megszűnt, kialakult – az immár hagyományosnak tekinthető – árucseres város és vidék között: az előbbi ipari termékeket és szolgáltatásokat állít(ott) elő, az utóbbi alapvetően mezőgazdasági tevékenységet folytat(ott).¹¹⁰

A XIV. sz. kezdetéig a falusi társadalmi rétegek fokozatos felszabadulása párhuzamosan haladt az addig megműveletlen földek feltörésével és művelésbe való bevonásával. Az ipar és a kereskedelem fejlődése átformálta a társadalmat. Ekkor azonban a fejlődés megtorpant, amelyben nagy szerepe volt a társadalmat sújtó katasztrófák-

¹⁰⁶ Uo. 139. old.

¹⁰⁷ Uo. 138–139. old.

¹⁰⁸ Uo. 144. old.; 147–148. old.

¹⁰⁹ GUNST 1996. 118–126. old.

¹¹⁰ PIRENNE 1983. 239–240. old.

nak. 1315 és 1317 között egy egész Európát érintő éhínség hullám alakult ki, amelyben a súlyosan érintett területeken a lakosság 10%-a vesztette életét. 1347 és 1350 között pedig sor került a világtörténelem legtragikusabb járványsorozatára, a Közép-Ázsiából behurcolt fekete halál, a pestis tombolására. A járvány Európán kívül érintette Észak-Afrikát, a Közel-Keletet és Közép-Ázsiát is. Európában a becslések szerint legalább a lakosság harmada áldozatul esett a betegségnek. A vidéki lakosság veszteségeit növelte a jobbágyság terheinek fennmaradása, valamint a gyakori háborúk okozta társadalmi nyugtalanság: a százéves háborúban¹¹¹ például nemcsak a közvetlen háborús pusztítás érintette a parasztságot, hanem a zsoldoshadseregek rekvirálásai, fosztogatásai is. Franciaország számos vidékét egyenesen pusztasággá változtatták. Mindezek előidézői voltak a századra jellemző sorozatos parasztfelkeléseknek, mint amilyen az 1323-1328-ig tartó flandriai, az 1358-as franciaországi, vagy az 1381-es angliai volt. A flandriai parasztfelkelés egy társadalmi forradalom kísérlete volt, melyben a parasztság el kívánta venni a nemességtől és az egyháztól az igazságszolgáltatási és a pénzügyi hatalmat. Az 1381. évi angliai felkelés, akárcsak a nyugat-flandriai, a városok és falvak népének közös törekvése volt, eredetét ugyanúgy nem a falusi társadalmi rétegek nyomorában kell keresni. A korszak parasztfelkelései általában is lojalisták voltak, csak a rendi privilégiumokat kívánták megszerezni, vagy egyetemesen eltörölni.¹¹²

Azonban van egy jelentős pszichikai-kulturális különbség a városi és vidéki zavargások, fegyveres konfliktusok között. *„A földet művelő paraszt és a földet birtokló nemesség közötti gazdasági ellentét, bár éppoly reális, mint a munkás meg a városi kapitalista közötti, a falusi élet körülményei következtében kevésbé volt érzékelhető. Ez az életforma ezernyi szállal köti az embert az általa megművelt földhöz, s egy bizonyos fokú személyi függetlenséget biztosít számára, amely jóval felülmúlja a nagyipar bérmunkásának függetlenségét. Így hát nem meglepő, hogy a XIV. századbeli városi zavargások heveségüknél, tartósságuknál és eredményeiknél fogva ellentétben álltak a falusi nép mozgalmával.”*¹¹³

3.7 ÚJKOR – VÁROSOK ELŐNYBEN

A rendi társadalom korlátai, az egyik társadalmi csoportból a másikba való feljutás lehetőségének korlátozott volta továbbra is a vidéki társadalom döntő többségét alkotó parasztságot sújtotta. Számáránya ellenére továbbra sem tudott magának rendi jogokat kivívni, a társadalom aljára szorult, politikai képviselése nem volt, törekvéseit nem tudta törvényes keretek között érvényesíteni. A XVI. századtól fokozatosan bomlottak hagyományos közösségei (a faluközösségek). A társadalom magasabb rétegeiben számos előítélet élt a parasztsággal szemben: ostobának, lustának tartották őket. A kevés szakértelmet és alacsony technikát igénylő mezőgazdasági munkák művelőit szellemileg alacsonyabb rendűnek vélték. Kedvező hatást gyakorolt azonban a parasztságra az *árforradalom*,¹¹⁴ amelynek köszönhetően a pénzjáradék reálértéke csökkent, míg a mezőgazdasági termékeké (főként a gabonáé)

¹¹¹ A százéves háború egy Anglia és Franciaország között zajló, 116 évig tartó (1337-1456) háborús konfliktussorozat volt.

¹¹² Uo. 279–289.; GUNST 1996. 126. old.

¹¹³ PIRENNE 1983. 289. old.

¹¹⁴ A nagy földrajzi felfedezések nyomán a XVI. sz.-ban létrehozott új gyarmatokról tömegével áramlott a nemesfém Európába, ami értékének csökkenését és az egyes árucikkek árának folyamatos emelkedését idézte elő. GUNST 1996. 160. old.

nőtt. A parasztek többsége azonban még így is mindennapi megélhetési gondokkal küzdött, sok helyen háziipari tevékenységgel kellett kiegészítenie bevételeit. Azok a kisbirtokos gazdaságok, amelyek nem tudtak megfelelően alkalmazkodni az új viszonyokhoz, tönkrementek, s tulajdonosaik elvesztették földjeiket. Akik viszont alkalmazkodtak, meggazdagodtak, és már maguk is bérmunkásokat alkalmaztak földjeik megművelésére, majd megszerezték az elszegényedettek földjeit is. Ez a korábbi faluközösséghez képest jelentős átrendeződést indított el: a vagyonosabb parasztek magukhoz ragadták a vezető tisztségeket a falvakon belül.¹¹⁵

Az ipar a korábbi városi monopolhelyzetéből kitört, hiszen az olcsó tömegtermékek iránti igényt már nem lehetett céhes keretek között kielégíteni, ezért egyes vállalkozók vidékre, falura telepítették a termelést. Elszegényedő parasztek, zsellérek álltak át iparcikkek termelésére, akiknek a munkáját kereskedők szervezték meg: nyersanyagot és munkaeszközöket biztosítottak a termékek felvásárlása mellett. Ez volt az úgynevezett *bedolgozó-rendszer*, amely a manufaktúraipar felé vezető elmozdulást jelentette. A falu lakói azonban bizonyos termékek esetében továbbra is önellátóak maradtak, így az új termelési keretek inkább csak a kihasználatlanul hagyott kapacitásokat érintették.¹¹⁶

Regionálisan eltérő volt a paraszti társadalom fejlődése: míg Nyugat-Európában (Franciaországban és az Elbától nyugatra fekvő német területeken) a parasztság gazdaságilag megerősödött, s szinte teljesen megszabadult a földesúr feudális eredetű fennhatósága alól, addig Spanyolországban a nemesek juhtenyésztéssel foglalkozó társulásai elvették a földet a parasztoktól, amivel általános elszegényedésüket okozták. Angliában hasonló folyamat zajlott le a bekerítésekkel, amely egyenesen megszüntette a parasztságot, mint társadalmi réteget. A folyamat teljesen ellentétes végpontja az Elbától keletre fekvő európai területeken következett be, ahol a jobbágyi függés erősödött. Ennek oka az volt, hogy a korábbi városi-vidéki munkamegosztás az ipari és mezőgazdasági termékek előállítására között most már a kontinensen belül is kialakult: mivel a nyugat-európai megerősödött iparral az Elbától keletre fekvő területek nem tudták felvenni a versenyt, így Nyugat-Európa alapvetően iparcikkek előállítására állt át, míg Közép- és Kelet-Európáé maradt az élelmiszertermelés. Az utóbbi területeken tehát a földesurak igyekeztek a nagyobb haszon reményében az élelmiszerexportot a maguk kezében tartani, ennek érdekében visszaalakítani a majorságot, s azt robotmunkával megműveltetni. A pénzjáradék helyett (melynek az inflációnak köszönhetően csökkent az értéke) visszaállították a terményjáradékot, majd a munkaszolgáltatást is, és a parasztokat röghöz kötötték, azaz megtiltották költözésüket. Így kialakult a *második* vagy *örökös jobbágyság*. Az Elbától keletre hiányoztak a fejlett városok, melyek megvédehették volna a parasztságot, megfelelő felvevőpiacot kínálva. Mindezek miatt a jobbágyok nem voltak érdekeltek a termelés fejlesztésében, rögzült a maradiság, a nem hatékony mezőgazdasági termelési módszerek, eszközök.¹¹⁷

A fenti okok miatt az újkorban sem maradtak el a parasztfelkelések, azonban kiobbantóik nem a legszegényebb vidéki rétegekből kerültek ki, hanem azokból, amelyek hasznot húztak a mezőgazdasági termékek iránti fokozott keresletből, majd szembekerültek a földesurak korlátozó intézkedéseivel. Az 1524-1526 között zajló német parasztháborúban a parasztság megszerezte magának a nemesség legalsó rétegének és a városi plebejusoknak a

¹¹⁵ Uo. 167–168. old.

¹¹⁶ Uo. 161. old.

¹¹⁷ Uo. 163–164. old.; 168. old.

támogatását, azonban még így is vereséget szenvedtek. Ennek ellenére sikerült megakadályozni, hogy a második jobbágyság kialakítására vonatkozó földesúri törekvések korlátlanul érvényesüljenek. A németországi parasztháborút követően Nyugat-Európában már nem került sor jelentős parasztfelkelésekre. Oroszországban ugyan még a XVIII. században is sor került e véres jelenségre, azonban a parasztság mozgalmainak jellege Közép- és Kelet-Európában jelentősen megváltozott: inkább nagyszabású társadalmi ellenállásról volt szó, melyekben a jobbágyok békés eszközökkel, kérvényekkel igyekeztek akarataiknak érvényt szerezni.¹¹⁸

Jelentős változást hozott a vidék helyzetében a Nyugat-Európában a XVIII. századtól kibontakozó ipari forradalom (Angliában a XVIII. sz. utolsó harmadában, Nyugat-Európa többi részén a XIX. sz. első felétől kezdődően). Az ipari forradalom hatására agrárforradalom alakult ki, melyben a feudális tulajdoni formák végképp eltűntek, helyébe a tőkés tulajdon lépett, a föld piaci áruvá vált. A mezőgazdaság technológiai átalakuláson ment keresztül, ami korszerűbb szerszámokat, eszközöket, módszereket jelentett. Előtérbe került az állattenyésztés az addig meghatározó növénytermesztéssel szemben, s a mezőgazdasági termékek egyre feldolgozottabbakká váltak. Nöttek a termés hozamok, melyek a fajtanemesítésnek és a kémiai anyagok használatának voltak köszönhetőek. Az infrastrukturális forradalom a vidékre is nagy hatást gyakorolt. Fejlődött az úthálózat, út- és vasútépítések kezdődtek, megjelent a gőzhajózás, melyek a közlekedés forradalmát indították el. Megjelenőben és megszilárdulóban volt a modern iskolarendszer, az egészségügyi hálózat és a bankrendszer. Mindezek a népesség növekedését eredményezték (Angliában évi 2,5%), mely a születések számának magas szinten való megtartása mellett a várható élettartam (46,5 év) növekedésével volt összefüggésben. A demográfiai ugrásnak köszönhetően átalakulóban volt a településszerkezet is: a hagyományos társadalmi formák felbomlottak, a falvak népességének egyre nagyobb része költözött a városokba.¹¹⁹ Egész területek néptelenedtek el vidéken. Az ipari városok gyors növekedése felgyorsította az Egyesült Királyság urbanizációját: 1750 és 1800 között Európa városi növekedésének 70%-át Anglia adta, miközben az európai népességnek csak alig 8%-a élt a szigetországban. A XIX. sz. közepére Nagy-Britannia lett az első olyan ország, ahol a nagyvárosokban lakott a társadalom több mint fele, s ez a szám 1881-re már a lakosság kétharmadát tette ki.¹²⁰ A társadalom egésze átalakult, a feudális maradványok végleg eltűntek, s kialakultak a tőkés viszonyok: a társadalom két nagy csoportra bomlott, tőkésekre és munkásokra. Ezen belül természetesen további rétegeképződés indult be, differenciálódtak a társadalmi osztályok, és megindult egy középosztályosodási folyamat. Az újonnan létrejött középosztály tagjainak sorába tartoztak a tőkés bérlők, a parasztok, a fehér-galléros munkás-

¹¹⁸ Uo. 171–173. old.

¹¹⁹ Az új városi forradalom epicentruma Lancashire-ben volt. Ez a régió hosszú ideig a legszegényebb brit régiók közé tartozott, majd a XIX. sz. elejére a világ legdinamikusabban fejlődő gazdasági térségévé vált. Manchester lakossága 94.000 főről több mint 270.000 főre emelkedett a század első három évtizedében. Néhány kisebb város még ennél is gyorsabb növekedést produkált: Bradford 1810-ben 16.000 lakosú volt, majd gyárai kapacitásának 600%-kal való emelkedése után a XIX. sz. első felének végére a népessége több mint 103.000 lakost számlált, ami megelőzte bármely korabeli város növekedését. KOTKIN 2008. oldalszám nélkül (EPUB Version)

¹²⁰ Uo.

ság,¹²¹ az értelmiség, és a kis- és középvállalkozók. A mezőgazdasági népesség aránya az 1840-es évek második felére 15%-ra, a XIX. sz. végére 10%-ra, míg a XX. sz. közepéig tovább csökkent 1%-ra. Anglia lett a történelemben az a modell, ahol a leggyorsabban és a leghatározottabban csökkent a parasztság aránya. Vidéken alapvetően megmaradt a nagybirtok, amely azonban tőkés mezőgazdasági üzemmé alakult át, tőkés bérleti rendszerben. A tőkés bérlők hatékony gazdálkodásra törekedtek: egyre kevesebb munkaerővel minél nagyobb profit elérése volt a cél. Ugyanakkor a városok körüli övezetekben kialakultak a szabad bérlők által üzemeltetett gazdaságok, amelyek a városi piacokra termeltek árut: növénytermesztéssel, kistermeléssel, tej és tejtermékek előállításával foglalkoztak. Így bizonyos fokú szakosodás következett be a nagybirtok és a szabad bérlők kis gazdasági között. Az új módszerek, eszközök alkalmazása, az új termelési szerkezet átalakította az étkezési szokásokat is, mely pozitívan hatott a lakosság várható élettartamára.¹²²

3.8 A NAGY FRANCIA FORRADALOM ÉS HATÁSA

A XVIII. században Franciaország nagyarányú demográfiai fejlődésen ment keresztül. A lakosság száma körülbelül 25 millióra emelkedett, mellyel Franciaország Oroszország után Európa második legnépesebb országává vált. A manufaktúraipar és a kereskedelem tovább fejlődött: a szénbányászat 6-7-szeresére nőtt és kialakult a vaskohászat. Jelentős bankhálózat jött létre. A feudális földtulajdon mellett már a tőkés tulajdon is megjelent. Az ország azonban még ekkor is alapvetően falusias volt, a lakosság 85%-a még mindig valamilyen módon közvetlenül a földből élt. A földesúri jogok megakadályozták, hogy a mezőgazdaságban számottevő fejlődés menjen végbe. A század folyamán az élelmiszerárak egyre nőttek. A mezőgazdaság elmaradottsága már akadályozta a tőkés kereskedelem és ipar kibontakozását. A társadalom szerkezete változatlanul merev volt, alapját a születési előjog és a fölbirtok-vagyon alkotta. Léteztek az úgynevezett kiváltságos rendek, melyeket a nemesség és a papság alkotott. A harmadik rend volt a legheterogénebb: polgári vállalkozók (manufaktúratulajdonosok, kereskedők, bankárok, szabadfoglalkozásúak), állami tisztviselők, kézművesek, munkások és parasztek alkották. A nemesség a társadalom körülbelül 2%-át alkotta, a polgárság és a munkásság a 18%-át, a parasztság pedig a 80%-át (25 millió fő), melynek körülbelül a felét a földnélküli parasztek tették ki. Az ország gazdaságát a harmadik rend tartotta fenn. Közülük a parasztek helyzete volt a legkilátástalanabb: jövedelmének 70%-át elvitték az adóterhek. Politikailag legaktívabb azonban a harmadik renden belül a polgárság volt, mely a felvilágosodás filozófiájának hatására egyre kevésbé tűrte, hogy kirekesszék a politikai halatomból. Ezért, és a további gazdasági kibontakozása érdekében, reformokat óhajtott.¹²³

Az általános válság megoldásának érdekében XVI. Lajos összehívta a rendi gyűlést, mely 1789. május 5-én Versailles-ban nyílt meg. A harmadik rend képviselői azonban hozzá sem fogtak az érdemi tárgyalásokhoz, hanem kinyilvánították, hogy mint a francia nemzet döntő többségének képviselői, nemzetgyűléssé alakulnak át. A király válaszul Párizs

¹²¹ Az alkalmazotti csoporton belüli szellemi foglalkozásúak, nem kétkezi munkát végzők neve (gazdasági vezetők, irodai alkalmazottak, mérnökök stb.).

¹²² GUNST 1996. 205–214. old.

¹²³ GUNST 1996. 216–217. old.; VADÁSZ 2005. 83–86. old.

köré idegen zsoldosokból álló csapatokat vont össze, s mindezek hatására 1789. július 14-én Párizsban kitört a forradalom, a tömeg bevette a Bastille erődjét. Franciaországot természeti csapások, rossz termésű évek is sújtották (az 1788-as esztendő különösen szűkös termést hozott), melyek leginkább a vidéki kisnemességet, a városi plebejusrétegeket és a kisparasztsgot érintették. Éhínség fenyegetett, mely a fővárosban kitört forradalom, a központi hatalom legkisebb megingásának hatására vidéken is érezte hatását: sok helyütt erőszakos cselekedetekre került sor, mint magtárak kifosztása, gabonaszállítmányok lefoglalása. Ezek politikailag mind a harmadik rend törekvéseit erősítették.¹²⁴

Párizsban már július 12-én községtanácsot és polgármestert választottak (ezzel létrejött a polgárság önkormányzata), majd ennek mintájára vidéken is lezajlott a *városok forradalma*. Sok helyen megostromolták a helyi városházákat és megsemmisítették az ott tárolt adóiratokat.¹²⁵ A polgárok választott testületei vették kezükbe a hatalmat. A községtanácsok fegyveres nemzetőrséget szerveztek a forradalom eddigi eredményei és a vagyonbiztonság megvédése érdekében. A városok forradalmának több vidéken hangsúlyozott szociális jellege is volt. A forradalom közvetlen kiváltó okai között nemegyszer első helyen szerepelt a nyomor vagy az élelmiszer-drágaság.¹²⁶

Egy olyan országban, ahol a mezőgazdasági lakosság a nemzet túlnyomó többségét alkotta, ahol a mezőgazdasági termelésnek döntő szerepe volt, a parasztság követeléseinek természetesen elsőrendű jelentőségre tettek szert. A gazdasági válság fokozta az elégedetlenséget. A rossz termés tetézte, hogy az ipari válság a falusi iparban dolgozók között is munkanélküliséget eredményezett. Mindezek hatására vidéken rablóbandák alakultak a koldusokból és csavargókból, akik teljesen felforgatták a közbiztonságot. A gazdasági válság tehát ugrásszerűen megnövelte a nincstelének számát, fokozta a falvakban a létbizonytalanságot, ezáltal cselekvésre készítette annak lakóit. Az agrárfelkelések mindenekelőtt az arisztokrácia ellen irányultak: a parasztság el akarta törölni a hűbéri szolgáltatásokat. Ennek érdekében felgyújtották a kastélyokat, s a bennük található levéltárakat. 1789 júliusának végétől augusztus közepéig a „Nagy Félelem” időszakáról beszélhetünk Franciaországban. A Párizsból és Versailles-ból július eleje óta érkező hírek eltorzulva, szürreálisan felnagyítva jártak faluról falura; egyre újabb színezetet kaptak, s egyre szélesebb visszhangot keltettek. Az agrárforradalom, a gazdasági válság, az arisztokrata összeesküvés, a rablóktól való félelem együttes hatása éppen elég volt ahhoz, hogy megteremtse a pánik légkörét. A fejvesztett emberek a legképtelenebb rémhíreket terjesztették: a rablóbandák elszemtelenedtek, zölden lekaszálták a búzát, felgyújtották a falvakat. A parasztok kaszával, vasvillával, vadászpuskával fegyverkeztek a képzelte veszélyek ellen, a pánik egyre fokozódott és terjedt.¹²⁷ A Nagy Félelem fokozta a parasztság forradalmi lendületét. A vidék teljesen átalakulva került ki ebből az időszakból: az agrárlázadások és a parasztfelkelések összezürták a feudális rendszert. Parasztbizottságok, falusi milíciák alakultak. Ahogyan a párizsi polgárság felfegyverkezett, és kezébe vette a városi közigazgatást, a parasztok is fegyvert fogtak, és átvették a helyi hatalmat, azaz gondoskodtak saját biztonságukról.¹²⁸

¹²⁴ GUNST 1996. 216–217. old.; VADÁSZ 2005. 83–86. old. old.

¹²⁵ HAYCRAFT 1992. 61.

¹²⁶ SOBOUL 1974. oldalszám nélkül (EPUB Version)

¹²⁷ Jellemző erre az időszakra, hogy az egyik falu határában leereszkedő Montgolfier-hőlégballont a parasztok lándzsával szúrtak ki, mert szörnyetegnek nézték. Számukra a külvilág tele volt szörnyekkel, veszélyekkel, akiket a király és a nemesek küldenek rájuk. HAYCRAFT 1992. 62. old.

¹²⁸ SOBOUL 1974. oldalszám nélkül (EPUB Version)

8. számú ábra: A „Nagy Félelem” időszaka Franciaországban, 1789.

(forrás: <https://laclassennumerique.wordpress.com/2016/12/12/la-grande-peur-et-labolition-des-privileges/>;

A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

Ekkor azonban a fennálló hatalommal, a feudális abszolútizmussal szemben eddig szövetséges polgárság került ellentétbe a parasztsággal. Ugyanis nemcsak a nemességnek voltak földbirtokai vidéken, hanem a városi polgárságnak is. Helyenként hűbéri földekkel is rendelkeztek, s ezen a jogcímen hajtották be a járandóságokat a parasztoktól. A polgárság a „Nagy Félelem” időszakában, a parasztfelkelések hatására közvetlenül vélte fenyegetve érdekeit. Mivel a közhatalom széthullott, mindennemű tekintély és hatóság eltűnt, vidéken pedig a parasztság kezdett új hatalom kiépítésébe, így a polgárságnak magának kellett kezébe vennie érdekei védelmét. Az új városi hatóságok állandó bizottságai és nemzetőrségei magukra vállalták a falvakban a nemesi és polgári földbirtokosok jogvédelmét. A megtorlás gyakorta véres formákat öltött. A forradalom veszélye láttán kialakult a birtokos osztályok, a polgárság és a nemesség szövetsége a földjeinek felszabadításáért harcoló parasztság ellen. A represszió azonban nem semmisítette meg a „Nagy Félelem” legfontosabb eredményeit: a hűbéri rendszer nem élte túl az 1789. júliusi parasztfelkeléseket. 1789. augusztus 4-én a kiváltságosok lemondtak összes előjogaikról. A forradalom későbbi története során a parasztság jelentős részben részesedett a föld újraelosztásából, így Franciaország a kisparaszti gazdaságok országává vált.¹²⁹

¹²⁹ SOBOUL 1974. oldalszám nélkül (EPUB Version); GUNST 1996. 219. old.; VADÁSZ 2005. 86–87. old.

3.9 AZ IPARI FORRADALOM HULLÁMAI

Az ipari forradalmat megelőző gazdasági korszakban, a tradicionális érában a mezőgazdaság dominanciája volt a jellemző, mivel az élelemtermelés hatásfoka olyan alacsony volt, hogy a népesség nagy részének kellett ezzel foglalkozni. A gazdasági növekedés nem érte el az évi 1%-ot sem.

Az ipari forradalom előfeltételei a nagy földrajzi felfedezések után, a XVI. században, a korai kapitalizmus időszakában teremtődtek meg, ekkor kezdett erősödni ugyanis a szekunder szektor, vagyis az ipar. Az ipar növekedése a nagyüzemi mezőgazdaság terjedésével összefüggő folyamat volt, ahol a komponensek egymást erősítették: a nagyüzemi mezőgazdaságnak szüksége volt iparcikkre és kevesebb munkaerőt igényelt, az így feleslegessé váló vidéki munkaerőt pedig az ipar szívta fel, és ezzel lehetővé vált a többlettermelés. A klasszikus ipari forradalom időszakában (Angliában a XVIII. sz. utolsó harmadától, a kontinensen a XIX. sz. első évtizedeitől kezdődően) az ipar fokozatosan megelőzte a mezőgazdaságot termelésben és foglalkoztatottságban is.

Ezt követte az ipari forradalom második hulláma, amelyet a technológiai érettség korának is neveznek. Ekkor már a harmadik szektor, a szolgáltató ipar is előretört. Az ipari forradalom a modernizáció fogalmával írható le legegyszerűbben. A modernizáció idézte elő az agrárforradalmat, ami infrastrukturális forradalomhoz vezetett, ez demográfiai növekedéssel járt, ami megváltoztatta a társadalom struktúráját. Megindult az urbanizáció, a tudományok és művészetek modernizációja mellett, ami viszont tovább erősítette az ipart. Minden részfolyamat egymással kölcsönhatásban álló eleme a változásnak.

A kontinensen a legkorábban Svájcban és Belgiumban indult meg az ipari forradalom. Azért ebben a két országban, mert itt állt a társadalomnak olyan nagyságú tőke a rendelkezésére (Angliához hasonlóan), hogy képesek legyenek az ipari forradalom találmányait bevezetni és alkalmazni. A szerencsés történelmi feltételek közé tartozott, hogy a svájci parasztnak már nagyon korán, a XIV-XV. századtól ipari tevékenységet is kellett folytatni megélhetésük biztosításához. A fegyvergyártás, majd az óraipar a kantonok országában paraszti tevékenységként jött létre. A belga tartományokban pedig a céhes textiliparnak és a kereskedelemnek köszönhetően halmozódott fel a szükséges tőke. A folyamat a vasútépítésekkel indult, melyek beindították a bányászat és a kohászat fejlődését, valamint a gépgyártást. A vasúti hálózat óriási átalakulást hozott a településszerkezetben is (ahogyan Angliában is láthattuk), és néhány évtized alatt teljesen átformálta azt. A középkorban meghatározónak, gazdagnak számító városok elsorvadtak, míg falusias jellegű települések hirtelen gyors növekedésnek indultak, városokká váltak – pusztán azért, mert bekapcsolódtak a vasúthálózatba. A közlekedési csomópontok – ugyanúgy, ahogyan addig is a történelem során – vonzották az ipart és a kereskedelmet, a vasútállomások környékén kialakult új városok vagy városrészek váltak a modern városi élet központjaivá. Az urbanizáció felfuttatta az építőipart, amelynek nagy tömegű munkásra volt szüksége. Az ipari forradalom első évtizedeinek meghatározó beruházásai, a vasútépítések, útépítések, a folyamszabályozások, s maguk a városépítések is komoly vonzerőt jelentettek a vidéki lakosság meghatározó része, a parasztság számára, hiszen képzetlen munkaerő tömegeit igényelték, illetve olyan építőipari munkát, amelyet a parasztnak többnyire ismertek a faluból.¹³⁰ Azonban ez a folyamat csak lassan bontakozott ki: a paraszti népesség Európa fejlett országaiban (például Németország, Franciaország, Benelux-államok, Skandinávia,

¹³⁰ GUNST 1996. 270–273. old.

Svájc) az első világháborúig még mindig 30-40%-os arányt képviselt a lakosságon belül.¹³¹ A második világháborúig tovább csökkent 22%-ra, miközben az iparban foglalkoztatottaké 44%-ra, a szolgáltatási szektorban foglalkoztatottaké 34%-ra nőtt átlagosan.¹³²

A kontinensen kibontakozó ipari forradalom egybeesett annak második hullámának kezdeteivel, amikor új energiaforrásokat fedeztek fel: a kőolajat és az elektromosságot. Az elektromosság először a közlekedésben (vasút), majd a távközlésben (távírótechnika, telefon), a mindennapi életben (például elektromos világítás), a városi közlekedésben (például a villamos megjelenése), a lakások energiaellátásában (például elektromos háztartási eszközök), majd a villanymotorok kifejlesztésével ismét a közlekedésben hozott jelentős változást. De ugyancsak átalakította a kohászatot, a vegyipart, majd pedig a gépipart is. A kőolaj szerepe a belső égésű motorok megjelenésével lett meghatározó, alapvetően a közlekedésre hatott. A XIX. sz. végétől rohamos fejlődésnek indult az autóforgalom, a közúti közlekedés. Az autóipar megjelenésével megszületett az ipari forradalom második hullámának húzóágazata. A nagy teljesítményű robbanómotorok a XX. sz. elejére lehetővé tették a repülést, amely pár évtized alatt teljesen átformálta a közlekedést. A vízi energia ipari méretekben való átalakításának lehetősége villamos energiává pedig lehetővé tette olyan, korábban alig iparosodott európai régiók fejlődését, mint Skandinávia.¹³³

A modern nagyvárosi fejlődés vívmányai gyökeresen átalakították a városiak mindennapi életét. Ezek egy részéből a vidék, a kisvárosok és a falvak is részesedtek némi csúszással: ilyen volt a csatornázás, a vezetékes ivóvíz, a földgáz felhasználása a közvilágításban, majd a lakások világításában és fűtésében, a villamos, autóbusz- és személyautó-forgalom. Falu és város között megkezdődött a különbségek fokozatos felszámolása, bár ennek eredményei igazán csak a második világháború után váltak szembetűnővé. Ha a vidéki változásokat vizsgáljuk, akkor a mezőgazdasági termelés modernizálásáról sem feledkezhetünk meg. Átalakult a termelés technikája és technológiája, a növénytermesztésben és állattenyésztésben új fajták jelentek meg, és új gépek segítették a munkát. A cséplőgép alkalmazása például különösen sok fizikai munkát és munkaórát szabadított fel, ahogy a traktor (a XX. sz. elejétől kezdve) és különféle kisgépek használata is. A vegyipar sikerei lehetővé tették a műtrágyák használatát. Mindezek eredménye a paraszti kisüzemek fokozatos megszűnése lett.¹³⁴

Az ipari forradalom azonban nem érezte hatását az egész kontinensen egységesen. A mediterrán országokban (és Dél-Franciaországban) a mezőgazdasági termelés megőrizte meghatározó szerepét az ipari forradalom első szakaszaiban. Ennek oka az volt, hogy a mezőgazdasági üzemek egy része ipari termeléssel is foglalkozott az újkor óta – ahogyan fentebb már láthattuk. Az ipari üzemek döntő többsége kis, családi kézben lévő műhely volt, amely akkor működött, amikor a mezőgazdasági termelés nem igényelt sok munkaerőt.¹³⁵

¹³¹ Érdemes összevetni az 1920-as években keletkezett statisztikai adatokat a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányáról az aktív népességen belül az egyes régiókban. Míg Nagy-Britanniában – a legalacsonyabb aránnyal rendelkező európai országban – ez a szám 8%, addig a Szovjetunióban és Jugoszláviában 82% (itt a legmagasabb az arány), de Portugáliában és Görögországban is 62 illetve 69%. Uo. 277. old.

¹³² Uo. 276. old.

¹³³ Uo. 273–274. old.

¹³⁴ Uo. 275. old.

¹³⁵ Uo. old.

A településszerkezet is átalakult, az urbanizáció robbanásszerűen felgyorsult. A városi lakosság a legfejlettebb régiókban hamar meghaladta a falusi lakosságét. Németországban például, amely az első világháború előestéjére Európa vezető gazdasági hatalma lett, a Második Császárság 1871-es létrejöttékor a falusi lakosság aránya még 63,9% volt, amely 1910-re 40%-ra csökkent, azaz a városi népesség került döntő többségbe. A kis-, közép- és nagyvárosok gazdasági szerepe az egész kontinensen megnőtt, melyet nagyban elősegített a közlekedési viszonyok átalakulása. Az ipari forradalom időszakának társadalmában tehát a város egyértelműen átvette a történelmi vezető szerepet a vidéktől. A falvak fejlődése az ipari forradalom első évtizedeiben megtorpant (és közben falvak ezrei néptelenedtek el a kontinensen), majd az elektromos energia megjelenésével indult újra. A második világháború utáni évtizedekben Európa fejlett ipari régióiban falu és város között megszűnt minden lényeges különbség. Sőt, a városi környezet természetellenes, rideg és embertelen környezete ismét vonzóvá tette a vidéket, a falusi életet, s megkezdődött egyrészt a városi lakosok vidéki agglomerációba költözése, másrészt egy direkt *ruralizációs* folyamat. Ez utóbbi okaként sorolható fel, hogy a nagyvárosi régiók környezetminőségének romlása miatt a lakosság egyre távolabbi régiókban keresi lakókörnyezetét, másrészt pedig az információs társadalom kialakulásával, valamint az infrastrukturális fejlesztések révén, a munkahelyteremtés már nem feltétlenül kötődik központi helyekhez.¹³⁶

Európa kevésbé fejlett régióiban (Balkán, mediterrán országok, Közép- és Kelet-Európa) azonban az ipari forradalom fent vázolt, teljes skálájú kibontakozását tőkehiány akadályozta, ezért a mezőgazdasági exportra alapozódott a fejlődés. A demográfiai robbanás itt is bekövetkezett ugyan, de a megfelelő mértékű ipari fejlődés elmaradása következtében a feleslegessé váló vidéki népességet nem tudták felszívni az ipari városok, ezek a mezőgazdaságban rekedtek. A megnövekedett népességet kellett volna ellátnia a változatlan méretű mezőgazdasági területeknek, ez vezetett a földek szélsőséges kizsákmányolásához, amely viszont hosszú távon a termés csökkenését eredményezte. Tőke hiányában a mezőgazdasági termelés is stagnált. A paraszti népesség elszegényedésnek indult, megindult a kivándorlás (például a tengerentúlra, Észak- és Dél-Amerikába). Ez azonban nem volt elégséges a népességnövekedés levezetéséhez, tehát a társadalmi feszültség állandósult, ami a világháború után forradalmakhoz, ellenforradalmakhoz, diktatúrák kialakulásához vezetett.¹³⁷

¹³⁶ Uo. 277–278. old.

¹³⁷ Uo. 280–281. old.

4. A MAGYAR VIDÉKBIZTONSÁG TÖRTÉNETE

4.1 A HONFOGLALÁS IDŐSZAKA

A nyugat-európai népektől eltérően a IX. században keletről az Etelközbe érkező magyarság alapvetően nem földműveléssel, hanem állattartással foglalkozott. Az előbbit feltehetően idegen népelemek végezték, akik a társadalom alsó, alávetett csoportjába tartoztak (szolgák, rabszolgák). Ez kiegészült még a halászattal, vadászattal, egyszerű kézművességgel és kereskedelemmel: lovakat és állati eredetű termékeket adtak el és luxuscikket vásároltak a bizánci kereskedőktől. Fő mezőgazdasági tevékenységük a nomád állattartás volt, azaz háziállataikat szabadon legeltetve tenyésztették (rideg állattartás), és az egész közösség az állatokkal együtt vándorolt. Az állatállomány és a zöld vegetáció követése érdekében könnyen mozgatható sátraikban laktak.¹³⁸ Feltételezhető, hogy az egymástól nagy távolságokra fekvő nyári legelőkről télre egy közös, helyhez kötött szálláshelyre vonultak vissza. Azonban fontos megjegyezni, hogy mindig ingóságokkal együtt vándoroltak, tehát nem volt egyetlen olyan földrajzi hely sem, ahol tartósan biztonságban érezhették volna magukat: vagy a legelőváltó állattenyésztés, vagy az évszakok változása, vagy más nomád népek támadásai miatt.¹³⁹

A korabeli magyar társadalom legkisebb egységét a nagycsalád jelentette. Ez három generációt és sátozközösséget jelentett. A nomád nagyállattartás azonban megkövetelte a közösségi tevékenységet, ezért nagyobb közösség jött létre: a nemzetség. A nemzetség eredetileg vérrokonokból álló társadalmi alakulat volt, valakinek a leszármazottait jelentette. A nagycsaládokból tevődött össze, de szinte egybemosta azokat. A nemzetségnél is nagyobb közösség volt a törzs, melyet a szállás- és legelőhely közös megszerzésének és megvédésének feladata hívott életre. A törzs több nemzetségből állt. A törzs tehát tekinthető politikai és katonai alakulattal is. Közös tulajdonában állt a legelőterület és az állatállomány. A hét magyar törzs (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) törzsszövetségben egyesült. Ez még inkább politikai alakulat volt. A tagjai között fiktív vérrokoni kapcsolat állt fenn, melyet a vérszerződéssel pecsételtek meg, amely egyszersmind politikai szövetséget is jelentett.¹⁴⁰

Úgynevezett „kalandozó hadjárataik” folyamatosak voltak, amelyek több célt is szolgáltak. Egyrészt portyázásoknak, rajtaütéseknek tekinthetők ezek a műveletek, amelyek zsákmányt, rabszolgákat jelentettek számukra. Ezen utóbbiakat nemcsak saját célra ejtettek, hanem keresett árucikkek voltak a Bizánci Birodalomban, s ebből a rabszolgakereskedelemből a magyarok busás hasznót húztak. De felfoghatók ezek a kalandozó hadjáratok erősz-

¹³⁸ KRISTÓ 1995. 33. old.; KRISTÓ 1998. 46–47. old.

¹³⁹ KRISTÓ – MAKK 2001. 82. old.

¹⁴⁰ KRISTÓ – MAKK 2001. 36–40. old.

kos felderítő műveleteknek, a szomszédos népek folyamatos zaklatásának gyengítésének, azaz preventív támadásoknak, melyek a saját biztonságot szolgálták.

A magyarság Etelkőzből kiindulva – a nomád „hagyományoknak” megfelelően – folyamatosan indított portyázó hadjáratokat Közép- és Délkelet-Európába, hiszen az európai hatalmak szívesen használták fel fegyveres erejüket az egymás elleni fegyveres konfliktusokban. A korabeli források alapján valószínűsíthető, hogy 881-ben a morvák szövetségeseként jelentek meg először a Duna völgyében, de csak a 890-es években jelentek meg aktívan a térség hatalmi harcaiban. A IX. sz. végén a Kárpát-medence három birodalom határterülete volt. A Dunántúl a Keleti Frank Birodalomhoz tartozott, a Felvidék egy része a Morva Fejedelemséghez, Erdély déli fele és a Dél-Alföld pedig a Bolgár Cársághoz.¹⁴¹

9. számú ábra: A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előtt.

(Forrás: <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/magyar-tortenelmi-terkepar/a-karpat-medence-a-9-szazadban/a-karpat-medence-a-9-szazadban-kronologia>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

¹⁴¹ KRISTÓ 1998. 46. old.

A honfoglalás folyamatának megindulását éppen egy másik nomád népnek a magyarság etelközi szállásterülete ellene indított támadása váltotta ki. A IX. sz. utolsó évtizedében a sztyeppén újabb népvándorlás indult meg, melynek következtében a besenyők a Volga és a Don folyók irányából érkeve Etelköz határához érkeztek 893-ban. A következő évben a magyar haderőnek két különböző területen való működéséről van tudomásunk. A bizánciakkal szövetségben a dunai bolgárok ellen indítottak hadjáratot, melynek sikere után visszatértek az etelközi szállásterületre. A másik terület a frank Pannónia volt, ahol a morva fejedelem, Szvatopluk¹⁴² hívására jelentek meg a magyarok. A magyar sereg betört a Dunántúlra, majd azt feldúlva, nagy részük nem tért vissza Etelközbe, hanem Erdélyben maradt. A bolgárok, annak érdekében, hogy a magyarok kivonuljanak, 895-ben szövetséget kötöttek a besenyőkkel, hogy közösen támadják meg a magyarok etelközi szállásterületét. A bolgárok a magyar szállásterület havasalföldi részét támadták, melynek hatására az Erdélyben állomásozó magyar csapatok átkeltek a Kárpátokon a Havasalföldre, hogy itt vegyék fel a harcot a támadókkal. A csata elkeseredett volt, és nagy véráldozattal járó vereséget eredményezett a magyarok számára. Közben a besenyők is Etelközre támadtak, ahol a magyar szállásterület központi részén – a Prut folyó vidékén – tartózkodó egyik fejedelem¹⁴³, Árpád vezetésével a magyar határvédő elemek vették fel a harcot a támadókkal. Azonban a magyarság a besenyőkkel szemben is alulmaradt, így a kettős vereség hatására súlyos, de nem katasztrofális embervesztéseket kellett elszenvedniük – Etelközben elsősorban nőkben, gyermekekben és öregekben, Havasalföldön fegyverforgató férfiakban. A veszteség azonban nem volt megsemmisítő, hiszen a bolgárok elleni hadjáratból megmenekültek visszatértek az etelközi szállásterületre, amelyet addigra már elfoglaltak a besenyők.¹⁴⁴

A honfoglalás fő kiváltó oka tehát az volt, hogy a magyar szállásterület biztonságát többé már nem lehetett az adott földrajzi térségben – az Etelközben – garantálni, hiszen az eurázsiai népvándorlás következtében a besenyők veszélyeztették azt. Emiatt új szállásterületet kellett keresni, s ennek biztonságát megszervezni. Mivel az Etelköztől keletre eső térségből a besenyők törtek előre, északon a ruszok és a különböző szláv törzsek állták útjukat (illetve az életmódjuknak nem megfelelő erdőségek), délen pedig a velük szemben ellenséges bolgárok helyezkedtek el, így egyetlen földrajzi irány maradt: a jól védhető Kárpátok medencéjébe áttelepülni, amelynek viszonyait a magyarok az azt megelőző évtizedekben folyamatosan felderítették. A magyarság tehát több hullámban átkelt a Kárpátok átjáróin, és új szállásterületet foglalt el Erdélyben és az Alföld keleti részén.¹⁴⁵

Ezzel lezárult a honfoglalás első szakasza. 895-öt követően a források négy évig hallgatnak a magyarok hadjáratairól. Ez az időszak feltehetően az erőgyűjtésé, az elvesztett állatállomány, főképpen a hadviseléshez is elengedhetetlen lóállomány pótlásának időszaka volt. 899-ben azonban a magyarok a keleti frank uralkodó hívására – jelentős összegért cserébe – betörték Észak-Itáliába, amelyet végigraboltak, majd a telet a Pó-völgyében töltötték, s csak a következő év tavaszán tértek haza. Az Itáliából hazatérő magyar sereg a Dunántúlon, 900 tavaszán egyesült az Alföld felől közeledő másik magyar sereggel, s a morva-frank háborúskodás során meggyengült vidéket minden nagyobb nehézség nélkül vették birtokukba,

¹⁴² I. Szvatopluk morva fejedelem (871-894).

¹⁴³ A honfoglaló magyarság a kettős fejedelemség intézményrendszerét alkalmazta, melyben az egyik fejedelmi tisztség, a gyula, a katonai vezető volt, míg a másik fejedelem, a kende volt a szakrális vezető.

¹⁴⁴ KRISTÓ – MAKK 2001. 73–77.; KRISTÓ 1998. 49. old.

¹⁴⁵ Uo. 49. old.; KRISTÓ – MAKK 2001. 77–78. old.

majd megszállták a Nyitra központú morva végeket is. Ekkor követeket küldtek a bajorokhoz, hogy egy morvaellenes szövetség lehetőségeiről érdeklődjenek, valamint az új szerzemény diplomáciai elismerését is ettől a lépéstől remélték. Azonban a bajorok, kémeknek titulálva a magyar követeket, nem fogadták őket. Feltehetően emiatt az incidens miatt még 900 őszén két magyar sereg indult a Duna két partján Bajorország ellen. Az Enns folyóig terjedő területet elpusztították, így egy széles területsávot hoztak létre, amely megkönnyítette a pannóniai területek megtartását. A bajorok ugyan 900 szeptemberében Linznél vereséget mértek a magyarokra, de ez sem változtatott azon a tényen, hogy az év végére a magyar haderő ellenőrzése alatt állott az egész Kárpát-medence. Ezzel zárult a honfoglalás második szakasza.¹⁴⁶

A megszerzett területek megszállása, a terület felosztása, és az igazgatás megszervezése újabb három évet vett igénybe. A honfoglalás lezárultával alakult ki a magyar *gyepűövezet*¹⁴⁷ nyugati határa is az Enns folyónál. A morvák és a bajorok azonban nem nyugodtak bele területi veszteségeikbe, és magyarellenessé váltak. Emiatt indult meg 902-ben a magyar haderő a morvák ellen, és semmisítette meg a Morva Fejedelemséget. Valószínű, hogy a morva földek egy részét a nyugati magyar gyepűsávba tagolták be. A Keleti Frank Királyságnak szembeülnie kellett azzal a ténnyel, hogy a Kárpát-medencében új hatalmi központ jött létre.¹⁴⁸ A honfoglalás eredményét végül a 907-es pozsonyi győzelem erősítette meg, mely bizonyította, hogy a magyar törzsszövetség képes garantálni a magyar szállásterület, a magyar vidék biztonságát.

A magyarok a honfoglalás időszakában úgy gondolták, hogy ez is csak egy újabb területre való költözést jelent (mint ahogy például Levédiából Etelközbe), és itt is folytathatják addig megszokott nomád életmódjukat. Azonban Közép-Európa éghajlata és növényvilága a Fertő-tótól nyugatra nem tette lehetővé egy nomád nép megtelepedését. Ezt már az ókori és kora középkori történelem is bizonyította a nomád népek számára. A másik tény, amivel nem voltak tisztában, hogy a Kárpát-medence sem fogja számukra hosszú ideig lehetővé tenni a nomád életmód folytatását, hiszen az V. sz. elején ide költöző hunok 30 esztendő után, a VI. sz. utolsó harmadában itt megtelepedő avarok pedig 60 év után feladni kényszerültek a legelőváltó nagyállattartást.¹⁴⁹

A magyarság a Kárpát-medencében a síkvidéki területeket szálta meg, mert ezek biztosították számára a korábban megszokott életmódot, ezek tekinthetők a sztyeppeihez hasonlóknak. Azonban nem minden alföldi terület volt alkalmas a nomád nagyállattartásra, ugyanis a folyók árterei¹⁵⁰ és az azokat kísérő galériaerdők,¹⁵¹ a lápok, mocsarak, vizenyős területek kifejezetten nem kedveztek a lótarásnak. A magyarság egy kisebbik része a Dunán-

¹⁴⁶ KRISTÓ 1998. 51–52. old.; KRISTÓ – MAKK 2001. 80–81. old.; FODOR 2009. 74–75. old.

¹⁴⁷ A gyepű mesterségesen megépített határvédelmi sáv volt, mely állhatott árokból, sövényből, földhányásokból, felhalmozott kőből és fából. Leggyakoribb volt a fatorlasz. A behatolásra alkalmas helyeken, főleg völgyekben épült gyepűk egységes láncolatot alkottak az ország körül. A kivezető utakon országkapuk álltak. A gyepű mellett, különösen az átkelőhelyek közelében határőrnépek éltek. A határőrök gyakran idegen, leigázott vagy a magyarsághoz csatlakozó népelemek voltak. A gyepút külső oldalán széles, gyakran több napi járóföldre kiterjedő lakatlan területsáv vette körül. Ezt a területet hívták *gyepűelvének*.

¹⁴⁸ Uo. 75. old.; HERMANN 2003. 11–25. old.

¹⁴⁹ KRISTÓ – MAKK 2001. 86. old.

¹⁵⁰ Az alföldi folyók árterei akár a 60-70 km-es kiterjedést elérhették.

¹⁵¹ A galériaerdők a folyók vagy a nedves területek közelében folyosót kialakítva követik a nedves területeket. Benyúlnak a környező, szárazabb területekre, például a szavannákra, rétekre vagy sivatagok területére.

túl északi és keleti sávjának dombvidékeit szállta meg, míg a többség a síkvidéki területeket, a Kárpát-medence centrum területeit. Nem volt viszont magyar szállásterület a Dunántúl nagyobbik része (a Mezőföldet kivéve), a Felvidék északi része, és Erdély nagy része sem, hiszen a hegyes-dombos vidékek nem voltak megfelelőek a magyarság nomád nagyállattartó életmódjának. A szállásterület azonban nem esett egybe a fennhatósági területtel. A külső támadásokkal szembeni védelemül, a politikai és katonai biztonság megteremtése érdekében – a nomád szokásoknak megfelelően – gyeput hoztak létre.¹⁵²

10. számú ábra: Honfoglalás és letelepedés a Kárpát-medencében.

(Forrás: <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/magyar-tortnelmi-terkeptar/a-honfoglalas-es-letelepedes-a-karpat-medenceben/a-honfoglalas-es-letelepedes-a-karpat-medenceben-kronologia>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

A kalandozások vereségekkel végződő korszaka után, Géza fejedelem (971-997) számára egyértelművé vált, hogy a magyarságnak alkalmazkodnia kell európai környezetéhez. A hadjáratok által behozott hadizsákmány és adó ugyan jelentős jövedelmet eredményezett a társadalom előkelői számára, azonban ez hosszú távon nem erősítette

¹⁵² Uo. 86–88. old.

a magyar gazdaságot. A jövő az egyre nagyobb tömegű falusi földművelő lakosság által megtermelt javakban rejtett, akiket uraik már a X. században szolgáltatásokra köteleztek. A szomszédos nyugat-európai országok adták ehhez a mintát.¹⁵³

4.2 AZ ÁLLAMALAPÍTÁS HATÁSA A VIDÉK BIZTONSÁGÁRA

Géza felvette a keresztény hitet, amely a nyugati mintákhoz való igazodás fontos jele volt, valamint az Árpádok hatalmának megerősítésére törekedett a többi törzsfővel és nemzetséggel szemben. Géza külpolitikájának köszönhetően a magyarságot nem érte külső támadás fejedelemsége alatt, így a belső hatalmi törekvéseire koncentrált. Külpolitikai irányának megerősítését szolgálta, hogy fiát, Vajkot a bajor hercegnővel háziasította össze. Géza halála után fia, Vajk, a keresztységben István lett a fejedelem (997-1000), majd a király (1000-1038). Az ő nevéhez köthető a magyar államalapítás, amely azonban a kor viszonyai között a dinasztia uralmának kereteit foglalta magában. Az uralkodó szava volt a döntő. A király a korábbi törzsi-nemzetségi szállásterületek mintegy kétharmadát kisajátította. A királyi intézményrendszer fontos eleme volt az egyházi szervezet (magát a koronát is a pápától kapta az uralkodó), ezért István az ellene lázadó, vagy még önálló törzs- és nemzetséggel fegyveres legyőzése után elsősorban ennek a kiépítésére koncentrált. Az önálló magyar egyházszervezet élén az esztergomi érsek állt, alá tartoztak a püspökségek, melyek száma folyamatosan bővült. A magyar társadalom átalakításának fontos eszköze volt, hogy I. István elrendelte a templomok építését tíz falvanként, és az egyház ellátására előírta a kötelező tized fizetését. Mindezek a lakosság helyhez kötését, a letelepedett életmód követését is szolgálták.¹⁵⁴ Hatalmas földadományokkal is biztosította az egyház működésének anyagi alapját.¹⁵⁵

Az államszervezés másik fontos eszköze a királyi vármegyék megszervezése volt. Ez az intézményrendszer tesztelte meg az új típusú kormányzást, amellyel a királyi akaratnak lehetett érvényt szerezni és a megfelelő külső és belső védelmet, biztonságot garantálni. A vármegye eredete homályba vész, azonban mivel a szervezetnek közigazgatási funkciója is volt, ami a törzsi államokban és a nomádállam időszakában nem létezett, így a német hatást feltételezhetjük mögötte. Az István király feleségével érkező német lovagok és egyházi férfiak adhatták a tanácsot a magyar uralkodónak, hogy szakítson a vérségi társadalmiszervező elvvel, és az ország kormányzását helyezze területi alapokra. Azonban mindez a magyarországi viszonyok között öntörvényűen valósult meg, nem egy idegen minta szolgai lemásolásának eredménye volt. A vármegyrendszer központi eleme a vár volt, mely a korszakban alapvetően földvárakat jelentett. A várnak alkalmasnak kellett lennie arra, hogy veszély esetén a környék népességét befogadja. Tehát ezek jelentették a vidék biztonságának alapját. A vár volt a király által kinevezett ispán székhelye. Ő rendelkezett a megye haderejével, valamint igazságszolgáltatási és közigazgatási tevékenységet is folytatott (például a vásárok vámjainak beszedése, a törvények betartása feletti ellenőrzés stb.). A királyi vár-

¹⁵³ FODOR 2009. 103. old.

¹⁵⁴ A X-XI. századi falvak nem jelentettek állandó egyhelyben tartózkodást, a falvak lakossága lakóhelyével együtt költözött, amint erre Szent László törvényének szövegében a „ne menjen a falu messze a templomtól” kifejezés utalt. FONT 2009. 59. old.

¹⁵⁵ Uo. 44–56. old.; KRISTÓ 1998. 89–101. old.

megye zömében királyi birtokokból állt, de az ispán joghatósága ennél szélesebb volt. A vármegyéhez tartoztak az egyházi és a magánföldesúri birtokok is. Az ispán mindezen funkcióin felül, a királytól nyert felhatalmazás alapján az igazgatása alatt álló várhoz rendelt birtokok és népek, vagyis a *várispánság* vonatkozásában földesúri jogokat is gyakorolt. E szervezet elemeként említi már István I. törvénykönyve a várnépet, melynek feladata a katonáskodás, békés időben a termelőmunka végzése volt. A királyi hadszervezet szintén a várispánságokra épült.

Létezett egy sajátos vármegye-, illetve várispánság-típus, az úgynevezett határvármegye (vagy határvárispánság). Ennek legfontosabb feladata a külső támadások biztosítása, a határvédelem volt, tehát főként katonai szerepkört töltött be. A világi igazgatás, azaz a vármegye és az egyházszervezet – az egyházmegyék, püspökségek – között területi kapcsolat létezett. Egy püspökséghez több vármegyényi terület tartozott. A királyi vármegye az egyházi hierarchia később létrejövő, kisebb területi egységének (esperesség) feleltethető meg. A vármegyékből indult el a plébániahálózat kiépítése is. A magyar uralkodó a királyi vármegyeszervezettől függetlenül is rendelkezett birtokokkal, melyet az udvari birtokszervezet jelentett. E szervezetet az udvarházak alkották, gazdaságaikban az udvarnokok dolgoztak, félig szabad státuszú úgynevezett szolgálónép tagjai.¹⁵⁶

Az új állam tehát kemény eszközökkel igyekezett megváltoztatni a nemzetségi-vérségi kötelékekre épülő nomádállamot, és a helyére területi alapra helyezett közigazgatást, új katonai szervezetet és új vallást, mint egyesítő ideológiát vezetett be. Mindezekkel, valamint sikeres külpolitikával biztosította a magyarság külső és belső biztonságát, azaz megmaradását a Kárpát-medencében. Az új állam megerősödése békét és nem háborút igényelt, ezért a külső biztonság megteremtésére törekedtek. Az új magyar állam a fenti tényezők hatására már nem hordozta a nomád államok instabilitását, hanem a szilárd létezés alapjait vetette meg. Ez kedvezett a belső biztonságnak, mely egy alapvetően vidéki társadalomban a vidék biztonságának megteremtését jelentette. Igaz volt ez az egyénekre is, hiszen meghatározóvá vált a korábban alig-alig ismert magántulajdon, melynek legfontosabb eleme a föld egyéni birtoklása. Míg a nomád állattartás alapvetően közösségi munkára épült, addig a földművelés az egyéni munkán alapult, individuálisabb foglalkozás volt. Ez a nyugat-európai modell átvételét jelentette, István törvényei ezért alapvetően a magántulajdon védelmét szolgálták.¹⁵⁷

Ugyanakkor megkezdődött a csekély vagyonnal rendelkezők, illetve a vagyontalan szabadok szolgasorba süllyedése. A XI. sz. elejéig a magyar társadalomban minden szabad ember egy-egy nemzetséghez tartozott. A nemzetségek vagyonára I. István uralkodása alatt azok elitje tette rá a kezét, azt magántulajdonává tette. A társadalmon belül a szabadok és a szolgák között húzódott egy éles határvonal, de a szabadok között jelentős vagyoni különbségek léteztek. Ugyanakkor a szabadok szolgává válásának folyamata is felgyorsult, mely összefüggésben állt a szabadok vagyoni differenciálódásával. A szabadság ugyanis valójában csak vagyonnal párosulva jelentett valódi szabadságot. Vagyon nélkül előbb vagy utóbb „valakinek a szabadjává” kellett válni. Az államnak a(z) alapvetően vidéki) lakosság életmódjába történő erőszakos beavatkozása következtében létrejöttek a nyugat-európaihoz hasonló földbirtoktípusok, a nagyszámú közszabad fokozatos függésbe kényszerült. A királyi, a magán- és az egyházi birtokokat egyre inkább a szolgálóelemek robotja jellemezte.¹⁵⁸

¹⁵⁶ FONT 2009. 57–60. old.; 64. old.; KRISTÓ 1998. 101–110. old.

¹⁵⁷ Uo. 110–111. old.

¹⁵⁸ FONT 2009. 78–84. old.; KRISTÓ 1998. 148–160. old.

A magyar vidékbiztonságnak a nyugat-európai modellhez való alkalmazkodását, az életmódváltást tehát a X-XI. században a politikai akarat változásán túl, a honfoglalással és a kalandozások lezárultával jelentkezett területi, környezeti és éghajlati viszonyok megváltozása idézte elő.

4.2 VIDÉKBIZTONSÁG A TATÁRJÁRÁS IDŐSZAKÁBAN

A Szent Istváni alapokon berendezkedő feudális magyar állam a XIII. századra már túl volt a régi rendet visszaállítani akarók és a trónt megszerezni kívánók által okozott belső válságokon, valamint több nagyhatalmi befolyásolási, terjeszkedési kísérletet is sikeresen elhárított. Az államalapítástól a tatárjárásig terjedő időszak háborúiban a magyar haderő helytállt ellenfeleivel szemben, s ennek köszönhetően nemcsak a haza védelmét, az ország külső és belső biztonságát biztosította, hanem a magyar királyok hódító politikájának (elsősorban a Balkán-félsziget irányába) is ütőképes eszköze lehetett. Ekkor azonban szembekerült egy keleti nomád nép támadásával, mely majdnem pusztulását eredményezte.

11. számú ábra: A Magyar Királyság a XIII. sz. elején.

(forrás: http://cms.sulinet.hu/get/d/ba1a27bb-6cc7-43d5-9d56-fa729a0fd94b/1/4/b/Large/06_00n.jpg;

A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

Az államalapítástól eltelt több mint kétszáz esztendő során a magyar társadalom és gazdaság nyugat-európai minta szerinti átalakulása tovább folytatódott: az ország népessége növekedett, nagyrészt már letelepült, leginkább falvakban, elenyésző számban pedig városokban élt. A földművelés tért nyert az állattartással szemben, a legelőváltó gazdálkodás során alapvetően gabonát termesztettek, de fontos volt a szőlő- és gyümölcsstermesztés is. A kézműipar az erre szakosodott falvakban terjedt el, majd fokozatosan függetlenedtek a földesúri szolgáltatások alól és az igazgatási központokba, a városokba költöztek. A mezőgazdaság és az ipar (köztük a bányászat) fejlődését elősegítették a nyugat-európai hospesek betelepülése, amelyet a királyi udvar is támogatott. Főként latin (olasz, vallon, francia) hospesek alapították az első, nyugati értelemben vett – azaz önkormányzattal rendelkező – városunkat, Esztergomot és Székesfehérvárt.¹⁵⁹

A királyi birtokok továbbra is az ország harmadát tették ki, de fokozatosan növekedett a világi és egyházi nagybirtokok aránya is. Az előbbi 15, az utóbbi 10%-ban részesedett a magyarországi birtokállományból. A trónharcok során megnövekedett a királyi birtokadományozások szokása: III. Béla (1172-1196) volt az első uralkodó, aki egy egész királyi vármegyét adományozott egyik párthívének. A nagybirtokosok szerepe nőtt az ország kormányzásában és a haderő megszervezésében és irányításában, megjelentek a földesúri magánhadseregek. A nagybirtokosok magánhadseregei elsősorban a királyi szerviensekből verbuválódtak, akik hivatásos katonaelemet alkottak. A szerviensek eredete az Árpád-kori magyar társadalom független kisbirtokos rétegére, a Szent István törvényeiben feltűnő „vitézek”-re (*milesekre*) vezethető vissza. Ezek egy része a XI-XII. sz. folyamán lesüllyedt, elvesztette birtokait és függetlenségét. A másik része viszont igyekezett megkülönböztetni magát paraszti sorban élő társaitól. Erre kínált lehetőséget az 1210-es évek elején felbukkanó „királyi szerviens” kifejezés, mely a királyi udvarból kiindulva terjedt el. Királyi szerviensnek eredetileg azokat nevezték, akiket az uralkodó a maga szolgálónépei közül – többnyire katonai érdemek jutalmaként – felszabadított, s birtokkal látott el. A királyi szerviens közvetlenül az uralkodónak szolgált: hadjárat esetén a „királyi zászló alatt” vonult hadba, békeidőben pedig a királyi szolgálónépek valamelyik csoportjának előljárójaként funkcionált. Az elnevezés fokozatosan kiterjedt a birtokos szabadok egész társadalmi rétegére. Az uradalmakban továbbra is a szolgák voltak többségben, akik a földbirtokos majorságában robotoltak, de egyre több szolgának adtak földet terménybeszolgáltatásért cserébe. Ezt a folyamatot erősítette a hospesek megjelenése is.¹⁶⁰

II. András uralkodása idejére (1205-1235) a királyi birtokok állománya jelentősen megfogyatkozott, a királyi haderő ennek következtében meggyengült, így a király kénytelen volt a *bárák*¹⁶¹ bandériumaira támaszkodni. II. András volt az első magyar uralkodó, aki várat adományozott világi előkelőnek. A várak, a korábbi évszázadok földváraival ellentétben, már elsősorban kővárak voltak, amelyeket nehezen megközelíthető helyekre – sziklacsúcsokra, vizek, mocsarak mellé – építettek, vagy árkokkal és vízzel vettek körül. A földesúri, bárói magánhadseregekben

¹⁵⁹ KRISTÓ 1998. 184–189. old.; ZSOLDOS 2009. 35. old.

¹⁶⁰ ZSOLDOS 2009. 22–25. old.; KRISTÓ 1998. 187. old.; 190–192. old.; 209–210. old.

¹⁶¹ A báró kifejezés a főbb királyi méltóságviselők összefoglaló neve volt (nem örökletes főúri cím tehát, mint az újkorban). A szó az 1210-es években jelent meg a magyarországi forrásokban, felváltva a korábban ilyen értelemben is használatos „jobbágy» kifejezést. Innentől kezdve a feudális nagybirtokosok, a társadalom legfelső rétegének megnevezésére szolgált. ZSOLDOS 2009. 40. old.

a királyi szerviensekből lett magánszerviensek, a familiárisok¹⁶² szolgáltak, akik uruknak elsősorban katonai szolgálattal tartoztak. A tatárjárásig azonban ez a folyamat még éppen csak elkezdődött, majd a XIII. sz. második felében gyorsult fel. András, uralkodása alatt, az 1222-ben kiadott Aranybullában tett kísérletet a társadalmi feszültségek csökkentésére.¹⁶³

Utódja, IV. Béla (1235-1270), aki uralkodása kezdetétől nagy gondot fordított a királyi haderőre, éppen a megerősödő bárói magánhadseregek miatt is. Újra bevezette, hogy a birtokadománynak katonaállítás legyen a feltétele. Birtok-visszavételi politikába kezdett, mely a bárók nagy részét szembefordította az uralkodó személyével. Arra is törekedett, hogy egyéb katonaállítási kötelezettségek szabályozásával növelje a királyi haderőt. Így tartott igényt a kegyurasága alá tartozó egyházak fegyverforgató népeinek a szolgálatára, valamint a városok és hospesek¹⁶⁴ katonaállítására. Az uralkodása kezdetétől a tatárjárásig eltelt hat esztendő azonban nem volt elégséges arra, hogy számottevően javítsa a királyi haderő helyzetét, növelje létszámát. Ez alól talán csak egyetlen kivételt tehetünk: IV. Béla 1239-ben befogadta országába a mongolok elől menekülő kunokat, akik ezért cserébe tekintélyes (könnyű-fegyverzetű lovas-íjász) haderejüket közvetlenül a király rendelkezésére bocsájtották. Azonban a kunok nomád állattenyésztési szokásai károkat okoztak a magyar birtokosok földjein, ami növelte az ország közvéleményében a pogány kunokkal szemben eleve meglévő ellenszenvet.¹⁶⁵

¹⁶² A szó a latin *familia* („család, háznép”) kifejezésből eredt, s azt a viszonyt jelezte, amely egy nagyhatalmú előkelő és a neki szolgáló, a tágabb értelemben vett háznépét alkotó kisebb birtokosok között jött létre. A familiárisok igazgatták uruk birtokait és várait, s segítségére voltak az uruk országos tisztségével járó teendők ellátásában, valamint vele együtt vonultak hadba. Elvileg a familiárisok továbbra is közvetlen kapcsolatban maradtak az uralkodóval, a gyakorlatban azonban uruk parancsait követték, ha úgy adódott, akár a király ellenében is. A leghatalmasabb kiskirályok a XIII. sz. végén már több ezer fegyveresnek parancsoltak. ZSOLDOS 2009. 73. old.

¹⁶³ ZSOLDOS 2009. 16–25. old.; KRISTÓ 1998. 205–214. old.

¹⁶⁴ A kifejezés korábbi jelentése a XIII. századra átalakult, s ekkor már inkább külföldi telepeseket, telepes-csoportokat értettek alatta, akikre különleges jogok vonatkoztak és saját szokásaik szerint élhettek. Ilyenek voltak a szászok, franciák, vallonok stb. ZSOLDOS 2009. 33. old.

¹⁶⁵ Uo. 45. old.

A vidék biztonságának a kunok által való megzavarásáról Rogerius¹⁶⁶ mester így ír: „Tehát az Úr testet öltésétől számított ezerkétszáznegyvenkettedik évben¹⁶⁷ úgy történt, hogy Kuthen¹⁶⁸, a kunok¹⁶⁹ királya ünnepélyes követséget küldött az említett királyhoz¹⁷⁰ azzal az üzenettel, hogy [...] ha őt hajlandó befogadni és szabadságában megtartani, akkor kész rá, hogy magát és övéit neki alávesse, és rokonaival, testvéreivel és barátaival meg minden vagyonával és ingó javaival együtt Magyarországra bevonuljon, és őt a katolikus hitben kövesse. Ennek hallatára nagyon nagy öröm töltötte el a királyt [...].

Így, nem csekély ajándékkal megtisztelve a hírhozókat, elbocsátotta őket, és a mondott Kuthen királyhoz elküldte saját követeit és domonkos frátereket, megüzenve általuk, hogy kész őt magát és övéit befogadni és megadni kívánsága szerint mindazt, amit kért.

[...] Kuthen övéivel együtt útnak indult, hogy Magyarországra jöjjön. A király pedig csodálatos pompával országának egészen a határáig elébe ment, és rendkívüli kitüntetésben és annyi megtiszteltetésben részesítette őt és embereit, hogy az ország lakosai emlékezetet meghaladó idők óta ilyet sem nem tettek, sem nem láttak. Végül – mivelhogy a nagy sokaság miatt azon a helyen nem tartózkodhattak kényelmesen, mert az a nép kemény és vad volt, és nem ismerte az alárendeltséget – nehogy megsértsék a magyarokat, vagy ők szenvedjenek sérelmeket ezektől, kijelölte melléjük egyik főemberét, hogy vezesse be őket egészen az ország közepébe, és hogy mindnyájuknak – mint mondták, a cselédeken kívül mintegy negyvenezren voltak¹⁷¹ – költségeit megtérítse.

[...] Amikor pedig a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon, végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőkkben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban. És ami még rettenetesebb volt – mivel ezek nomád emberek voltak –, undorító

¹⁶⁶ Rogerius mester (körülbelül 1200-1266) apuliai származású krónikairó, váradi kanonok, spalatói érsek. 1223-ban járt először Magyarországon, Róma és Esztergom közt több diplomáciai küldetést teljesített, ezért IX. Gergely pápa 1233-ban váradi kanonokká nevezte ki. 1241-ben Várad püspöke, Benedek a tatárok ellen vonult, Rogerius azonban a városban maradt. A csatában legyőzött püspök csakhamar Váradra menekült, majd újabb csapatokat gyűjtve a Dunán túl keresett biztonságot. Rogerius egymás után értesült a magyarok csatavesztéseiről és Várad alatt saját szemeivel is láthatta a tatárokat. Végigszenvedve a tatárjárást, mindaddig bujdosott, amíg IV. Béla seregével vissza nem tért az országba. Váradon nemsokára főesperes lett, majd 1243-ban IV. Ince pápa soproni főesperessé nevezte ki. 1249-ben a pápa Ugrin spalatói érsek utódává nevezte ki. Ezt a tisztséget IV. Béla főkegyúri ellenkezése miatt csak 1251-ben foglalta el, és haláláig viselte.

¹⁶⁷ A kunokat valójában 1239-ben fogadták be Magyarországra. ROGERIUS 2001. 442. old.

¹⁶⁸ „Kun fejedelem, nevének elterjedtebb változata: Kötöny. A forrásokban először 1202-ben tűnik fel. Aktív részese volt az orosz fejedelmek belviszályainak. Több ízben harcolt a Kelet-Európába betörő mongolok ellen, így pl. 1223-ban, a Kalka folyó melletti csatában.” ROGERIUS 2001. 442. old.

¹⁶⁹ „A török nyelvek egyik fajtáját beszélő sztyepei nomád nép. A 11. sz. közepétől kezdve hatalmuk ki terjedt a dél orosz sztyepe nagy részére, s gyakran intéztek támadásokat a Bizánci Birodalom, Magyarország és az orosz területek ellen.” ROGERIUS 2001. 442. old.

¹⁷⁰ IV. Béla magyar királyhoz.

¹⁷¹ „Ez az egyetlen adatunk, mely a beköltöző kunok létszámára utal, ám szerfelett valószínű, hogy a Rogerius által említett szám erősen eltúlozza a kun népesség létszámát.” Uo. 442–443. old.

módon földre teperték a szegény emberek hajadon leányait, és megszeplősítették a hatalmasok ágyát, valahányszor ezt kedvező körülmények között megtehették; bár az ő asszonyaikat, mint valami hitvány némbereket, a magyarok is le szokták dönteni. És ha egy magyar megkárosított egy kunt, akár jószágában, akár személyében, azonnal igazságot szolgáltatott a kunnak, úgyhogy más már nem mert hasonlót elkövetni. De ha egy kun okozott kárt egy magyarnak, a magyarnak nem szolgáltatott, igazságot, és ha sürgetni merte, a pofázásért pofonokat kapott cserébe. Es így a nép és a király között gyűlölködés keletkezett.¹⁷²

„Ha pedig a kunokat nagyobb megbecsülésben részesítette, mint a magyarokat, azt nem vehették rossz néven, és nem is kellett volna rossz néven venniük. Mert úgy illett a királyi méltósághoz, hogy a behozott vendégeket megbecsülésben részesítse, legfőként azért, mivel ezt esküvel meg is ígérte nekik, és mivel azok követni kezdték őt hitében. És mivel a magyarok gyűlölködők voltak velük szemben, Magyarországon csak a király volt a védelmezőjük. Kuthent, a kunok királyát ugyanis a király, igen sokan másokat meg az ország főemberei kereszteltettek meg, úgyhogy ezek már házasságot is kötöttek magyarokkal. És ha a király nem kedvezett volna nekik, nem maradtak volna meg Magyarországon.”¹⁷³

IV. Béla a kunokat az Alföld területére telepítette, hogy folytathassák nomád nagyállattartó életmódjukat (mint ezt a magyarok esetében is láttuk a IX-X. században). Azonban az ekkor már alapvetően letelepedett életmódot folytató, és az állattenyésztés mellett egyre inkább a növénytermesztésből élő, szőlő- és kertkultúrával rendelkező vidéki magyar népesség gazdasági és közbiztonságát ez a lépés alapvetően felborította. Mint a forrásból is látható, mindennapossá váltak a gazdasági károk a nomád állattartás következtében, illetve a többségi és a bevándorló lakosság között – a kulturális és életmódbeli eltérések okán – súlyos konfliktusokra került sor, mely erőszakos bűncselekményekben, testi sértésekben, nemi erőszakban merült ki. A központi királyi hatalom igyekezett az ország katonai védelmi képességeinek növelése érdekében a kun fegyverforgatókat védelmezni, számukra az országba való betelepülést minél kedvezőbbé tenni, ugyanakkor tekintettel kellett lenniük a magyar vidéki lakosság biztonsági igényeire is, ezért a következő intézkedéseket hozták: „A király párthívei és azok, akik a királynak kedveztek, mindenben igyekeztek őt igazolni, és az előadottakra [a magyar előkelők kunokkal kapcsolatos sérelmeire – K. J.] egyenként így feleltek. A kunok bejövetele után, amikor hitelt érdemlő emberei útján a királynak tudomására jutott, hogy a magyarok sérelmeket szenvednek a kunok miatt, a király összehívta a főembereket, bárókat, ispánokat és az összes kunokat [...], és [...] azt a határozatot szentesítették, hogy a kun nemeseket cselédekkel együtt osszák szét Magyarországon egyes tartományba, és mindegyikük a nekik kijelölt tartományban tartózkodjon, és így, mivel nem lesznek sokan együtt, nem tudnak sérelmet okozni a magyaroknak, és ha a kun a magyart vagy a magyar a kunt megsértené, tegyenek közöttük egyenlő igazságot az ispánok, akikre ezt a királyi kegy elvesztése büntetésének kilátásba helyezésével rábízták. A kunoknak nagyon nem tetszett, hogy el kellett válniuk egymástól, de így ezután senkit meg nem sértve kóboroltak be nemezsaíraikkal, barmaikkal és nyájaikkal Magyarország lakatlan földjét. És mivel sokan voltak közöttük szegények is, a magyarok csaknem ingyen szereztek közülük szervienseket. És így a kunok helyzete inkább volt hasznukra, mint kárukra. Ezzel tehát meg kellett volna szünnie a népek rosszindulatának.”¹⁷⁴

¹⁷² Uo. 403–404. old.

¹⁷³ Uo. 409. old.

¹⁷⁴ Uo. 406–407. old.

A központi, királyi hatalom tehát a kunok befogadása következtében megjelenő feszültséget (biztonsági kihívást) a nomád nagyállattartó népcsoport széttelepítésével igyekezett megoldani. Ez azonban a kunokban gerjesztett bizalmatlanságot és félelmet, hiszen nem lehetett egyik napról a másikra rájuk kényszeríteni a törzsi-nemzeti társadalmi berendezkedés elhagyását, amely hagyományosan biztosította számukra a gazdasági tevékenység megszervezését, az igazságszolgáltatást, a fizikai biztonságot. Másfelől a kunok széttelepítése sem oldhatta meg véglegesen a kunok és magyarok eltérő életmódjából, kulturális szokásaiból fakadó ellentéteket. Ennek következményei később, egy sokkal válságosabb időszakban kerültek újból felszínre, melynek az ország biztonságára nézve lettek tragikus következményei.

4.3.1 A tatárjárás megindulása és lefolyása

1220-ban egy újabb lovas nomád nép jelent meg Európában, a mongolok, akiket itt tatároknak hívtak.¹⁷⁵ 1223-ban győzelmet arattak az orosz fejedelmek, valamint az őket támogató kunok felett. Ekkor azonban még a mongol veszedelem Közép-Európában, így Magyarországon sem tűnhetett nagynak, hiszen közel másfél évtizedig nem indítottak újabb hadjáratokat Európa irányába. A mongolok a XIII. sz. első felében, távolharcban és fegyelemben messze felülmúlták a korabeli európai harcosokat, a közelharcban azonban gyengébbek voltak.¹⁷⁶

1236-ban indult meg az Európa elleni mongol invázió. Először megsemmisültek a Volga-melléki városok és államok (így a volgai Magyarország is), majd az orosz fejedelemségek következtek. 1237-38 telén a mongolok északon egészen Novgorodig nyomultak előre. 1240 decemberében sikerült elfoglalniuk Kijevet, majd a volhinai Vlagyimirt. Ekkor a mongol seregek három részre oszlottak: az északi szárny Lengyelországra zúdult, a derékhad és a déli szárny elfoglalta Halicsot, majd a déli szárny Moldva ellen vonult. A derékhad Batu kán¹⁷⁷ vezetésével egyenesen Magyarországot tűzte ki elfoglalandó célpontul. A csapatok három részre osztása és az egyes útvonalak megválasztása egyértelműen jelezte, hogy a mongolok legfontosabb célja 1241-ben Magyarország körülkerítése és elfoglalása volt. Azonban a Magyar Királyság, a társadalmi változások miatt meggyengült haderő következtében, nem állt készen a támadás elhárítására.¹⁷⁸

IV. Bélát csak Kijev eleste és a magyar határokkal szomszéd halicsi fejedelemség előzönlése döbbsentette rá a veszély nagyságára. A király Tomaj nembeli Dénes nádort¹⁷⁹ küldte az Északkeleti-Kárpátok gyepűinek megerősíté-

¹⁷⁵ Valójában a tatárok egy mongol nyelvű törzs voltak, akik a Dzsingisz kán által létrehozott Mongol Birodalom jelentős erejét adták.

¹⁷⁶ ZSOLDOS 2009. 47–48. old.; B. SZABÓ 2016. 22–24. old.

¹⁷⁷ Batu (1207–1256) az Arany Horda első kánja, Dzsingisz kán legidősebb fiának, Dzsocsinak a második fia, Dzsingisz kán rangidős unokája, a nyugati területek meghódítására indított hadjárat, így a magyarországi tatárjárásnak is a főparancsnoka.

¹⁷⁸ KRISTÓ 1986. 112–113. old.; B. SZABÓ 2016. 55–57. old.

¹⁷⁹ A nádor a király után következő világi méltóságviselő elnevezése volt. A XII. században alakult ki bírói szervezete és lett a király helyettese. A XIII. századtól udvari helyett rendi méltósággá vált, a rendek hatalmi törekvéseit szolgálta a királlyal szemben is.

sére, valamint rendelkezett az ország fegyveres erejének készülségéről, de ezek mozgósítására és központi gyűlekeztesére ekkor még nem került sor. IV. Béla személyesen is megtekintette az erődítési munkálatokat, azonban a készülséget elrendelő parancsa nem a kívánt hatást váltotta ki. Az éppen farsangi vigasságokat ülő nemesség nem foglalkozott a mongolok közeledésével. Március elején a nádor sürgős erősítéseket kért a királytól, mert a mongolok az Orosz-kapuhoz (a mai Vereckei-hágóhoz) érkeztek, azonban erre már nem maradt idő: 1241. március 12-én a mongolok áttörték az Orosz-kaput, és a nádor seregét szétverték. Dénes éjjel-nappal lovagolva, március 15-én Budán temett, ahol hírt adott a vereségről és a mongolok betöréséről, mire IV. Béla elrendelte az ország mozgósítását. A seregek gyülekezőhelyéül Pestet jelölte meg, s ugyanekkor segítségkérő levelet írt Babenberg Frigyes¹⁸⁰ osztrák herceghez, valamint Pest alá rendelte a kunokat is.¹⁸¹

A mongolok előőrsé végig a nádor nyomában maradt az Orosz-kapunál történt betörés óta, így most megkezdtek a magyar seregek gyülekezésének zavarását, az egyes felvonulásban lévő seregrészeket rajtaütéssel gyengítették, pusztították.¹⁸²A Duna vonalához érve elpusztították az első jelentősebb magyar települést – legalábbis ami forrásaink híradásából kivehető –, s ennek példája alapján jól látható, mi volt a mongolok szándéka az itt élő lakossággal: „A kinszenvedésről elnevezett vasárnapon¹⁸³ Batunak, a királyok királyának egy seregrésze Vác városához érkezett, amely a Duna partján fekszik egy fél napi járóföldre Pest városától, ahol a király időzött seregével. Miután elfoglalták és legyőzték a várost, és nagy vitézül megadásra kényszerítették azokat, akik az egyházban vagy az egyház kőépületeiben – amelyeket megerősítettek – kerestek menedéket: mind a városból, mind a körül fekvő falvakból a nép megszámlálhatatlan tömegét, és miután az egyház kincstárát birtokukba vették, a kanonokokat¹⁸⁴ és más személyeket, úrasszonyokat és leányokat, akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették.”¹⁸⁵

Rogierius leírásából látható, hogy a középkorban általánosnak tekinthető módon a veszély jelentkezésekor a vidéki lakosság a biztonságosabbnak ítélt közeli városban keresett menedéket. Vác azonban nem számított különösebben megerősített településnek, ezért a mongolok könnyen elfoglalták és elpusztították azt. A forrásból az is látható, hogy hadjáratuk kezdeti szakaszában a mongolok nem törekedtek a lakosság tagjaiból fogolyejtésre, pedig fő zsákmányuk éppen ebből eredt, hanem egyszerűen legyilkolták a védteleneket. Ennek okai közt kereshetjük, hogy nem akarták csapataik mozgását lassítani a foglyok nagy tömegének kísérésével, illetve pszichológiai hadviselést folytattak az ország közvéleményével szemben, kegyetlenségük híresztelésével rémületet akartak kelteni a lakosság soraiban. Ezt a módszert már korábban – például az orosz területeken – is kiválóan alkalmazták.

¹⁸⁰ Babenberg II. (Harcias) Frigyes osztrák és stájer herceg (1230-1246) az 1230-as évektől folyamatos betörésekkel zaklatta a Magyar Királyságot.

¹⁸¹ KRISTÓ 1986. 117–118. old.; KRISTÓ 1998. 227. old.; ZSOLDOS 2009. 47–49. old.

¹⁸² KRISTÓ 1986. 118–119. old.; ZSOLDOS 2009. 48–49. old.

¹⁸³ 1241. március 17-én. ROGERIUS 2001. 447. old.

¹⁸⁴ „Egyfajta egyházi tisztség viselői. Eredetileg azokat az egyházi személyeket nevezték kanonokoknak (*canonicus*), akik az egyházi törvények (*canon*) szerint éltek. A kifejezés jelentése utóbb a közös életet élő világi papok testületének, a káptalannak a tagjaira korlátozódott. A konkrét utalás a váci székeskáptalan kanonokjaira vonatkozik.” ROGERIUS 2001. 447. old.

¹⁸⁵ Uo. 415. old.

IV. Béla megfelelő erő hiányában egyelőre nem akart harcba bocsátkozni a mongolokkal, de Ugrin¹⁸⁶ kalocsai érsek az uralkodói parancs ellenére – mely megtiltotta az ellenséggel való meggondolatlan összecsapást – egy kisebb sereggel kiment a magyar táborból, és megütközött a mongol előőrssel. Súlyos vereséget szenvedett a terep adottságait kihasználó és lesvetést alkalmazó mongol sereggel szemben. Ugyancsak megütközött a mongolokkal az időközben kevés emberrel Pestre érkezett Frigyes osztrák herceg is. Harcias ragadványnevéhez híven, neki sikerült győznie, s még egy mongol főembert is személyesen vágott le harc közben. Emiatt a magyar táborban magasztalták, IV. Bélát pedig ócsárolni kezdték gyávasága miatt. Az osztrák herceg azonban csakhamar elhagyta a magyar tábort.¹⁸⁷

Ekkor a már évek óta lappangó kun-magyar feszültség elemi erővel tört felszínre. Már a tatároknak az ország határán való megjelenésekor egyes magyar előkelők azt terjesztették, hogy *„a kunok szövetséget kötöttek az oroszokkal, hogy az oroszokkal együtt harcolnak a magyarok ellen, akiktől az oroszok sok csapást szenvedtek el, és akik gyakran tönkreveték őket, és Kuthen az embereivel azért előzte meg őket több mint egy évvel, hogy az ország viszonyait megismerje, nyelvét megtanulja, és amikor értesül azok bejövételéről, megkezdje a harcot a király ellen, és így azok könnyebben birtokukba vehetik majd a Kaput [azaz a Vereckei-hágót – K. J.], és Kuthen segítségére siethetnek, és így gyorsabban elpusztíthatják Magyarországot valamely részét. Ezért örvendezve mardosták a királyt, amiért behozta a kunokat [...]». És ebben a vélekedésben igen sokan megegyeztek.¹⁸⁸*

A kunokkal szembeni fokozódó bizalmatlanságnak IV. Béla úgy próbált gátat szabni, hogy védőőrizet alá helyezte Kötöny vezért és családját: *„Kuthent pedig, akit feleségével, fiaival, leányaival és némely főbb emberével együtt a király gyanús és bűnrészes egyénekként meghívott, közös és megfontolt elhatározással udvari őrizet alá vetette, nehogy kezeik közül elmenekülhessenek.¹⁸⁹*

Azonban az események alakulása következtében a királynak ez a lépése sem bizonyult elégségesnek: *„És mivel az volt a közvélemény; hogy Kuthen [...] e nagy gonosztettben nem ártatlan, és mivel még kunoknak és nem tatároknak hitték azokat, akik most jöttek: az egész nép kiáltozott ellene: »Haljon meg! Haljon meg! Ő az, aki Magyarország pusztulását szorgalmazza!« És a királyt is szidalmazták miatta [...]. Mivel a király gyakran hallotta a szidalmakat, elküldte egy alattvalóját Kuthenhez azzal, hogy haladéktalanul jöjjön hozzá. De Kuthen, aki gyakran hallotta a nép kiáltozását, bár mentes volt a büntől, mégis félt a büntetéstől, és azt üzent a királynak, hogy semmi esetre sem mehet hozzá, hacsak nem küldi érte egy olyan alattvalóját, akinek hatalma lesz ahhoz, hogy őt hozzá vezesse, és a nép kezeiből kiragadja. Mikor a hírvivő elmondta ezt a királynak, nagy zajongás támadt a nép között. »Haljon meg! Haljon meg!« És a magyarok és németek hirtelen felfegyverkezve betörték a palotába, ahol tartózkodott, és erőszakkal hozzá akartak menni. Kuthen pedig övével együtt ijat és nyilat ragadva nem engedte, hogy ezek hozzájuk jöjjenek. De amikor a nép nagy sokasága odacsődült, elfogták őket, és azon nyomban levágták a fejüket, és a palotából az ablakon keresztül a nép közé dobták. Némelyek azonban hajlandók ezt a gonosztettet Ausztria hercegének tulajdonítani, mások pedig azt mondják, hogy ez*

¹⁸⁶ Csák Ugrin (?-1241) kalocsai érsek, királyi kancellár. Korábban II. András királlyal a Szentföldön járt, valamint a Balkánon harcolt a bogumil eretnekek ellen. Jó harcos hírében állt, fegyveresei elit csapatnak számítottak.

¹⁸⁷ KRISTÓ 1986. 118–119. old.; ZSOLDOS 2009. 48–49. old.; LIPTAI 1984. I. k. 41–46. old.

¹⁸⁸ ROGERIUS 2001. 410–411. old.

¹⁸⁹ Uo. 411. old.

a király parancsára történt. Mégis, miután bizonyossá vált, hogy Kuthen ebben a gonoszságban nem részes, azt állítják: nem valószínű, hogy a király, aki őt a keresztvízből kiemelte, és neki eskü alatt biztonságot ígért, ilyen gonosztettet követett volna el. Én ugyan nem akarom eldönteni, hogyan is történt ez; döntse el az, aki tudja, és Ő majd cselekedete szerint büntetéssel fog sújtani vagy kegyében részesíteni mindenkit.¹⁹⁰

A helyzetet tehát súlyosbította, hogy a magyarok között szóbeszéd kezdett terjedni az addig sem túl népszerű kunokról: a gyors mongol sikerek oka, hogy Kötöny összejátszik velük – és ehhez járult hozzá az is, hogy magukat a mongolokat is kunoknak vélték. Emiatt a Pest alatt táborozó magyar sereg és a város német ajkú lakossága a kun vezér halálát kezdte követelni, majd a kitörő tömeghisztéria következtében vagy a palotába behatoló nép vette fejét Kötönynek és kísérete tagjainak, vagy pedig IV. Béla kívánta ilyen módon leszerelni a – részben ellene is irányuló – népharagot. Ennek következményei azonban katasztrófálisak lettek: „Mivel a tatárok éjjel-nappal égették a falvakat a környéken, a kalocsai érsek sürgette a királyt, hogy vonuljon ki a sereggel ellenük. Tehát Ausztria hercegének távozása után, főként hogy az ország egy nagyobb hadserege megérkezett,¹⁹¹ a király hadseregével együtt fölszedelőzködve kivonult, és lassan megkezdte előrenyomulását ellenük. Es amikor a tatárok ellen mindenünnen fegyverbe hívott kunok egy akarattal megérkeztek a király segítségére, meghallva uruknak, Kuthennek halálát, megzavarodtak, és mély-ségesen felindultak, nem tudván, hogy mit tegyenek.

Amikor pedig halálának híre elterjedt, a falusi magyarok, akik gyűlölték őket, mindenütt fölkeltek ellenük, fosztogatták és öldökölték őket minden kímélet nélkül. Ők [a kunok – K. J.], látván, hogy ilyenformán elpusztulnak, egybegyűltek, és nemcsak magukat kezdték védelmezni, hanem a falvakat is felégették, és a parasztokat nagy vitézül levették.¹⁹²

„A kunok pedig ezután úgy pusztították az országot, mint a tatárok, és összegyülekezve, erről az oldalról átkeltek a Dunán, és így pusztítva siettek Marchia¹⁹³ felé. A marchiai emberek, ezt megtudva, egybegyülekeztek, és eléjük menve, megütköztek velük Marchia határán, de alulmaradtak, és egyikük a másikat megelőzte futásban. És így a kunok gyálázatos módon elfoglalták Marchiát, kegyetlenül megbosszulva uruk halálát. Mert amikor öldösték a magyarokat, azt mondogatták: »Szenvedd el ezt a vágást Kuthenért!« És miután elpusztították a nevezetesebb falvakat, mint a tanácssal bíró Nagyolaszit, Szentmárton¹⁹⁴ és másokat, és miután sok pénzt, lovat és barmot szedtek össze, elpusztítva a földet, átmentek Bulgáriába.¹⁹⁵

Valóságos pogrom kezdődött tehát a kunok ellen az egész országban, aminek az lett a következménye, hogy a fegyverbe hívott kunok szembefordultak a magyarokkal, s a királyi táborhoz csatlakozni kívánó csanádi püspök csapatát szétverték, maga a főpap is csak nehezen tudott megmenekülni. A felbőszült kun sereg déli irányba ha-

¹⁹⁰ Uo. 416–417. old.

¹⁹¹ „Az utalás talán a Kálmán herceg által vezetett seregére vonatkozik.” Uo. 447. old.

¹⁹² Uo. 417. old.

¹⁹³ „A Marchia név a Duna és a Száva folyók közén elterülő Szerémség területét jelöli. Ezen a vidéken az Árpád-kor korábbi időszakában egy határpánság (latinul: marchia) működött, ez lehet a név eredetének magyarázata.” Uo. 448. old.

¹⁹⁴ „Nagyolaszi (ma Mandelos, Szerbia) és Szentmárton (ma Martinci, Szerbia) a Szerémségben élő „olasz” (azaz neolatin nyelveken beszélő) vendégek települése volt, erre utal Nagyolaszi Rogerius latin nyelvű szövegében szereplő neve is: Franca villa (frank falu). Az említett „tanács” a nagyolaszi hospesek – korlátozott – önkormányzatának intézménye lehetett.” ROGERIUS Uo. 448. old.

¹⁹⁵ Uo. 418. old.

ladva kívánta elhagyni Magyarország területét, miközben raboltak és fosztogattak, majd a Szerémségben újabb győzelmet arattak a helyi erőkkel szemben. Tehát a kunok ellen meghirdetett pogrom nemcsak azt eredményezte, hogy a mongol harcmódot jól ismerő kunok nem csatlakoztak a király seregéhez, így Béla elvesztette könnyűlovassága nagy részét, hanem az erőösszpontosítást akadályozták és a magyar erőket gyengítették. A mongol betörés kellős közepén, a kun-magyar ellenségeskedésből kirobbanó, kvázi polgárháború rengette meg a magyar vidék biztonságát, egyszersmind a nemzeti védelmi képességet is.

Ezt követően, miután IV. Béla úgy ítélte meg, elegendő erő gyűlt össze a Pest alatti táborban, március végén elindult a mongolok ellen. Április 11-12-én azonban Muhinál súlyos vereséget szenvedett Batu csapataitól.¹⁹⁶ Bár a mongolok az üldözés közben további súlyos veszteségeket okoztak a magyar seregnek, legfőbb céljukat, a király és előkelői foglyul ejtését nem sikerült elérni. IV. Béla és kísérete a nyugati határszéle irányába menekült, és Pozsonyba ment, míg a súlyosan sebesült Kálmán herceg¹⁹⁷ előbb Pestre, majd Somogyba, onnan pedig Zágrábba menekült, ahol elhalálozott. A muhi csata pontos veszteségeit nehéz meghatározni, azonban ami a veszteség nagyságát fokozta, a nagyszámú előkelő halála: elesett az esztergomi és a kalocsai érsek, a győri, a nyitrai és az erdélyi püspök, a nádor, az országbíró, a tárnokmester és a horvát-szlavón bán. A vereség hatására Magyarország nem volt képes újabb nagy létszámú sereg kiállítására, s a Dunától keletre fekvő országrész védtelenül maradt.¹⁹⁸

A mongolok folytatták az ország területének kifosztását, és továbbra is kiválóan alkalmazták a pszichológiai hadviselést és a megtévesztést: *„Miután ekkora hadsereg fölött győzelmet és diadalt arattak, és nagy tülekedéssel belefogtak a préda visszaszedésébe, miután a vérrel bemocskolt ruhákat, lovakat, a kiömlött vértől vöröslő aranyat és ezüstöt kórákásokként vagy gabonaasztagokként egybehordták, az uruk és a tatárok előkelőbbjei összejöttek az osztozásra és az elosztásra. Az ezután következő osztozáskor megtalálták a király pecsétjét a kancellárnál¹⁹⁹ – akinek a fejét rettenetes karddal elválasztották a testétől –, és már biztosak voltak az ország felől; attól való féltükben, hogy a népek, meghallva a király vereségét, elszökösde elmenekülnek, figyelje meg atyáságod, milyen ravaszsággal jártak el.*

Először is az egész Dunán túli²⁰⁰ Magyarországot felosztották, és a tatárok főbb királyai közül mindegyiknek, aki még nem jött be Magyarországra, tulajdonába adták az őt megillető részt, megküldvén nekik a híreket és azt, hogy sieszenek, mivel már nem áll előttük semmilyen akadály. És néhány magyar egyházi emberrel, akiket életben tartottak, írtak a Magyarországon lakozó főembereknek és közrendűeknek a király nevében sok hamis levelet ilyen formában: »Ne féljete a kutyák vadságától és dühétől, és otthonaitokból ne merészeljete kimozdulni; ugyanis, bár bizonyos előre nem látható körülmények miatt elhagytuk mind a táborn, mind sátrainkat, mégis, Isten kegyelméből lassanként igyekszünk azokat visszaszerezni és újból vitéz ütközetet vívni velük; ezért csak imádkozzatok, engedje meg nekünk a könyörületes Isten, hogy összezúzzuk ellenségeink fejét.« Ezt a levelet némely magyarok, akik már hozzájuk csatlakoztak, széthord-

¹⁹⁶ KRISTÓ 1986. 120–121. old.; ZSOLDOS 2009. 48–49. old.; LIPTAI 1984. I. k. 46–50. old.

¹⁹⁷ Kálmán (1208–1241) magyar királyi herceg, Halics királya, IV. Béla öccse.

¹⁹⁸ KRISTÓ 1998. 228–230. old.; KRISTÓ 1986. 121–125. old.; LIPTAI 1984. I. k. 46–50. old.

¹⁹⁹ *„Valójában a pecsét elkészítésére alkalmas pecsétnyomóról lehet szó, melyet az alkancellárnál találhattak meg a tatárok.”* ROGERIUS 2001. 449. old.

²⁰⁰ *„A szövegösszefüggésből egyértelműen megállapítható, hogy Rogerius a mai Dunántúlról szemlélve a Kárpát-medencét, a Duna vonalától keletre eső országrészt nevezi „Dunán túli Magyarország”-nak.”* Uo. 449. old.

ták a címzetteknek; ez tett tönkre engem és egész Magyarországot. Mert annyira hitelt adtunk a levél valódiságának, hogy bár, nap-nap után az ellenkezőjét tapasztaltuk, mégis, mivel az országot váratlanul érte a háborús zavargás, nem tudtunk a hírek megismerésére hírszerzőket küldözgetni, és így nem értesülhettünk az ellenkezőjéről. És így az elfoglalt Magyarország nem találhatta meg a menekülés útját.²⁰¹

Az ország helyzetének súlyosságát fokozta, hogy II. Frigyes osztrák és stájer herceg, kihasználva a központi hatalom és a magyar haderő megrendülését, maga is fosztogatni kezdte a mongol támadásoktól addig érintetlen Dunántúlt. A Pozsonyba menekült magyar királyt Hainburgba hívta, s ott szorult helyzetét kihasználva megszarolta, minek következtében három nyugat-magyarországi megyére tette rá kezét. Azonban a vidéki lakosságnak ebben a régióban még maradt arra ereje, hogy maga vegye kezébe saját biztonságának garantálását, amely részleges sikert hozott: „A herceg, látván, hogy a magyarok mindnyájan menekülésre fogták a dolgot, sok katonát gyűjtött össze, és ezeket a magyarok ellen Magyarországba küldte, és így a tatárok a Dunának a túlsó oldalán pusztítottak, a németek meg az innenső oldalán²⁰² zsákmányoltak. A falvakat égették, ahogy csak tudták, Győr városába bevonulva, elfoglalták a várat, és azt tervezték, hogy erőszakkal a birtokukban tartják. A magyarok pedig ama vidékről összegyülekezve, fegyveres csapattal a várhoz vonultak, elfoglalták a várost, és a várban levő összes németeket megégették. A herceg emiatt szerfölött megdühödött, a tatárok elől menekülő magyaroktól, akiket Ausztriában összegyűjtött, és akiknek húséget fogadott, izzó haragjában egy bizonyos pénzmennyiséget követelt a várak és városok őrizete fejében, nem elégedvén meg azzal, amit a királytól kicsikart. És a kitalált ürüggyel – mivel mind a magyarországi németek,²⁰³ mind a magyarok bőviben voltak a pénznek és értéktárgyaknak – gyalázatos módon teljesen kifosztotta őket.”²⁰⁴ A Magyar Királyság osztrák herceg általi hátbatámadása tehát csak tovább rontotta a vidék biztonságát – elsősorban a dunántúli régióban. Azonban nemcsak az addig érintetlen területek, hanem az országból a Német-Római Birodalom területére menekültek is súlyos helyzetbe kerültek. Mindezek ellenére az ország ellenálló képessége nem tört meg, a mongolok Dunántúltra való átkelését a téli fagyokig sikerült megakadályozni, valamint tizenhét dunántúli erősség (például Pannonhalma, Esztergom, Székesfehérvár, Komárom stb.) a mongolok betörését követően is sikerrel állt ellen.²⁰⁵

Közben a korábban már említett mongol seregrészek is behatoltak Magyarországra. Az északi szárny – miután Lengyelországban, Morvaországban és Kelet-Ausztriában pusztított – elfoglalta az ország északnyugati részét, a Dunától északra fekvő területeket. A vidék várai (például Trencsén, Nyitra, Pozsony, Turóc, stb.) itt is sikeresen álltak ellen a mongol támadásoknak. A déli szárny több kis seregrészre bomlott, így hatolt be több irányból is Erdély területére. Elfoglalták és kifosztották Radnát, Besztercét, Kolozsvárt, Nagyváradot, Csanádot, eljutva az Alföldre. A három szárny Batu kán vezetésével Pest alatt egyesült 1241 végén. Azonban az az év tavaszán kitűzött eredeti célt, a Batu kánnal szemben csatát vállaló központi magyar sereg hátába kerülését nem tudták elérni.

²⁰¹ Uo. 424. old.

²⁰² „Tehát a mai fogalmaink szerint a Dunától keletre, ill. a Dunántúlon.” Uo. 450. old.

²⁰³ „Az Árpád-kori Magyarországon jelentős létszámú német ajkú lakosság élt (pl. Erdélyben, a Szepességben, a nyugati határszélen és a jelentősebb városokban).” Uo. 450. old.

²⁰⁴ Uo. 426. old.

²⁰⁵ KRISTÓ 1986. 129–130. old.; KRISTÓ 1998. 230–231. old.; LIPTAI 1984. I. k. 46–50. old.

12. számú ábra: Erdély területe a XIII. században.

(forrás: <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/magyar-tortenelmi-terkepar/rszterkepek/erdely-a-13-szazadban>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

A kelet-magyarországi vidék helyzetéről Rogerius mester forrása tudósít minket. Nagyvárad elfoglalásáról például így ír: „Kadan király,²⁰⁶ mint már egy másik helyen mondtuk, Radna elfoglalása és Aristald ispán elfogása után kiválasztott hatszáz előkelő felfegyverzett németet [valójában erdélyi szászokat – K. J.], akik az említett ispán joghatósága alatt álltak. Ezek vezetésével a tatárok erdőkön, berkeken, sziklákon és meredek szakadékokon keresztül váratlanul megérkeztek Nagyvárad városa alá.” A mongolok tehát a magyar vidék viszonyait kihasználva, a kevés járható útvonalat elhagyva, nem várt irányból közelítették meg a várost, hogy a meglepetés ereje nagyobb legyen. „És mivel a

²⁰⁶ A Kárpát-medencébe Északkelet felől, elsőként Erdély területére behatoló mongol seregek parancsnoka. Rogerius pontatlanul királynak titulálja.

város igen híres volt Magyarországon, mindenfelől sok nemes és asszony, mind úriasszonyok, mind parasztasszonyok odagyülekeztek.”

Tehát Nagyvárad körzetében is a vidéki lakosság a jobban védhetőnek vélt városba menekült az idegen támadás hírére, így vélte fokozni biztonságát. „És bár a püspök egynémely kanonokkal együtt eltávozott, én mégis ott voltam a visszamaradókkal. És a várat, amely az egyik oldalon le volt rombolva, széles fallal kijavítottuk, hogy ha a várost nem tudnánk megvédelmezni, itt találhassunk menedéket. És amikor egy napon hirtelen megérkeztek, és bizonytalanra vált a városban való tartózkodásom, nem akartam a várba bevonulni, hanem elfutottam az erdőbe; ott sokáig bujkáltam, ahogy tudtam. Ők azonban hirtelen elfoglalták és nagyrészt felégették a várost, a vár falain kívül semmit sem hagytak meg, és a zsákmány összeszedése után mind a férfiakat, mind a nőket, közrendűeket és főrangúakat egyaránt leöldösték az utcákon, házakban és mezőkön.” A mongolok tehát a város területe ellen intézett első támadásuk során csak a könnyen bevehető várost foglalták és pusztították el. A vár elhúzódó és nagy véráldozattal járó ostromát nem kezdték meg, hanem ismét a pszichológiai hadviselés eszközéhez folyamodtak.

A városi lakosság nagy részének legyilkolása elsősorban a várban rekedtek félelmének fokozását szolgálta, másrészt, ha nagy számú foglyot ejtettek volna, az akadályozta volna a megtévesztés végrehajtását a védőkkel szemben, ahogy a következőkben látni fogjuk: „Ezeknek végrehajtása után hirtelen visszavonultak innen, és visszavonulásukban mindent összeszedtek, és a vártól számítva az ötödik mérföldkőnél telepedtek le, és sok napon keresztül egyáltalán nem jöttek a várhoz, úgyhogy a várbeliek azt gondolták, hogy a vár erős volta miatt elvonultak. Mert ez nagy árkokkal és a falakon fa tornyokkal volt megerősítve, és sok páncélos vitéz volt benne, és valahányszor a tatárok szemlét tartva odajöttek, a magyar vitézek gyors vágatában üldözni igyekeztek őket. És mivel a tatárok több napig egyáltalán nem jöttek el a várhoz, és mivel mindenki azt hitte, hogy egészen elvonultak, a vitézek (és mások is, akik a várban voltak) bátorságot merítve azok elvonulásából, kimentek a várból, és a váron kívül eső házakban kezdtek lakni. És így hajnalban a tatárok, akikről nem tudhatták, hogy hol vannak, megrohanták őket, és nagy részüket, akik nem tudtak bemene-külni a várba, leöldösték, és tüstént körülveve a várat, hét ostromgépet állítottak fel az új fallal szemben, és éjjel-nappal, megállás nélkül hajigálták a köveket mindaddig, amíg az új fal teljesen le nem omlott. A tornyokat és a falakat szétrombolták, majd rohamra mentek, a várat erőszakkal elfoglalták, és elfogdosták a vitézeket, kanonokokat és másokat, akik a vár elfoglalása közben nem pusztultak el kardtól.”

A mongolok megtévesztő művelete tehát bevált, a másodszori, nem várt támadás teljes sikert hozott számukra. „Az úriasszonyok, a kisasszonyok, a nemeslányok a székesegyházba akarták magukat bevenni. A tatárok elrendelték, hogy a vitézek adják át fegyvereiket, a kanonoktól pedig a legkeményebb kínzásokkal kicsikarták, amijük csak volt. És mivel a székesegyházba nem tudtak azonnal behatolni, tüzet raktak mellette, és tüzzel pusztították el az egyházat, az asszonyokat és mindazt, ami csak volt az egyházban. Más egyházakban pedig annyi gonoszságot követtek el az asszonyokon, hogy jobb elhallgatni, nehogy az emberek példát kapjanak a legocsmányabb vétkek elkövetésére. A nemeseket, polgárokat, katonákat és kanonokokat a városon kívül a mezőn könyörtelenül lefejezték. Ezután felforgatták a szentek sírját, és bűnös lábukkal széttaposták az ereklyéket; a füstölőket, keresztek, aranykelyheket és -edényeket és az oltár szolgálatára rendelt egyéb eszközöket darabokra törték. Az egyházakba férfiakat és asszonyokat vittek be vegyesen, gyalázatosan visszaéltek velük, és aztán megölték őket. Miután mindent feldúltak, és már elviselhetetlen bűz áradt a halottak testéből, a helyszínt elhagyva elvonultak. Az emberek, akik a környező erdőkben rejtőzködtek, előjöttek, hogy valami enivalót keressenek. És miközben a köveket és a holtak tetemét emelgették, a tatárok hirtelen visszatértek, és azok közül, akiket ott találtak, senki sem menekülhetett élve. És ez az öldöklés mindvégig mindennap megisméltódott.

És amikor már nem volt több ember, akit leölhettek volna, véglegesen elvonultak.²⁰⁷ A mongolok tehát Rogerius mes-
ter leírása szerint többször is éltek a meglepetésszerű rajtaütés módszerével, így a már a korábban a környező
erdőkben menedéket kereső lakosokat is meg tudták lepni, rejtett értékeik megszerzésére nagyobb esély kínál-
kozott. Mivel mozgásszabadságuk fenntartása a hadjárat ezen szakaszában még mindig elengedhetetlen volt, így
nem törekedtek fogolyjétre, a lakosság tagjaival minden esetben végeztek.

„Mi pedig, akik az erdőkben a gyepük között tartózkodtunk, éjjel futásnak eredtünk Tamáshida, a németek nagy városa
felé, amely a Körös mellett fekszik.²⁰⁸ De a németek semmiképp sem engedtek bennünket átmenni a hídon, sőt a legtöbbben
arra ösztönöztek, hogy velük együtt védelmezzük jól megerősített városukat. Ez nagyon nem tetszett nekünk.²⁰⁹ Itt egy
újabb momentumát láthatjuk a vidéki lakosok védekezésének: a lakosság egy része végig az erdőkben vagy a lakatlan
helyeken bujkált a támadók elől, és csak éjjel mozgott, hogy nehezebb legyen felderíteni őket. Igyekeztek megtalál-
ni az ellenség által még érintetlen területeket, ahol ellátásra és fizikai védelemre lelhetek. Érdekes megfigyelni, hogy
Rogerius és társai Tamáshida szász lakóival ellentétben nem bíztak a város sikeres védelmében, amelyben szerepet
játszott, hogy látták Nagyvárad – jóval komolyabban megerősített – városának és főként várának pusztulását.

13. számú ábra: A tatárjárás a Magyar Királyság területén 1241-1242.

(forrás: <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalmatudomanyok/tortenelem/magyar-tortnelmi-terkepar/a-tatarjaras-1241-1242/a-tatarjaras-1241-1242-kronologia-2>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

²⁰⁷ Uo. 427–428. old.

²⁰⁸ „A település az Árpád-korban Zaránd megyéhez tartozott, ma Tamasda (Románia).” Uo. 450. old.

²⁰⁹ Uo. 428. old.

„Letértünk tehát egy szigetbe, amelyet a tatárok ellen az Ágyából, Vajdából, Gerótból²¹⁰ és több más környékbeli faluból való emberek erősen felkészítettek. Mivel tovább menni nem merészeltem, a hely gondnokának és minden lakosának kérésére velük együtt ott időztem. Mert az említett szigetre csak egy igen szűk és keskeny úton mehetett be bárki, és azon az úton egy mérföldön belül három kapu volt tornyokkal, és körös-körül egy mérföldnyire gyepek voltak. És amikor megfigyeltem, hogy ezt a helyet így megerősítették, megtetszett nekem, és ott maradtam. De a szigeten az volt a szokás, hogy megengedték az egyes embereknek, hogy bemenjenek, de megtagadták mindenkitől az elmenetelt. És amikor néhány napig ott voltam cselédségemmel együtt, kémeinktől értesültünk, hogy közelednek a tatárok.”²¹¹

Fontos momentum, hogy a menekülő Rogerius és társai Tamáshida városánál biztonságosabbnak ítélték a nehezen megközelíthető, feltehetően egy ártéri szigeten, rejtetten elhelyezkedő menedéket, melyet több falu szintén menekült lakosai készítettek, s a lehetőségekhez képest igyekeztek a legjobban megerősíteni. A leírásból látható, hogy a helyi lakosság információhiányban szenvedett, nem tudtak semmit a központi kormányzat intézkedéseiről, mint ahogyan a mongol csapatok mozgásáról sem. Ezért saját felderítést szerveztek, melynek legfontosabb feladata az ellenség mozgásának figyelése volt. Ugyancsak a lakosság életben maradását szolgálta a lehetőségekhez képest legnagyobb mértékű hírzárlat elrendelése saját helyzetük felfedésének megakadályozására, ezért is tiltották meg a közjük betevődő menekülőket továbbhaladását. Azonban a tudósításból az is egyértelműen látható, hogy Nagyvárad pusztulásának emléke olyan mértékű félelmet ültetett el a szemtanúkban, amely a mégoly rejtett, a lehetőségekhez képest megerősített menedékbe vetett bizalmat is megingatta a mongol csapatok közeledésének hírére.

„Titokban kimentem a szigetről, hogy megnézzem, hogyan biztosíthatnánk lovainkat. Felbéreltem egy vezetőt és egy szolgát – így is mindegyikünknek három-három ló volt –, és éjszaka a Maros folyó mellett fekvő Csanád városába siettünk,²¹² amely ettől a helytől nyolcmérföldnyi távolságra volt. És mivel egész éjszaka száguldottunk, ahogy csak a lovaink bírták, hajnalban megérkeztünk Csanádra. De ezt az előtte való napon azok a tatárok, akik a másik oldalról jöttek be Magyarországra,²¹³ már elfoglalták és lerombolták. Az egész vidéket elfoglalták, úgyhogy a folyón nem tudtunk átkelni. És mivel a lovak fáradtak voltak, és az arról a vidékről való emberek itt is, ott is elrejtőzködtek, semmi módon nem tudtunk visszatérni, és így lovainkat némely kunyhókban hagyva, valami vermekben kellett azon a napon meghúzódjunk. Amikor végre elérkezett az éjszaka, szerfölött nehezen és nagy félelemben a tatárok között visszaszöktünk a régi helyre, és lesütött szemmel, szégyenkezve újból bementünk a szigetbe. És miközben ilyen veszélyekben forogtunk, a szolgálaim, akik kint őrizték a lovakat, és azok is, akik velem voltak, elsöktek a szigetről minden pénzemmél és ruháimmal. És szökés közben rájuk találtak a tatárok, és levágták őket karddal, én pedig egy szolgálival és csaknem meztelenül maradtam ott a szigetben.”²¹⁴

²¹⁰ „A felsorolt falvak az Árpád-korban Zaránd megyéhez tartoztak, Ágya ma Adea (Románia), Vajda ma Voivodeni (Románia), Gerót pedig vagy a mai Feketegyarmattal (ma Iarmata Neagra, Románia) vagy Csigérgyarmattal (ma Iermata, Románia) azonos.” Uo. 450. old.

²¹¹ Uo. 428–429. old.

²¹² „A település az Árpád-korban Csanád megye központja és püspöki székhely volt, ma Cenadul Mare (Románia).” Uo. 450. old.

²¹³ „Minden bizonnyal a Magyarországra Erdélyen át [Kelet és Dél felől – K. J.] betörő tatár seregekről van szó.” Uo. 450. old.

²¹⁴ Uo. 429. old.

A félelem hatására tehát Rogerius és kísérői elhagyták a szigetet, és ismét éjszaka haladva, váltott lovakkal nagy távolságot (közel 65 km-t!) megtéve jutottak el egy biztonságosabbnak ítélt püspöki székhelyre, amely azonban éppen az előző napon esett el (az információ bizonyosan túlélőktől származott). Így kénytelenek voltak visszatérni a szigetre. Azonban a mongolok folyamatos támadásai által gerjesztett félelem hatással volt Rogerius mester szolgálóira is, akik nem kívántak tovább a szigeten maradni.

„Ezután nem sokkal elterjedt a hír, hogy az említett Tamáshidát, a németek városát a tatárok hajnalban elfoglalták, és mindazokat, akiket nem akartak életben tartani, a rettentő kegyetlenség a keserűség kardjával borzalmasan lemészárolta. Ennek hallatára égnek meredt a hajam, testem remegett és borzongott, nyelvem nyomorúságosan dadogott, hiszen láttam, hogy elkerülhetetlenül fenyeget a borzalmas halál szorongatása. Lelki szemeimmel már láttam a gyilkosokat, testemen kiütött a halál hideg verítéke. Láttam, hogy a halandók szüntelenül a halált várják, szemüket a földre szegeznek, nem képesek kezüket kinyújtani a kard után, sem karjukat felemelni, sem lábukat a védelem helye felé mozdítani. [...] Láttam az embereket szertelen félelmükben félholtra válva. Én is magamon kívül voltam, de [...] mint a főbb emberek egyike összehívtam a sziget népét, hogy itáliai módon jobban megerősítsük a szigetet. Ez alkalmából a néppel együtt kimentem a szigetről, és magamhoz véve két gyermeket, a gondnoknak és házigazdának fiait meg egyetlen szolgálmat, aki megmaradt, azt színeltem, hogy messzebbre megyek az erdőbe, és elrejtőztem a gyepűk között. A gyermekek apjának megüzentem, hogy félelmemben nem akarok visszatérni a szigetre, és azt gondoltam, hogy ha magamnál tartom és elbűjtatom a fiait, ő majd ellát a szükséges dolgokkal. És amikor kora szürkületkor elküldte az élelmiszereket, máris megérkeztek a tatárok, és körülvették a szigetet.”²¹⁵ Ennél a résznél szemléletes leírását találjuk annak a mongolok által tudatosan is gerjesztett páni félelemnek, amely már a támadás előtt leblokkolta a védőket, megzavarta józan gondolkodásukat, és ellenállás helyett menekülésre készítetett egyeseket, köztük Rogerius mestert is. Nem éppen rokonszenves módon Rogerius nem átalított gyermekeket felhasználva megszökni a szigetről – immár másodízben –, és ugyancsak a gyermekeket felhasználva ellátást kierőszakolni magának.

„És mivel úgy látszott, hogy a szigetet a vízen átkelve szándékoznak elfoglalni, a sziget népe rászédetve, annak a résznek a védelmére sietett. A tatárok pedig a másik oldalon az őrség nélkül maradt kapukat rohanták meg, és azokat elfoglalva, berontottak a szigetre anélkül, hogy a védők közül bárki is rájuk lőtte volna nyilait, és lovon vagy gyalog szembeszállt volna velük. Hogy milyen, mennyi és mekkora méltánytalanságokat és kegyetlenségeket vittek ott végbe, azt nemcsak látni volt rettenetes, hanem még hallatára is elborzadnának az emberek. Elvitték a zsákmányt, és ott csak az asszonyi és emberi holttestek maradtak, egyesek darabokra vágva, egyesek egészben. És a bujkálók a legtöbben azt hitték, hogy a harmadik napon a tatárok elvonultak, visszamentek tehát a szigetre, hogy élelmet keressenek, de a tatárok, akik ott elrejtőztek, elfogták őket, és csak igen kevesen tudtak elmenekülni.”²¹⁶ A mongolok ismét a megtévesztést alkalmazva foglaltak el egy erősséget, de ezúttal még könnyebb dolguk volt: a védők magatartásából – tudniillik, hogy nem hagytak megfelelő őrséget a szárazföld felé néző falszakaszon, valamint a mongolok betörése után meg sem kísérelték a fegyveres ellenállást – látható, hogy itt nem fegyverforgató, haditapasztalatokkal rendelkező emberekkel volt dolga a támadóknak, hanem a környék egyszerű földműveseivel, parasztjaival. Ez az epizód is mutatja, hogy amikor a központi királyi hatalom és a helyi földesúr(ak) hatalma nem volt képes garantálni a vidék bizton-

²¹⁵ Uo. 429–430. old.

²¹⁶ Uo. 430. old.

ságát – hiszen külső támadás következtében mindkettő összeomlott –, a helyi lakosok ezt maguk próbálták megszervezni. Időleges sikereket értek el, amikor megszervezték és lebonyolították a környék falvainak evakuációját egy biztonságosabb környezetbe, ott védműveket építettek, megszervezték a fegyveres őrseget és még felderítők alkalmazásáról is gondoskodtak. Arra, hogy nem volt köztük magasabb világi vagy egyházi előkelő, sem olyan, aki megfelelő katonai tapasztalattal rendelkezett volna, Rogerius leírásából következtethetünk, miszerint a védelem megszervezésében a menekült egyházi személy – azaz Rogerius mester – véleményét kérték ki. Ugyancsak joggal feltételezhetjük, hogy a szigetre menekült lakosság mindennapi életének többé-kevésbé zavartalan biztosítása érdekében megszervezhették és elláthatták az ideiglenes közigazgatási funkciókat, és az igazságszolgáltatást is.

„Én pedig bujdosóként, mindenkinek a segítségétől cserbenhagyva, koldulgattam az erdőben, és az, akinek én korábban nagy adományokat adtam, még alamizsnát is alig nyújtott, úgyhogy amikor az éhség és a szomjúság kényszere már nagyon gyötört, éjszaka kénytelen voltam bemenni a szigetre és a holttesteket forgatni, hogy elásott lisztet, vagy húst, vagy más ehető dolgot találjak táplálásomra. És amit csak találtam éjjel, azt jó messze bevittem az erdőbe. [...] Tíz vagy húsz nap múlva megint bementem a szigetre, és a holttesteket emelgettem. [...] Üreget kellett keresnem, vermeket ásnom, odvas fákat felkutatnom, hogy valahol meghúzhassam magamat, míg a tatárok, mint a nyulakat és vaddisznókat nyomon követő kutyák, átfutkosták a túskebokrok sűrűjét, az árnyékos berkeket, a vizeknek mélységét és a puszták belsejét.”²¹⁷ Rogerius fenti sorokkal teljes egészében mikroszintre viszi le egy, a társadalom teljes összeomlása következtében közösség nélkül maradt menekülő mindennapjainak leírását. Rogerius kísérlete, hogy biztosítsa életben maradása minimális feltételeit, egyetemes, korokon átívelő módszereket mutat be, amelyek minden hasonló kataklizma után megfigyelhetők.

14. számú ábra: A tatárjárás hatásai vidéken.

(forrás: <http://gyermekmesek.blogspot.com/2012/03/benedek-elek-taltos-asszony.html>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

„Ezeket az erdőket egy hónapig és még tovább is kutatták, és mivel ezen a vidéken nem tudtak mindenkit kiirtani, a csalárdságnak új neméhez fordultak, ilyenképpen: [...] elfogtak némelyeket, akik az erdőkben rejtőzködtek, és szétküldték őket azzal a hírel, hogy aki hűségükre megadja magát, annak bizonyos határideig megadatik a biztonságos hazatérés lehetősége. Mivel az emberek között az élelem hiánya miatt már pusztított a halál, teljes hitelt adtak szavaiknak, és így mindazok visszatértek otthonukba, akik életben maradtak. És mivel az erdőségek nagyok voltak, végtelen sokan rejtőzködtek ott, úgyszólván háromnapi járóföldre újból benépesedett a föld, és minden falu azt választotta királyául a tatárok közül, akit akart. Ennek megtörténte után, mivelhogy aratás ideje volt, mindnyájan begyűjtötték a termést, és csűrökbe hordták azt is, az alomszalmát és a szénát is és minden mást. Ott voltak velünk együtt a tatárok és kunok,²¹⁸ igen sokan végignézték mindezt, és örültek és örvendeztek, hogy az atyák a lányaikkal, a férjek a feleségükkel, a fítestvérek szép nővéreikkel váltották meg az életüket, a nőket amazok kéjének tartogatva. És női hozzátartozójukért az lett a vigaszuk, hogy a leányt vagy a feleséget az apa vagy a férj szeme láttára szeplősítették meg. Kenézeket, azaz ügyintézőket²¹⁹ állítottak az emberek fölé, hogy igazságot tegyenek, és számukra lovokról, állatokról, fegyverekről, ajándékokról és használható ruhákról gondoskodjanak. Az én gondnokom is egyike volt ezeknek az uraknak, és csaknem ezer falut igazgatott; és mintegy száz ilyen kenéz volt. Lett tehát békénk, és lettek törvényszékeink, és mindenkinek jogos igazságot szolgáltatottak. Ezeknek küldték a legszebb leányokat, és az odavezetők az ilyen ajándékért juhokat, ökröket vagy lovakat kaptak cserébe. A kenézek majdnem minden héten összejöttek. Én pedig igen gyakran elmentem hozzájuk kenézemmel, hogy lássam életmódjukat, és hogy megismerjek néhányat a főemberek közül, és hogy megtudjam, nem nyílik-e valamilyen mód megszabadulásomra. Egy alkalommal az összes kenézek parancsba adták, hogy bizonyos falvakból az emberek, asszonyok és gyerekek ajándékokkal együtt járuljanak színük elé. Nem kevésbé féltünk e miatt a hír miatt, mivel egyáltalán nem ismertük az okát. Inkább azt választottam tehát, hogy a kenézekkel a hadsereghez megyek, semhogy ilyen kétes helyzetben visszamaradjak a faluban. Ezért csupaszon és saru nélkül visszamaradtunk a kocsik őrzésére egynémely olyan magyar sátrában, akik tetteikben már tatárokká váltak. A kenézek pedig elmentek az ajándékok átvételére, és miután megkapták az ajándékokat, az ajándékozót elvezették egy völgybe, és ott rettenetesen kifosztva és meztelenre vetköztetve, leöldösték őket.”²²⁰ Rogerius mester leírásából látható, hogy a mongolok az ellátás biztonságának fenntartása érdekében változtattak addigi magatartásukon, és elhitették a lakosság életben maradt, nagyrészt bujkáló tagjaival, hogy a hódítókkal való kollaborációjukért cserébe hazatérhetnek, s mongol uralom alatt új életet kezdhetnek. Ezzel a megtevéssel a hódítóknak sikerült biztosítani az aratás nyugodt megszervezését és lebonyolítását, amely pedig csapataik számára biztosította a megfelelő gabona- és takarmányellátást (élelemben addig sem volt hiány az elhajtott állatállomány miatt). Másrészt azt is sikerült elérni, hogy a bujkálók felfedjék kilétüket, és önként vessék alá magukat a hódítóknak – erre természetesen az éhínség is kényszerítette őket. A mongolok megszervezték a katonai közigazgatást, és a települések vagy település csoportok élére kenézeket neveztek ki.

²¹⁸ „Az utalás azokra a kunokra vonatkozik, akik – ellentétben a Magyarországra menekült Kötönnyel – alávették magukat a tatár uralomnak s velük együtt harcoltak.” Uo. 450. old.

²¹⁹ A kenéz szláv eredetű szó, eredetileg törzsfőt, herceget jelentett a honfoglalás időszakában. Később a Havasalföldön és Moldovában élő, zömében kun származású vezető réteg elnevezése volt.

²²⁰ Uo. 431–432. old.

„És amikor ennek a híre eljutott hozzám, alávettem magamat egy magyar hatalmának, aki, mint mondtam, tetiben már tatárrá vált. Ez nagy kegyként méltóztatott engem szolgájává fogadni. És amikor néhány napot vele töltöttem, a halált mindig magam előtt láttam testi és lelki szemeimmel. Láttam a végtelen sok kunt és tatárt, amint zsákmány-nyal megrakott szekerekkel, nyájakkal, igavonó barmokkal és használati tárgyakkal mindenfelől visszatértek. És amikor kérdezősködtem, mit jelentsen ez, azt felelték, hogy az általuk elhagyott összes falvakat egyetlen éjszaka körülvették, vérrel részegítették meg kardjaikat a legyilkoltak vérében, úgyhogy ezekben a falvakban csak kevesen menekülhettek meg, azok, akik az erdőben és üregekben el tudtak rejtőzködni, úgyhogy a tartomány teljesen elpusztult. Mindamellet sem a gabonatermést, sem az alomszalmát, sem bizonyos házakat nem égettek föl, sőt mindezt halálos büntetés terhe alatt tilalom alá vetették. Ebből biztosan arra következtettem, hogy azon a vidéken akarnak telelni, vagy oda akarják küldeni a háznépüket, hogy télen lovaik számára ott hajlékot és élelmet találjanak. Utóbb megtapasztaltam, hogy ez így is volt. Mert egy időre életben hagyták a népeket annak a biztosítására, hogy a termést összegyűjtsék, a szőlőt leszüreteljék, de azt nem akarták, hogy ők fogyasszák el mindazt, amit összegyűjtöttek.”²²¹ A leírásból látható, hogy a magyarok közül is többen kollaboráltak az új hatalommal. Feltehetően a pusztítás mértékének növelése, a környező régiók lakóiban való félelemkeltés szándékával, valamint a saját csapatok zavartalan ellátásának biztosítása érdekében folyamodtak a mongolok a vidéki lakosság módszeres tömegmészárlásaihoz. Rogerius mester mondatai megvilágítják a mongol hódítás sajátos menetrendjét, melyet addigra már számos keleti állammal szemben alkalmaztak: az első támadás célja elsősorban a lakosság megfélemlítése, belső viszonyainak felderítése és gyengítése, valamint a fosztogatás volt, melyet egy második, döntő, az adott terület meghódítását végérvényessé tevő támadás követett.

„Elkezdték vonulni Arad²²² és Csanád felé, elkerülve az ezek között középpütt fekvő új falut, amelynek neve Pereg²²³ volt, és amelyben hetven falu emberei gyülekeztek össze, elkerülve továbbá Egres²²⁴ ciszterci rendű monostorát is, amelyben, mint valami megerősített várban, harcosok húzták meg magukat, és igen sok úrasszony is. A tatárok nem akarták megtámadni ezeket a helységeket addig, amíg körös-körül a vidéket teljesen el nem pusztították. Néha azért egynéhányan a közelükbe mentek, de a magyar katonák messzire kergették őket, és már-már szilárdan hitték, hogy hadi erejük miatt sértetlenül megmaradnak. De az egész vidék elpusztítása után amazok orosz, kun és magyar foglyokból és kevés számú tatárból egyesített tömegükkel mindenfelől körülvették a nagy falut, és a harcba a magyar foglyokat küldték előre, és amikor azok mind elpusztultak, utánuk az oroszok,²²⁵ izmaeliták²²⁶ és kunok harcoltak. A tatárok pedig a hátuk mögött meghúzódva,

²²¹ Uo. 432–433. old.

²²² „A település az Árpád-korban Arad megye központja volt, s a mai Aradtól (ma Oradea, Románia) keletre a későbbi Őthalom (ma Vladimirescu, Románia) területén feküdt.” Uo. 450. old.

²²³ „A település az Árpád-korban Csanád megyéhez tartozott. A környéken ma található Németpereg (ma Peregu Mare, Románia), Kispereg (ma Peregu Mic, Románia) és Kaszapcrg (ma Kaszaper, Békés megye) községek közül feltehetően az utóbbival azonos.” Uo. 450. old.

²²⁴ „A monostor az Árpád-korban Csanád megye területén feküdt s itt temették el II. András királyt és második feleségét, Jolánta királynét. Ma Igriş (Románia).” Uo. 450. old.

²²⁵ „Minden bizonnyal a tatárok által magukkal hurcolt orosz foglyokról van szó.” ROGERIUS 2001. 451. old.

²²⁶ „Az Árpád-kori magyarországi latiniség az iszlám követőit nevezte izmaelitáknak, magyarul böszörményeknek. Az Árpád-kori Magyarországon jelentős létszámú muszlim közösségek éltek, minden bizonnyal ezek tatár fogságba esett tagjairól van szó.” ROGERIUS 2001. 450. old.

nevettek pusztulásukon és romlásukon, és azokat, akik az övéikkel való harcból visszavonultak, legtöbbször vérszomjas kardjukkal megölték, úgyhogy ezek egy hétig éjjel-nappal harcolva és a várakokat betemetve, elfoglalták a falut. A katonákat és úrasszonyokat, akik sokan voltak, kint a mezőn az egyik oldalra, a parasztokat a másik oldalra állították, és miután elszedték tőlük a pénzüket, ruháikat és más javaikat – csupán az úrasszonyokat és lányokat tartva életben, akiket a maguk szórakoztatására elvittek –, mindnyájukat fejszével és karddal kegyetlenül kivégezték. Csupán azok maradtak meg, akik hirtelen a földre vetették magukat, és másnak a véréből bevérezve el tudtak rejtőzni. [...] Néhány nap múlva pedig az említett kolostort vagy monostort, Egrest vették ostrom alá, sok ostromgépet sorakoztatva fel. A bentlevők nem sokáig állhattak ellen, és hogy életüket megtarthassák, megadták magukat a tatárok kezére és becsületére. De velük is az történt, ami másokkal, kivéve néhány szerzetest, akiknek megengedték, hogy elmenjenek, és kivéve néhány úrasszonyt és igen szép lányt, akiket saját használatukra megtartottak. [...] Azon a nyáron Ausztriának, Csehországnak, Morvaországnak, Lengyelországnak, Sziléziának határáig és Kunországban egészen a Dunáig mindent egyaránt elpusztítottak.²²⁷ A fenti szakaszból látható, hogy a mongolok a megerősített helyek elleni támadások során előszeretettel alkalmaztak különféle cseleket, és kényszerítették foglyaikat a harc legvéresebb szakaszainak megvívására. Ezzel saját erőiket tehermentesítették.

Visszatérve a központi királyi hatalom szerepére, elmondhatjuk, hogy IV. Béla a válságos helyzetben megkísérelt nyugati segítséget szerezni, de sem a pápa, sem a német-római császár, sem a francia király nem nyújtott támogatást. A keresztény Európa cserbenhagyta Magyarországot. A magyar uralkodó még az ország hűbérként való átadását is kilátásba helyezte a német-római császárnak, de hiába.²²⁸

Az 1241. esztendő végére csak a Dunántúl, Szlavónia és a tenger mellék volt még érintetlen a mongol behatolástól, azonban a téli hideg a támadóknak kedvezett. A befagyott Dunán 1242. január végén átkelő mongol seregek elsőként Óbudát pusztították el, majd behatoltak a Dunántúl belsejébe. Céljuk a rablás és fosztogatás mellett továbbra is a király kézre kerítése volt, hogy mongol szokás szerint ezzel törjék meg az ország maradék ellenállását.²²⁹ Ez is magyarázhatja, hogy a Dunántúl erősségeivel szemben miért nem alkalmaztak hosszas, módszeres, elhúzódozó ostromokat, mint tették ezt a Dunától keletre fekvő Magyarországon. A magyar uralkodó elfogására egy külön seregrészt is kikülönítettek, mely végig IV. Béla nyomában haladt. A király előbb a dalmáciai Spalatóba ment, majd onnan Trau várába menekült. Végül a tengeren keresett magának és családjának menedéket.²³⁰

²²⁷ Uo. 433–434. old.

²²⁸ KRISTÓ 1986. 129–130. old.

²²⁹ Az egyes államok uralkodóinak mihamarabbi likvidálásával gyengítették a meghódítandó területek védelmi képességét. Így jártak el a korábbi, keleti államok elpusztítása során is.

²³⁰ Uo. 131. old.; ZSOLDOS 2009. 52–53. old.

15. számú ábra: A tatárjárás a Magyar Királyság területén 1241-1242.

(forrás: <https://www.hirmagazin.eu/a-tatarjaras-dramai-reszletei-tarulnak-fel/>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

A kényszerből a mongol sereggel tartó Rogerius mester Esztergom ostromát a következőképpen írta le: „Az esztergomiak [...] árkokkal, falakkal és fatornyokkal megerősítették városukat. És a városban határtalanul sok volt a köznép és a nagyon gazdag polgár, vitéz, nemes és úrasszony, akik úgy gyűltek oda, mint egyedülálló erősségbe; de akkora volt az önérzetük, hogy azt hitték, ellenállhatnak az egész világnak. Íme, a tatárok egy napon körülvették a várost, és a foglyok, akik velük voltak, annyi rőzszenyalábot hordtak oda, hogy a város egyik oldalán a rőzszenyalábokból a védőárok szélére együttesen és egyszerre egy magas falat szerkesztettek, és a fal mögött azonnal felállították a mondott harminc ostromgépet, úgyhogy a városra és fatornyokra éjjel-nappal lődözték a köveket. És emiatt akkora zavar támadt a városban, és akkora homály árnyékolta be az emberek elméjét, hogy megfélemedtek a védekezésről, és mint a vakok és bolondok, egymás között marakodtak. Amikor pedig a tatárok a faerődítményeket már lerombolták, földdel telt zsákokat hajítottak a gépekkel az árkok feltöltésére. A magyarok és a többiek közül senki sem merészelt az árok szélén megjeleni a kövek és a nyilak miatt. A magyarok és a vallonok meg lombardok²³¹ pedig, akik mintegy urai voltak a városnak, mikor észrevették, hogy nem tudják tartani magukat, az alsóvárost meg a faházakat, melyekből sok volt, felégették egészen a város közepéig. A házakban végtelenül sok

²³¹ „A latin szövegben szereplő „Francigene et Lombardi” kifejezés azokra vonatkozik, akiket a korabeli magyar nyelv „olaszok”-nak mondott. A szó az újlatin nyelvek valamelyikét beszélőket jelölte, így az itáliai eredetű lombardok mellett az észak-francia területekről beköltöző vallonokra is alkalmazták. „Olasz” vendégtelepesek – többnyire kereskedők és kézművesek – Esztergom mellett az Árpád-kori Magyarországon számos más városában is éltek.” ROGERIUS 2001. 451. old.

értékes szövetet és ruhát égettek el, leölték a lovakat, az aranyat és ezüstöt a földbe ásták, elrejtették mindenféle javaikat, és a palotákba húzódtak vissza, hogy ott védjék magukat. De a tatárok megtudták, hogy mindazt, amiből meg akartak gazdagodni, elégették, nagy haragra gyúltak, és hirtelen körülzárták a várost falalánkokkal, hogy aki menekülni próbál, a kard torkába jusson. És ezután hozzákezdtek a paloták ostromához. Ezeknek gyors elfoglalása után – hogy megvalljam az igazat – az egész városban talán ha tizenöten voltak, akiket nem öltek le hitvány módon, vagy bent, vagy kívül. Megrészegítették kardjukat a vérrel, és a védők elleni izzó haragjukban elevenen sütöttek meg az embereket, mint a malacokat. A főbb úrasszonyok pedig, amilyen szépen csak fel tudták magukat díszíteni, díszbe öltözve összegyülekeztek egy palotában, és amikor el akarták fogni és meg akarták ölni őket, fellebbeztek, és a nagyfejedelemtől kértek kihallgatást. Mindnyájukat, mintegy háromszázat, a fejedelem elé vezették a városon kívül, és ők azt a kegyet kérték, hogy tartsa életben őket az uralma alatt. Ez afölötti haragjában, hogy semmi haszonra nem tettek szert, megparancsolta, hogy fossák ki és fejezzék le őket. Ez nagy hirtelen meg is történt. A város várát nem tudták elfoglalni, mert a spanyol Simeon ispán²³² sok számszeríjászával²³³ bátran megvédelmezte.²³⁴ Rogerius a magyarországi tatárjárás egyik legmódszereesebb ostromának volt szemtanúja és résztvevője Esztergomnál. A mongolok mindenképpen be akarták venni a várost, hiszen tisztában voltak annak gazdagságával és az országban elfoglalt központi szerepével. A város zsúfolásig megtelt menekültekkel, s ezúttal szép számmal nemesek is voltak köztük a parasztok mellett. A védők ellenállása, majd azon eljárásuk, hogy előre elpusztították a mongolok potenciális zsákmányát, nem készítette a támadókat az ostrom feladására. A várost elfoglalták, és lakosait kegyetlenül lemészárolták. Azonban a jól kiépített és megerősített várral nem bírtak.

Rogerius mester az Árpád-kori magyar koronázóváros, Székesfehérvár ostromát is megörökítette: „És amikor Székesfehérvár városához érkeztek, amelyet mocsarak vesznek körül, mivel a hó és a jég éppen olvadóban volt, nem tudták elfoglalni. És miközben pannóniai Szent Márton várát [a mai Pannonhalmát – K. J.] ostromolták, melyet az apát férfiasan védett, hirtelen visszarendelték őket, úgymint azokon a vidékeken ez a három helység maradt megvívatlannul.”²³⁵ A mongolok tehát továbbra sem tudták elfoglalni a megerősített várakat. A mocsarakkal körülvett Székesfehérvár védőit pedig még az időjárás, a hóolvadás is segítette.

„És kezükben tartották az országot mind a Dunántúlon, mind a Dunán innen, de a Dunán inneni rész nem volt olyan pusztasággá téve, mivel itt nem ütötték fel sátraikat, hanem csupán átvonulva pusztították, amit csak találtak. Amikor hírért hallottam, hogy a tatárok letettek Németország megtámadásának tervéről, nagyon elszomorodtam, mert azt hittem, hogy ott majd megszabadulok a gyilkos kezük közül, de nem kevésbé örültem is, mivel így abbamaradt a keresztények elpusztítása. És a főbb királyok parancsára lassan megkezdtük az elpusztított földön a visszavonulást zsákmánnyal és szerszámokkal megrakott szekerekkel, marhák gulyáival és juhok nyájaival, felkutatva a rejtekhelyeket és az erdős hegyek homályát, hogy amit nem találtak meg az előnyomuláskor, azt a visszavonuláskor megtalálják.

²³² „Simon ispán nővére Imre király (1196-1204) feleségének, Konstanciának a kíséretében érkezett Magyarországra, ahová II. András uralkodásának idején fivére, Simon és Bertram is követték. Simon volt a későbbiekben jelentős szerephez jutó Nagymartoni család őse.” Uo. 451. old.

²³³ „A latin nyelvű eredetiben balistarius szerepel. A ballista szó használatos volt, [hadi] vetőgép' jelentésben is, így nehéz lenne eldönteni, hogy valójában számszeríjásokról vagy hajtógépek kezelőiről van-e szó.” Uo. 451. old.

²³⁴ Uo. 435–436. old.

²³⁵ Uo. 436. old.

És így, lassan visszavonulva, elérkeztünk Erdélybe, ahol sok nép megmaradt, és ahol az átvonulás után igen sok vár épült. [...] Néhány vár kivételével teljesen elfoglalták az országot, és ahogy tovahaladtak, az ország pusztán és üresen maradt. Kimentek Magyarországból, megkezdték bevonulni Kunországba. Most már nem engedték meg, mint korábban, hogy válogatás nélkül öljk le az állatokat a foglyok számára, hanem csak a belső részeket és az állatok lábát és fejét adták nekik. Kezdünk attól tartani – és a tolmácsok is ezt beszélték –, hogy amikor kimegyünk Magyarországból, mindnyájunkat vérszomjas kardjukra hányanak. És mivel már nem bíztam életben maradásomban, és a kegyetlen halál már ott volt az ajtóban, azt gondoltam, jobb itt meghalni, mint továbbvonulva gyötrődni a félelem szüntelen mardosásától.²³⁶

Rogierius mester tehát látva a mongolok addigi eljárását foglyaikkal szemben, jobbnak látta megszökni, és a teljesen bizonytalant vállalva egyedül kísérelt meg életben maradni. A következő leírás fontos összefoglalója a társadalom teljes összeomlása következtében a közösség támogatása nélkül maradt egyén(ek) életben maradási stratégiájának és esélyeinek: „Elhagytam tehát az országot, azt színelve, hogy természetes dolgom elvégzésére megyek, és gyors léptekkel az erdő sűrűje felé siettem egyetlen szolgám kíséretében, és egy patak medrébe bújva, betakartattam magam ágakkal és falevelekkel. Szolgám távolabb rejtőzött el, nehogy egyikünk váratlan megtalálása a másíknak szomorú elfogását is eredményezze. És így feküdtünk két természetes napon keresztül, miként a sírban, nem emelve fel a fejünket sem, és hallottuk azoknak rettenetes hangját, akik az erdőben a tévelygő barmok nyomát követve, hozzánk nagyon közel mentek el, és rákiáltottak a rejtőzködő foglyokra. Amikor már nem voltunk képesek az éhség igen jogos követelődését és az evés iránti gyötrelmes vágyunkat szívünk zárkájában a hallgatás kötelékével féken tartani, felemeltük fejünket, és kezünkön-lábunkon kúszunk a földön kígyók módjára. Végre összetalálkoztunk, és halk és fojtott hangon elkezdtek kellemetlen éhségünknek szomorú panaszait váltakozva feltárni egymásnak, és nyögések és sírás közt fejtegettük, hogy könnyebb lett volna kard által meghalnunk, mint éhezés útján feloszlatni testrészeink eresztékeit, és a test és lélek egységét. És miközben ilyen jámbor beszédeken elmékedtünk, egy ember bukkant fel, és mihelyt ráesett szemünk pillantása, félnék futásnak eredtünk, de futás közben sem fordítottuk el róla szemünket, hogy lássuk, vajon élénkbe vág-e, vagy követ-a menekülésünkben. Láttuk, hogy nem vállalkozik a kengyelfutó szerepére, mert azt hiszi, hogy mi, túlerőben lévén, oldalról csejt vetünk neki. Így, egymást figyelve, tudtul adtuk és fel is fogtuk, hogy menekülők pillantottak meg menekülőt, és hogy egyikünknel sincs fegyver, megálltunk, és integetéssel és jelekkel hívogattuk egymást. És amikor megismerkedtünk egymással, hosszú és jámbor beszélgetésekkel meghánytuk-vetettük, mitévők legyünk. De kettős szorongás, tudniillik a kárhozatos éhség és a halálfélelem gyötört bennünket oly aggasztóan, hogy attól tartotunk, elveszítjük szemünk világát. Mert nem tudtuk lenyelni a füvek nedvét, sem magukat a füveket megrágni, ahogy a barmok teszik. És bár ekkora éhség gyötört, és a megdöbbenő halál fullánkja fenyegetett, mégis erőt merítettünk az életben maradásunkba vetett bizakodásból, menekülésünkbe vetett reményünk pedig bátorsággal ruházott föl bennünket, és így bizakodással eltelve és megerősödve az Úrban, elérkeztünk az erdő szélére. Izgatottan felmáztunk egy kimagasló fára, és szemügyre vettük a tatároktól elpusztított vidéket, amelyet jövetelünkkel még nem tettek tönkre. Micsoda fájdalom! Elkezdtek bejárni a pusztát és elhagyott földet, amelyet elmenetelünkkel pusztítottak el. Az egyházak tornyai voltak útmutató jeleink egyik helységből a másikba, és ezek is borzalmas utat jelöltek. Mert az utak és ösvények el voltak törölve, fű meg tüskés bozót lepte be őket. Hagyma, porcsin, répa és fokhagyma, ami a parasztek kertjében megmaradt, ha néhol rájuk bukkantam, nyálánkságszámba mentek számomra; a többiek mályvával, tökkel és bürökgyökérral táplálkoztak.

²³⁶ Uo. 436–437. old.

Ezekkel töltöttük meg éhes gyomrunkat, és ezektől üdült fel az élető lélek vértelen testünkben. Ha elfáradtunk, nem adatott meg nekünk a pihenés, mivel éjnek idején fedél és takaró nélkül pihentünk, nem lévén mivel befedni a fejünket. Végre odahagytuk az erdő magányát, és a nyolcadik napon Gyulafehérvár²³⁷ városába érkeztünk, ahol semmit sem találtunk, csak a megöltek csontjait és koponyáit, a bazilikák és paloták szétrombolt és aláásott falait, amelyeket szerfölött sok keresztény vér kiontásával mocskoltak be. És bár a földön nem láttuk az ártatlanok vérét, hiszen megrészegülve magába szívta, de láttuk a piros vértől még vöröslő köveket, és nem járhattunk rajta állandó nyögés és keserű sóhajtozás nélkül. És a tizedik mérföldkőnél az erdő mellett volt egy falu, amelyet a nép nyelvén Frátának hívnak²³⁸, és itt az erdőtől négy mérföldnyire volt egy csodálatosan magas hegy, amelynek a csúcsán megerősítettek egy sziklát, vagyis félelmetes követ: embereknek és asszonyoknak nagy sokasága menekült ide, és most szívesen és könnyek között befogadtak bennünket, kérdezgettek a kiállott veszélyek felől, amit mi néhány szóval elmondani – valamennyit – nem tudtunk. Végül fekete kenyeret adtak nekünk, amelyet lisztből és összemorzolt tölgyfakéregből sütöttek, és ennek az íze édesebbnek tetszett a zsemlekénél, amelyeket valaha ettünk. Itt maradtunk tehát egy hónapig, és nem merésztünk eltávozni, de mindig kiküldtünk hírszerzőket a jelentéktelenebb emberek közül, hogy nézzék meg és tudják meg, nem maradt-e vissza a tatárok valamelyik csoportja Magyarországon, nem térnek-e vissza csalárd fortéllyal élve, mint korábban is, a szökevények összefogdosására. És bár gyakran felkerestük az egykor lakott helységeket, hiszen az élelemszerzés szüksége rákényszerített, de a hegyről való lejövetelünk mindaddig nem volt biztonságos, míg Béla király a tengerparti vidékekről vissza nem tért Magyarországra.^{239/240} E fenti szakasz alapján is fontos megállapításokat tehetünk: a menekülők hiába próbáltak meg a városokban vagy a falvakban túlélőkre lelni, ez nem járt sikerrel, hiszen a mongolok célpontjai éppen a – minél nagyobb számban – lakott települések voltak. A túlélésre csak különleges földrajzi viszonyok között volt lehetőség – jelen esetben egy megközelíthetetlen sziklára épített menedékben, amely több falu lakosságát is befogadta. Látható, hogy ellátásuk biztosítása érdekében a menekültek visszatértek az elpusztított és elhagyott településekre, ugyanakkor továbbra is intenzív felderítést végeztek, hiszen nem lehetett tudni, a mongolok valóban elhagyták-e az ország területét. Érdekes megjegyzés még, ami a kor infrastrukturális viszonyaira jellemző, hogy Rogerius mester visszaemlékezése szerint az egy év leforgása alatt nem karbantartott utak milyen könnyen váltak használhatatlanná.

Ahogy Rogerius mester leírásából is láthattuk, a mongolok – 1242 márciusában – váratlanul, de szervezeten, összehangolt módon összes seregeikkel elhagyták Magyarország területét. Kivonulásuknak két magyarázata lehetséges. Az egyik a mongol hódítás korábban megszokott menetrendjében rejlik: az első támadás célja elsősorban a lakosság megfélemlítése, belső viszonyainak felderítése és gyengítése, valamint a fosztogatás volt, melyet egy második, döntő, az adott terület meghódítását végérvényessé tevő támadás követett. Erre a második támadásra azonban a Mongol Birodalom megváltozott belső viszonyai következtében nem került sor, s egyben ez jelenti a második magyarázatot: időközben meghalt Ögödej nagykán,²⁴¹ és Batu pedig mindenképpen részt kívánt venni a közelgő kánválasztáson, mely egyben a kivonulás gyorsaságát is magyarázza.²⁴²

²³⁷ „A település az Árpád-korban az erdélyi Fehér megye központja s az erdélyi püspök székvárosa volt. Ma Alba Iulia (Románia).” Uo. 451. old.

²³⁸ „A település az Árpád-korban Kolozs megyéhez tartozott, ma Frata (Románia).” Uo. 451. old.

²³⁹ „IV. Béla 1242 augusztusában tért vissza Dalmáciából.” Uo. 451. old.

²⁴⁰ Uo. 437–439. old.

²⁴¹ Ögödej nagykán (1186–1241. december 11.) Dzsingisz nagykán harmadik fiaként a Mongol Birodalom második nagykánja volt 1229-től haláláig.

²⁴² KRISTÓ 1986. 131. old.; ZSOLDOS 2009. 53. old.

4.3.2 A tatárjárás következményei

A mongol támadás – „a tatárjárás” – pusztításának mértéke minden korábbi külső támadását felülmúlta. Országos átlagban a becslések szerint a lakosság 20-50%-a pusztult el, de a huzamosabb ideig mongol megszállás alatt tartott erdélyi és alföldi területeken az arány ennél is jóval nagyobb lehetett.²⁴³ Számos korábbi település elnéptelenedett, lakosaikat kiirtották²⁴⁴ vagy biztonságosabbnak vélt vidékekre menekültek. Ezek jó része nem is épült újjá, éppen a tatárjárás tapasztalataiból kiindulva. A vidéki lakosság ugyanis úgy gondolta, hogy az ellenséges hadak járása ellen leginkább zsákfalvakba²⁴⁵ költözéssel lehet védekezni. Így beljebb települtek a főutaktól, melyek békeidőben ugyan az átmenő forgalom révén növelték a kereskedelmi bevételeket, de fegyveres konfliktus, „hadak vonulása” esetén a falu veszélyeztetettsége is nőtt.

Az elnéptelenedett települések jelentős része nem is épült újjá: feltételezhetően ekkor kezd kialakulni a korábban jóval sűrűbben lakott Alföldön a viszonylag kevés, de nagy határral rendelkező helységekből álló sajátos településszerkezet. Ezt támasztja alá az is, hogy a tatárjárás után (1246 előtt) az országba ismét befogadott kunok hosszú ideig folytathatták nomád nagyállattartó életformájukat ott (Nagykunság, Kiskunság, Temesvidék), ahol korábban folyamatos volt a feszültség a helyi magyar lakossággal.²⁴⁶ A kunokkal együtt érkeztek azok katonai segédnépei, a jászok is.²⁴⁷

A népességvesztéséget a tatárjárást követően telepítésekkel igyekeztek pótolni. A telepítési program elsősorban belső migrációt jelentett, de az ország határain túlról is hívtak hospeseket. Érdemes megjegyezni, hogy a mongolok pusztítása leginkább a csapatok vonulásának útvonala mentén, a folyóvölgyekben és az Alföldön volt nagyobb, mint a hegyvidékeken. Mivel a magyarság elsősorban éppen ezeken a területeken lakott, így a veszteség mértéke jóval nagyobb volt körükben. Ezt az etnikai eltolódást csak növelte az idegen népelemeknek az országba történő behívása. A német, a szláv és a román (vlach) népesség volt döntő túlsúlyban. A szlávok elsősorban a Felvidéken és a Dráva mentén, a szászok Dél-Erdélyben és a Szepességben voltak többségben, míg a román népesség betelepülése a tatárjárás után vett nagy lendületet. Ők a Kárpát-medence déli, délkeleti határai mentén telepedtek le. Az ország lakosságának nagyjából 70-80%-át továbbra is a magyarság alkotta.²⁴⁸

²⁴³ KRISTÓ 1998. 232. old.

²⁴⁴ Ezen kívül feltételezhetjük, hogy a tatárjárást különböző járványok és fertőzések követhették, melyek szintén a lakosság pusztulását és a településhálózat gyérülését okozták.

²⁴⁵ Zsáktelepülésnek nevezzük azokat a településeket, amelyeket csak egy útirányból lehet megközelíteni, és a településtől tovább közút (vagy vasút) nem vezet, tehát nincs sem átmenő, sem más irányba egyéb forgalom.

^{Ezeket} a falvakat általában igen rossz minőségű utakon lehet elérni, nagyobb távolságokra fekszenek a városoktól, vagy fontosabb utaktól, gyér tömegközlekedéssel. Magyarországon ilyen településeket találunk például Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, vagy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben.

²⁴⁶ ZSOLDOS 2009. 54. old.

²⁴⁷ KRISTÓ 1998. 233. old.

²⁴⁸ Uo.

A telepítések kedvező irányban befolyásolták a vidéki népesség helyzetét, amennyiben a király a migráció elősegítése érdekében szabad telepes falvakat hozott létre, melyek nagyfokú szabadságot élveztek. IV. Béla lemondott a telepítés addig királyi jogáról, és az egyházi és világi nagybirtokosokat újabb települések létrehozatalára és kiváltságolására ösztönözte. Így a magánbirtokokon is telepes falvak jöttek létre.²⁴⁹ Ugyanide sorolhatók a városokkal kapcsolatos intézkedései, melyek lényege, hogy a nyugat-európaihoz hasonló, önkormányzattal rendelkező városok sorát kívánta létrehozni. Ennek érdekében többek között kivonta azokat a király területileg illetékes igazgatószolgálati joghatósága alól. A városi jogokat elnyert települések a kereskedelem és a kézműipar központjaivá váltak. Az árutermelés és a pénzviszonyok fejlődése eredményezte a XIII. században a valódi városok megjelenését. Ekkor elsősorban az igazgatási központokat lehetett városszerű képződményeknek nevezni. IV. Béla intézkedéseivel megteremtette a középkori magyar városhálózat alapjait, a Magyar Királyság döntően vidékies településhálózata megkezdhette lassú felzárkózását a nyugat-európai mintához. Azonban ez a városhálózat nagyfokú földrajzi aránytalanságokat mutatott, amelynek oka, hogy a régiót ért mongol támadás hatására a magyar gazdaságnak elsősorban a nyugat-európai kapcsolatai maradtak meg, vagy erősödtek.²⁵⁰

Ugyancsak a tatárjárás következménye volt a közbiztonság szinte teljes hiánya az ellenséges csapatok által pusztított területeken: IV. Béla *„közvetlenül a tatárok kivonulása után intézkedett arról, hogy Geregye nembeli Pál fogjon hozzá a Dunától keletre eső, legtöbbet szenvedett országgrész helyreállításához. Számolja fel a dögkeselyűk módjára lakmározó útonállókat, rablókat, gondoskodjon a szétfutott népesség összegyűjtéséről, nyissa meg a komoly bevételi forrást jelentő erdélyi sóbányákat.”* Az ország más vidékein is megjelentek rablólovagok, akik a megrendült közbiztonságot kívánták saját érdekeikre felhasználni. Ezt a biztonsági kihívást is kezelni kellett.²⁵¹

A tatárjárás következményeként kialakult helyzet tehát arra kényszerítette IV. Bélát, hogy egy várható újabb támadással szemben mihamarabb biztosítsa az ország védelmét, s kezdjen hozzá az újjáépítéshez. A tatárok váratlan elvonulását követően az ország még évtizedekig abban a hitben élt, hogy a támadás bármikor megismétlődhet. Időről-időre fel is röppentek rémhírek a tatárok készülődéséről, igaz, ezek rendre hamisnak bizonyultak.²⁵²

4.4 VIDÉKBIZTONSÁG A TARTOMÁNYURAK IDŐSZAKÁBAN

IV. Bélának a tatárjárás után folytatott politikája – az ország védelmi képességének és biztonságának növelésén túl – hosszú távon a magánbirtokosok megerősödését eredményezte. Ugyanis az ország haderejét kényszerűségből legnagyobbbrészt a bárói magánhadseregekre alapozta, ezért birtokadományozásokkal és a magánhadseregek törvényesítésével folyamatosan erősítette őket. Így nemcsak a birtokállomány fogyását volt kénytelen tűrni, hanem a köz- és kismemeseknek a király fennhatósága alól a nagybirtok védelme alá történő áthelyeződését is. Ez történt a várépítésekkel kapcsolatban is, hiszen egyre terjedtek, már nemcsak döntő fontosságú védelmi pontokon jöttek

²⁴⁹ Uo.

²⁵⁰ Uo. 235–236. old., 249–250. old.; ZSOLDOS 2009. 58–59. old.

²⁵¹ KRISTÓ 1998. 232. old.

²⁵² Uo. 231–232. old.; ZSOLDOS 2009. 54. old.

létre, így egyre kevésbé tudták vállalni azt a hagyományos szerepüket, hogy a környező lakosság részére védelmet nyújtsanak, nagyobb tömegű népeiséget fogadjanak be veszély esetén. A vár egyre inkább uradalmi központtá, igazgatási centrummá vált, hatalmat gyakorolt a várúr falvai fölött, melyek legfontosabb szerepe a vár ellátása lett. Az egyre szaporodó várépítések néhány évtized alatt átrajzolták a Magyar Királyság politikai térképét: a XIII. század végére már az ország egy-egy határszakaszának védelmét is a nagybirtokos családok kezén lévő várak látták el, szemben a Szent István uralkodása óta fennálló korábbi gyakorlattal, a határispánsági várak (döntően földvárak) rendszerével. Így míg a tatárjárás pillanatában mindössze tíz kővár állt az országban, addig IV. Béla halálának évében már összesen száz, s számuk a XIII. sz. végére közel háromszázra növekedett.²⁵³

Azonban a nagybirtokosok megnövekedett hatalmukat egyre inkább nem az ország védelmi képességének fenntartására vagy növelésére, hanem saját érdekeik minél messzebb menő biztosítására használták fel. Az állam, a központi királyi hatalom egy korábbi fontos feladatkörét delegálta magánemberek kezébe, melynek az ország belső biztonsága, így a vidékbiztonság szempontjából is beláthatatlan következményei lettek.

Egyrészt a nemesség részéről: a bárók által maguk alá kényszerített nemesek a király segítségét kérték jogbiztonságuk biztosításához. A zalai szerviensek már 1232-ben kérték IV. Bélától, hogy maguk választotta szolgabíráik (tisztviselőik) legyenek peres ügyeik intézésére, így védelmet remélhettek a bárókkal szemben. A király meghallgatta kérésüket, s ezzel kezdetét vette a nemesi vármegyék kialakulása a felbomlóban lévő királyi vármegyék helyett. A nemesi vármegye élén továbbra is a király által kinevezett főispán állt, aki nemesi familiárisaival igazgatta a megyét. A nemesek által választott szolgabírák azonban egyre nagyobb beleszólást nyertek a megye ügyeinek intézésébe. A nemesi vármegyére alapuló közigazgatási szisztéma, módosításokkal egészen az 1848-as forradalomig fennmaradt. Az 1267. évi királyi dekrétum megerősítette a nemeseknek az 1222-ben kiadott Aranybullában szereplő jogait: az adómentességet, birtokaik örökithetőségét, bírói ítélet nélkül nem voltak őrizetbe vehetők, és katonáskodni csak az ország védelmében voltak kötelesek. Természetesen ezen jogok biztosítása nem volt zökkenőmentes, és a nemesi vármegyék egész országra kiterjedő működésére még hosszú évtizedekig kellett várni, ugyanis a megjelenő tartományurak, kiskirályok az uralmuk alatt álló területeken természetesen igyekeztek gátolni a nemesi vármegye kialakulását.²⁵⁴

Másrészt a parasztság részéről. A tatárjárást kísérő hatalmas emberveszteség következtében nőtt a munkaerő értéke, így az uradalmakat helyreállító földbirtokosok kénytelenek voltak több évi adómentességet és szabad költözést felajánlani a földjeikre csábítandó telepéseknek. Ezek a hospesek erősítették a kialakuló egységes jobbágság jogi helyzetének megszilárdulását. A jobbágság így rendelkezett a földesúr tulajdonát képező, de birtokukban lévő telkekkel, amelyet örökíthettek is. Szabad költözési joggal bírtak, s ingóságaik, szerszámaik felett ők rendelkeztek. A szolgáltatásokat a telek területének arányában kellett leróni, s ezek teljesítése után szabadon költözhetek egy másik földbirtokos földjére. A jobbágyok földesuraik joghatósága alatt álltak (úgynevezett *úriszék*).²⁵⁵

Azonban a gyermekként megkoronázott IV. (Kun) László (1272-1290) uralkodásának korai éveiben a király helyett két főúri csoport kormányzott. A jogrend teljesen felborult, az országot az úgynevezett *kiskirályok*, megnö-

²⁵³ KRISTÓ 1998. 233–235. old.; ZSOLDOS 2009. 54–57. old.

²⁵⁴ KRISTÓ 1998. 240–241. old., 255–258. old.; ZSOLDOS 2009. 98. old.; ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 42. old.

²⁵⁵ KRISTÓ 1998. 247–248. old.; 254–255. old.

vekedett hatalmú tartományurak, oligarchák belső harcai uralták. Ez csak fokozódott III. András uralkodása (1290-1301) alatt, amikor is a király hatalma teljesen névlegessé vált, az országra feudális anarchia köszöntött.²⁵⁶

Jelentős változás következett be a bárók központi hatalommal szembeni törekvéseiben a XIII. sz. utolsó éveiben. Szeparatista tendenciák jelentek meg. Egyrészt a királyi felségjogokat saját birtokaikon maguknak követelték, melyet csak növelt, hogy a király egyre gyakrabban adományozott több megye vagy tartomány igazgatására vonatkozó kinevezéseket (vajda, bán, ispán). Másrészt társadalmi bázisuk egyre inkább megerősödött a nemeség hatalmuk alá kényszerítésével, amely korábban elképzelhetetlen méretű fegyveres erőt, magánhadseregeket biztosított a bárók számára. Mindezek következtében mindennapossá váltak az erkölcsi kontroll nélkül végrehajtott törvénytelenések, a magánhadseregek által elkövetett erőszakos birtokfoglalások. Az ellenálló nemeseket nemegyszer fogságba ejtették vagy egyszerűen meggyilkolták, a jogtalanul szerzett birtokokról hamis okiratokat állítottak elő. Új elemként jelent meg, hogy nemcsak a birtokok számának pusztá gyarapítására törekedtek, hanem területileg is koncentrálni igyekeztek a birtokállományt, hogy összefüggő uradalmakat alakíthassanak ki, valódi tartományokat, részállamokat. Majd az így megerősödött tartományúri családok kezükbe kaparintották a politikai hatalom csúcsait is, akár több nemzedéken keresztül is befolyásuk alatt tartották az uralkodók bel- és külpolitikai törekvéseit.²⁵⁷

A XIII-XIV. sz. folyamán összesen tizenegy tartományurat²⁵⁸ különböztethetünk meg, akik szinte folyamatos belháborúkat vívtak egymással, és rendre szembe kerültek a központi királyi hatalommal – vagyis inkább annak halvány maradványaival. A tartományok tudatosan törekedtek „miniatűr” vagy „részállamok” kialakítására. A feudális nagybirtok ugyan mindig is magán viselte a miniatűr államiság bizonyos ismérveit (például saját népeik feletti igazságszolgáltatási jog), de az államra nézve a fenti folyamat akkor vált igazán veszélyessé, amikor a tartományúr immár tudatosan törekedett arra, hogy minél több állami ismérvet biztosítson a maga számára, s a hatalmasra nőtt birtoktetei ehhez kellő gazdasági és katonai fedezetet teremtettek. A tartományurak mind a királytól, mind más földbirtokostól függetlenedve önálló, szuverén hatalmat igyekeztek kialakítani. Királyi mintára saját udvartartást szerveztek, őket szolgáló tisztségviselőkkel (például kancellár, jegyző, tárnokmester,²⁵⁹ stb.). Részállamaik, kiskirályságaiak székhelyül megerősített váraikat tették meg (mint Csák Máté Trencsént, vagy Aba Amádé Göncöt). Szeparatista törekvéseiket erősítette, hogy önálló külpolitikát folytattak, mind dinasztikus kapcsolataik, mind „háborúik” tekintetében.²⁶⁰

²⁵⁶ ZSOLDOS 2009. 70–92. old.

²⁵⁷ KRISTÓ 1998. 273–276. old.; ZSOLDOS 2009. 71–73. old.

²⁵⁸ „A középkori Magyarország északnyugati részén, a Dunától északra Csák nembeli Máté, az ország északkeleti részén Aba nembeli Amádé, nagyjából Borsod megye területén Ákos nembeli István, hozzávetőlegesen Zemplén megyében Petenye fia Péter, a Dúnántúl jó részén és a Dráva-Száva köze nyugati felén a Héder nembeli Kőszegi család egymást váltó több generációja, a Tiszántúl északi és középső részén Borsa Kopasz, Erdélyben Kán László, a Bánát déli felén Csanád nembeli Vejtehi Teodor, míg az Adriai-tenger északi partvidékén és szigetein a Frangepán család, a Szávától délre Babonic István, a dalmát tengerparton, Horvátország és Bosznia jelentős részén pedig Subic Pál tekinthető tartományúrnak.” KRISTÓ 1998. 276. old.

²⁵⁹ A tárnokmester a királyi udvarházak tárnokainak felügyelőjét, pénzügyeinek intézőjét jelentette.

²⁶⁰ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 41–43. old.

16. számú ábra: A „kiskirályok” uralmi területei a XIV. sz. elején.

(forrás: tortenelem6.blog.hu/2009/01/24/1_lecke_karoly_robert_uralkodasa_1308_1342;

A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

Önös érdekek vezérelte gazdaságpolitikájuk mind az ország, mind a vidék fejlődését hátráltatta. A XIII-XIV. sz. fordulóján Magyarországon még egymás mellett létezett a jövőt jelentő áruterelés és pénzgazdálkodás, valamint a hagyományos természeti gazdálkodás. A kiskirályok tartományainak gazdasági alapját a természeti gazdálkodás jelentette, így az áruterelés és pénzgazdálkodás folyamatával ellentétes belpolitikát folytattak. Állandósult belháborúik eleve nem kedveztek a kereskedelemnek, s a tartományurak és familiárisaik rendszeresen zaklatták, fosztogatták a tartományukban megfordult kereskedőket. Az is akadályozta a kereskedelem fejlődését, hogy a tartományurak rátették kezüket a korábbi vámokra, és maguk hajtották be a jövedelmet vagy új vámokat létesítettek. Ugyanígy várospolitikájukra is a rövidlátás, a mielőbbi haszonszerzés, a tulajdonképpeni városellenesség volt a jellemző, mely nem kímélte a városok piacait sem. A bányászat terén is negatív intézkedéseik mérlege: nem nyitottak új bányákat, és a már működő bányák tervszerű műveléséről sem gondoskodtak. Ellenben annál többet garázdálkodtak a királyi kézen lévő bányák és a bányajövedelmek rovására. Összefoglalóan tehát elmondható, hogy a tartományurak gazdaságpolitikáját egyértelműen a rablógazdálkodás, mindenféle javadalom azonnali és bármilyen áron való megszerzésének vágya szabta meg.²⁶¹

Társadalompolitikájuk is rombolóan hatott a vidéki (és városi) lakosságra. A nemességet igyekeztek magán-familiárisaikká tenni, s amennyiben ez nem ment önként, nem riadtak vissza az erőszakos eszközöktől sem. Ugyanez mondható el egyházpolitikájukról, azaz durva támadásokat intéztek azon egyházi testületek vagy intézményvezetők ellen, akik ellenálltak az alávetésükre irányuló tartományúri törekvéseknek. Az egyházmegyék élére igyekeztek a saját embereiket ültetni. A kiskirályoknak a nemességet és az egyházat érő durva és barbár támadásai elsősorban a jobbágyságnak okoztak súlyos károkat. A legsúlyosabb terhet a parasztság számára a tartományurak által beszedett adók jelentették. Ezeket pénzben szedték be, amellyel a paraszti árutermelés pénzben jelentkező hasznát fölőzték le, miközben a robotot is növelték. A földesúri járandóságokon túl az oligarchák szedték be a királyi adókat, és még az egyháznak fizetendő tizedet is igyekeztek megkaparintani. Mindezekon felül rendkívüli adókat vetettek ki a hatalmuk alá tartozó területek lakóira, a legkülönbébb okokra hivatkozva. A paraszti jogok állandó, durva megsértésének tekinthetjük, hogy rendszeresen kifosztották a piacra, vásárokra árukat vivő jobbágyokat. A parasztságnak a szabad költözés terén a korábbi évtizedekben kivívt jogai a tartományurak jóvoltából nagyrészt megszűntek. Az oligarchák saját tetszésüknek megfelelően költöztették birtokaikra a jobbágyokat. Az áttelepítések megszervezésekor a legfőbb cél a várak éllemmel és munkaerővel történő kiszolgálásának biztosítása volt, a jobbágyok helyzetének szempontja abszolút háttérbe szorult (pedig eredetileg ez volt a költözés fő mozgató rugója). Tehát ezen a területen is mindent a saját területeik és hatalmuk növelésének rendeltek alá.²⁶²

A helyzetet csak súlyosbította, hogy 1301. január 14-én elhunyt III. András, s vele férfiágon kihalt az Árpád-dinasztia, így az ország a teljes széthullás szélén, a feudális anarchia kellős közepén találta magát.²⁶³ A tatárjárás következményei voltak tehát az indítói okai egy olyan folyamatnak, amelyben a központi királyi hatalom – az ország védelmi képességének növelése érdekében – megengedte a magánföldesúri, bárói réteg politikai, katonai és gazdasági hatalmának megnövekedését, mely végül oda vezetett, hogy maga az államiság, a Magyar Királyság egysége került veszélybe. A stratégiai állami feladatokat – mint haderőszerzés és irányítás, közigazgatás, gazdaság- és társadalompolitika meghatározása – kezükbe kaparintó oligarchák egyre inkább részállamok megalakítására törekedtek, mely a vidékbiztonságot minden aspektusában (politikai, katonai, gazdasági, közbiztonság stb.) fenyegetve egyszerre az állam létét sodorta veszélybe. A külső veszéllyel szembeni védekezés szempontjainak túlhangsúlyozása áttételes módon a belső bomlásnak nyitott utat, amikor az állam – maga az uralkodó – szűklátókörű társadalmi csoportnak engedte át hatalma egy részét, mely végül magának az uralkodó jogainak korlátozását, az állam megbénulását eredményezte. Ebből a helyzetből csak egy újabb, erős, központi királyi hatalom megteremtése menthette meg az országot. E történelmi küldetés Károly Róbert (1308/1310-1342) nevéhez köthető, aki egyenként számolt le a tartományurakkal, és állította helyre az állam egységét, s ezzel együtt a vidék biztonságát is.²⁶⁴

²⁶² Uo. 44–45. old.

²⁶³ KRISTÓ 1998. 276. old.; ZSOLDOS 2009. 95–96. old.

²⁶⁴ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 48–55. old.; ENGEL 2003. 320–355. old.

17. számú ábra: A tartományurasságok leverése (1310-1323).

(forrás: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/visegrad/visegrad_ezer_eve_almanach/pages/visegrad_18_03.htm; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

4.5 A KÖZÉPKORI MAGYAR PARASZFELKELÉSEK HATÁSA A VIDÉKBIZTONSÁGRA

4.5.1 A Budai Nagy Antal vezette parasztfelkelés

A IV. Béla uralkodásának második felétől a XIV. sz. végéig terjedő időszakot alapvetően a nagyarányú külső támadásoktól mentes, prosperáló, elsősorban a külső hódításokra koncentráló időszaknak tekinthetjük. Az ország és a központi királyi hatalom erejét legfeljebb beháborúk gyengítették, a kívülről jövő támadások, kisebb betörések nagy veszélyeket nem rejtettek magukban, azok viszonylag könnyen elháríthatóknak bizonyultak. Az állam és benne a magyar vidék katonai és politikai biztonsága tehát alapvetően biztosítva volt. A középkori magyar állam fénykora Anjou Károly Róbert uralkodásától Hunyadi Mátyás (1458-1490) uralkodásának végéig tartott, mely katonai téren is megnyilvánult, azonban a későbbi évszázadok történetét meghatározó fő veszedelem, a török megjelenése már a XIV. században bekövetkezett. A veszély növekedésének nagyságára és gyorsaságára jellemző, hogy a későbbi Török Birodalom a XIII. sz. elején még egy jelentéktelen kis emírség volt Kis-Ázsiában, azonban 1354-ben már megvetették a lábukat Európában, a Balkánon, s a XIV. sz. végére már Magyarország határait fenyegették.²⁶⁵

18. számú: Az Oszmán Birodalom terjeszkedése a XIV. sz.-ban.

(forrás: <https://tort-tura.blogspot.com/2014/03/az-oszman-torok-birodalom-tortenete.html>;

A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

Az oszmán állam élén szinte korlátlan hatalommal a szultán állt, aki fejlett igazságszolgáltatási és közigazgatási szervezetre, valamint haderőre támaszkodott. A török állam jövedelme a hódítások és a meghódított népek megadóztatása révén magas volt. Azonban az államháztartás egyensúlyát csak folyamatos hódításokkal, zsákmányszerző hadjáratokkal lehetett fenntartani. Az egyes államok, népek alávetését a törökök sajátos módszerekkel, szakaszosan hajtották végre: a hódításra kiszemelt területen az ellenállást először portyák sorozatával gyengítették, majd rendszerint egy nagy csatában semmisítették meg. Ezt követően hűbéressé tették az adott országot, tartományt, végül pedig sor került a birodalomba való beolvasztásra.²⁶⁶

A török veszély közvetlen megjelenéséig a Magyar Királyság gazdasági és társadalmi fejlődése töretlennek volt mondható. A magyar vidék a XIV. században jelentős változásokon esett át. A településszerkezet állandó mozgásban volt, hiszen új falvak keletkeztek, régiek elnéptelenedtek, elpusztásodtak. Ennek okai közt lehetett a kisszámú népesség elköltözése (erőszakos elköltöztetése), a feudális magánháborúk pusztításai, a súlyos adóterhek alól való

²⁶⁶ C. TÓTH 2009. 14–15. old.

menekülés, vagy a gyakori tűzvészek, járványok (elsősorban az 1349. évi pestisjárvány), és árvizek. Mindezek a változások egy új településformát hívtak életre, a *mezővárost*. A falvak közül azok, amelyeknek kedvező volt a földrajzi fekvése (határ közelében, fontos szárazföldi és vízi utak csomópontjaiban, stb.), bekapcsolódtak a kereskedelembe. Más falvak a környék falvainak központjaivá váltak, például, mert a földesúr udvarháza, vára a közelben feküdt. A (mezőgazdasági termelés mellett) kézműves jellegű foglalatosságot (is) űző jobbágyok szívesen húzódtak be az uradalmi centrumokba és a központi fekvésű falvakba. Mindezen folyamatok következtében a fejlettebb falvakból mezővárosok jöttek létre, amelyek a valódi városokkal ellentétben nem nyertek vámmentességet, de megkapták a vásártartás jogát. A mezővárosok egy kisebb csoportja éppen ellentétes előjelű folyamatoknak köszönhetően létrejött: a fejlődésben megrekedt püspöki székvárosok, ispánsági székhelyek válhattak mezővárosokká.²⁶⁷

A mezővárosok általában egyházi vagy világi földesuraik joghatósága alatt álltak, jogi értelemben azok jobbágyai voltak, adót fizettek. A falvakkal szemben annyiban voltak kiváltságos helyzetben, hogy az adót a mezővárosokra egyetemlegesen, azaz nem házanként vagy fejenként vetették ki. A mezővárosoknak így elemi érdeke volt, hogy lakóik számát növeljék, ezért – elsősorban a vagyonosabb jobbágyok számára – könnyítették a beköltözést. A mezőváros életét tanács irányította, és korlátozott jogkörrel rendelkező saját bíró is állt az élén. Szabad ingatlanforgalommal és végrendelezési joggal azonban nem rendelkeztek, hiszen továbbra is földesúri tulajdonban voltak. Így sajátos, az európai városfejlődésben unikális településtípus jelent meg a Magyar Királyság területén, amely a jobbágyok széles tömegei számára jelentett kilépést az önellátó gazdálkodásból, és a foglalkozásbeli szakosodás révén városias vonásokat hordoztak.

A XV. században Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt (1387-1437) tudatosan ösztönözte a magyar társadalom rendi fejlődését. A nemességben belül kialakult a fő- és köznemesség. A köznemesség legalsó rétege, a kismesek paraszti színvonalon éltek, jobbágyaik nem voltak és saját nemesi telkükön laktak. A városfejlődés megtartotta lendületét, de éles szakaszhatár figyelhető meg Zsigmond uralkodása alatt: ekkor dőlt el, hogy mely városok rendelkeznek majd politikai jogokkal és tagozódnak be a rendi társadalomba, s melyek azok, amelyekre földesúri alávetettség vár. Az előbbi települések lakosságából polgárok lettek, az utóbbiakéból pedig kiváltságolt jobbágyok. Ekkor dőlt el az is, hogy a városi fejlődés hiányosságai folytán a polgárság évszázadokon át jelentéktelen politikai és társadalmi tényező marad Magyarországon. Ez elsősorban a magyar gazdaságnak a nyugat-európaihoz képesti elmaradottságából következett. A magyar társadalom tehát egészen a dualizmus koráig alapvetően vidéki, vidékies társadalom maradt.²⁶⁸

A korszak magyar parasztságának legnagyobb sérelme az volt, hogy a földesurak igyekeztek akadályozni a jobbágyokat megillető szabad költözködést. A királynak több rendeletben kellett megerősítenie a jobbágyok eme jogát. A gazdasági fejlődésnek köszönhetően a magyar parasztság vagyoni alapon differenciálódott. Kialakult egy szűk gazdagparaszti réteg, amely vagyonát elsősorban a Közép-és Nyugat-Európába irányuló szarvasmarha-kivitelnek köszönhetően, s így a nagygazdákból elsősorban kereskedők lettek. Ez a réteg a mezővárosokhoz volt köthető, ugyanakkor a parasztság legalsó rétegei – a zsellérek és napszámosok – is egyre inkább a mezővárosokban laktak. Így a mezővárosokon belül jelentős társadalmi feszültségek halmozódtak fel, s lakosaik egy része fogékonyra vált a radikális eszmékre, melyek elsősorban vallási köntösben jelentkeztek.²⁶⁹

²⁶⁷ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 36–37. old.

²⁶⁸ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 175–176.; 182. old.

²⁶⁹ C. TÓTH 2009. 106–107. old.; ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 183–184. old.

A középkori Magyarország addigi legnagyobb parasztfelkelése Erdélyhez kötődik, ahol 1437 márciusában a szász területeken, valamint Fehér megyében a jobbágyok szervezkedni kezdtek, amely áterjedt Erdély északi részére és a Tiszántúlra, Szatmárra és a Nyírségre is. Végül pedig bekövetkezett a robbanás: kitört a fegyveres felkelés Kolozs megyében. A gyújtópontot az jelentette, hogy az erdélyi püspök az azt megelőző három esztendőben nem szedette be az egyházi tizedet, mert akkoriban értéktelen pénz volt forgalomban, majd az egész hátralékot egy összegben, az immár jó pénzben követelte.

A felkelők az Alparét falu melletti Bábolna-hegyen huszita módra szekérvárral sáncolták el magukat, s hat kapitányt választottak: egy Kolozs megyei kismest Budai Nagy Antal személyében, három magyar és egy román jobbágyot, valamint egy kolozsvári polgárt. A felkelés központja hamarosan Kolozsvár lett, amely a városi szegények megmozdulásának volt köszönhető. Követeket küldtek az erdélyi vajdához. A vajda kivégeztette a követeket, de miután a Dés melletti csatában vereséget szenvedett a parasztoktól, kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni. Ennek eredményeként július 6-án Kolozsmonostoron megegyezés született, amelyben mérsékelték az egyházi tizedet, eltörölték a földesúrnak járó bor- és gabonakilencedet, biztosították a jobbágyok szabad költözködési és végrendelkezési jogát. A megegyezés pontjainak betartásáért, a minden évben a Bábolna-hegyen összeült gyűlés lett volna felelős, melynek tagjai az érintett falvak és mezővárosok képviselőiből álltak volna össze. A nemesek azonban csak időt kívántak nyerni a megegyezéssel, majd szeptember 16-án az erdélyi nemesség három nemzete, a magyar, a szász és a székely unióra lépett egymással, melyben kötelezték magukat a parasztokkal szembeni kölcsönös segítségnyújtásra. Ezt követően támadást indítottak a parasztok ellen, de Apátinál ismét vereséget szenvedtek. Így október 6-án Apátiban újabb megegyezésre kényszerültek a parasztsággal, amelyben a végső döntést a királyra bízták. Közös követséget küldtek Zsigmondhoz, aki leváltotta az erdélyi vajdát, azonban időközben elhalálozott. A király halálának hírére a nemesek decemberben ismét támadást indítottak a parasztok ellen: Kolozsvárt ostrom alá vették, s Kolozsmonostor és Kolozsvár között megütköztek a parasztok seregével. Budai Nagy Antal elesett, a felkelés többi vezetőjét pedig Tordán kivégezték, a közembereket csonkítással büntették. Kolozsvár 1438. január végéig tartotta magát, ekkor azonban elesett, s büntetésül megfosztották kiváltságaitól, lakosait jobbágyi állapotba vetették vissza.²⁷⁰

A vidék biztonságát tehát a társadalmi feszültségekből eredő parasztfelkelés rengette meg. A mozgalom akár társadalmi közmegegyezéssel is zárulhatott volna, maga az uralkodó is efelé hajlott, hiszen a felkelést megelőző évtizedekben is óvni igyekezett a jobbágyság jogait. A nemesség azonban saját gazdasági helyzetét veszélyben érezve – rövidéletű kompromisszum után, melyre csak az események kényszerítették – fegyveres erővel törte le, és kíméletlen eszközökkel torolta meg a parasztok mozgalmát. A rend ugyan helyreállt, de a feszültségek nem lettek végérvényesen rendezve.

²⁷⁰ C. TÓTH 2009. 106–107. old.; ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 106–109. old.

4.5.2 A Dózsa György vezette parasztfelkelés

A magyar történelem legnagyobb parasztfelkelésére majdnem 80 esztendővel később, 1514-ben került sor. Hunyadi Mátyás abszolutisztikus – a rendeket háttérbe szorító – politikája megteremtette a külső és a belső rendet, amely kedvezett a gazdaság és a társadalom fejlődésének. A nemességnek a jobbágyok jogainak korlátozására irányuló törekvéseit az erős központi királyi hatalom megakadályozta, így a vidék politikai és gazdasági biztonsága szilárdnak volt tekinthető. Mátyás halálával azonban ez a stabilitás megszűnt. A parasztság leggazdagabb rétegeit érintette a legsúlyosabban a mezővárosok adózási rendjét megváltoztató törvény: bevezették a fejenkénti adózást, vagyis a nagyobb egyéni jövedelmeket elvonták. A parasztságnak a vadászattól, halászatból való eltiltása a legszegényebb rétegeket érintette. A szabad költözés korlátozása pedig a parasztság egészét fordította szembe a nemességgel.

X. Leó pápa (1513-1521) 1513-ban keresztes hadjáratot hirdetett a török ellen, melynek szervezését Bakócz Tamás²⁷¹ esztergomi érsekre bízta. Bakócz érsek a nép között kolduló barátokra, az obszerváns²⁷² ferencesekre delegálta tovább a feladatot. A ferencesek ideológiáját vették át később a fellázadt parasztok. A keresztesek fő gyülekező helye Pest volt. A rosszul felfegyverzett, kiképzetlen sereg jórészt jobbágyokból: parasztokból és mezővárosi polgárokból állt, akik főként az Alföldről érkeztek. Parancsnokságukat nem egy báróra, hanem egy székely származású nándorfehértvári lovastisztre bízták, Székely Dózsa Györgyre,²⁷³ aki nem sokkal korábban egy végvidéki párbaj győzteseként tette magát ismertté. A jelentkezőket a lakóhelyük környékén felállított táborokba küldték a toborzó szerzetesek. A pestin kívül még több tábort szerveztek, mindegyik a Dunától keletre feküdt. A meghirdetéstől számított egy hónapon belül Bakócz érsek a keresztesek toborzásának felfüggesztésére kényszerült, ugyanis a parasztok megtagadták az állami és földesúri adók fizetését és nemesi udvarházakat támadtak meg. A törvényes rend felbomlásának folyamata úgy vette kezdetét, hogy a Pest melletti tábort elhagyva a Dózsa György vezette keresztes sereg kelet felé indult, a feltehetően Szapolyai János²⁷⁴ erdélyi vajda éppen Bulgáriában portyázó seregéhez való csatlakozás céljából. Azonban a kor szokásai szerint a hadseregek helyi beszerzéssel biztosították ellátásukat, ami az érintett terület lakosaival szemben túlkapásokra adott lehetőséget. A Dózsa György vezette keresztes sereg vonulása közben azonban a szokásosnál is jobban eldurvultak az események: nemesi kúriákat és vámhelyeket fosztottak ki, Mezőtúron pedig meggyilkoltak egy adószedőt is. Ennek oka az lehetett, hogy 1514-es esztendőre rendkívüli hadiadót vetettek ki, amit a jobbágyoknak és az egytelkes kisnemeseknek kellett megfizetni, személyes hadba nem vonulásukat megváltva. Azonban azzal, hogy keresztesként mégis személyesen vettek részt egy készülő hadjáratban, jogtalannak érezték a hadiadó megfizetését.²⁷⁵

²⁷¹ Bakócz Tamás (1442–1521) dominikánus pap, bíboros, győri, majd egeri püspök, végül esztergomi érsek, névleges konstantinápolyi pátriárka.

²⁷² A ferences rend szigorú szabályokat követő ága, amely a szegénység kérdésében megtartotta a rendalapító

^{Assisi} Szent Ferenc eredeti előírásait. TRINGLI 2009. 67. old.

²⁷³ Dózsa György (1470-1514) székely lófő család sarja, végvári katona.

²⁷⁴ Szapolyai János erdélyi vajda (1510-1526), majd I. János néven magyar király (1526-1540).

²⁷⁵ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 361. old.; TRINGLI 2009. 66–68. old.

A keresztes kapitányok és a ferencesek nem törődtek a rendelkezéssel, folytatták a jelentkezők táborba gyűjtését és a rablásokat, ezért Bakócz érsek május 24-én feloszlatta az egybegyűlt hadat, s a keresztesek hazatérését rendelte el.²⁷⁶ Feltehetően a parasztok félték uraik megtorlásától, ezért az uralkodó hivatalosan védelmébe vett minden keresztesként korábban fegyvert fogó személyt. A kereszteseket azonban immár nem lehetett leszerelni, szemük előtt a bűnbocsánatot hirdető pápai bulla által megszabott szent cél lebegett, és sérelmezték, hogy egyeseket uraik megakadályoztak a csatlakozásban, most pedig haza akarják küldeni őket. Dózsa György a székely szabadságot²⁷⁷ akarta kiterjeszteni embereire, s a székely jog alapján az volt a felfogás, hogy aki nem vonul hadba, az árulást követ el a közösséggel szemben, ezért annak házáat maga a székely közösség köteles feldúlani. Mivel a nemesek leállították a keresztes hadjáratot, és abban maguk sem kívántak részt venni, ezzel kimerítették az árulás fogalmát, így a velük szembeni erőszak jogszerű. El lehet pusztítani mind őket, mind jószágaikat.²⁷⁸

A Tiszántúlról dél felé tartó Dózsa György vezette keresztes sereg előőrsét a temesi ispán és a csanádi püspök vezette nemesi seregek Apátfalvánál megverték, azonban pár nappal később a keresztesek Nagylaknál hatalmas győzelmet arattak. A temesi ispán el tudott menekülni, de a csanádi püspököt, és egy Ravazdi Péter nevű földesurat a parasztok karóba húzták. Ez utóbbival szemben a keresztes táborban lévő Kis Gergely bánhegyesi jobbágnak személyes elszámolni valója volt, mivel Ravazdi korábban tőle és testvéreitől a pesti vásárra hajtott 300 forint értékű marhát, valamint összesen 600 forintot vett el jogtalanul.²⁷⁹

A Dózsa György vezette keresztes seregen kívül nagyobb parasztseregek működtek még az Északi-középhegységben, Várad környékén, Pest mellett, valamint a Szerémségben. A váradi tábor egy Lőrinc pap nevű szerzetes Erdélybe vezette, ahol a keresztesek nagy pusztítást végeztek: nemesi udvarházakat raboltak ki, várakat és várkastélyokat foglaltak el, földesurakat öltek meg, nemes nőket erőszakoltak meg, és elégették a házi irattárakat, okleveleket, hiszen ezek rögzítették a földesúri jogokat. Több esetben a nemesek nem álltak ellen, hanem átadták váraikat és maguk is csatlakoztak a parasztok seregeihez. Főként a kispapok működtek együtt a keresztesekkel.²⁸⁰

A fellázadt keresztesek tehát az ország több pontján is sikert értek el, bevették például Váradot, Lippát és Sólómost. Kolozsvár városa is csatlakozott hozzájuk, majd Temesvárt vették ostrom alá. Azonban az egyszerre több táborban harcoló, így erőiket megosztó kereszteseket nem volt nehéz megsemmisíteni. Elegendő volt ehhez mindössze két hónap. Dózsa seregének nagy része katonailag tapasztalatlan, rosszul felfegyverzett parasztokból állt, ezért nem voltak összemérhetőek az úri és megyei bandériumokkal. Egymás után verték szét a keresztes seregeket:

²⁷⁶ Közben a váradi tábor keresztesei is összecsaptak a nemesi hadakkal. TRINGLI 2009. 69. old.

²⁷⁷ A székelység sajátos jogállását a XIII. században királyi kegy szavatolta. Kiváltságait és jogaikat a sajátos jogállású földhöz való tartozás garantálta. A Székelyföldet az ott élők kollektív szabadságjoguk alapján köztulajdonnak tekintették. A székelyek szabadon járhattak a királyságon belül, akárcsak más, bármilyen rangú nemesember. Ezért tekintették a székely státuszt egyenlő értékűnek a nemesi státusszal. A székelyek tulajdonosai voltak a földnek, amelyen éltek. A magyar király nem adományozhatott földet a Székelyföld területén, és felségsértés vagy örökös hiánya esetén a tulajdonjog visszaszállt a közösségre. Mindezt katonaiállítási, országvédelmi kötelezettségeik fejében nyerték el.

²⁷⁸ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 363. old.; TRINGLI 2009. 68–69. old.

²⁷⁹ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 361–363. old.; TRINGLI 2009. 68–69. old.

²⁸⁰ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 363. old.; TRINGLI 2009. 69. old.

a főváros, Buda alá visszatért kereszteseket a budai várnagy verte szét, a Bács és Bodrog megyeieket a nándorfehérvári csapatok, a többi a helyi nemesi bandériumok számolták fel. Az ostromlott Temesvár felmentését a Bulgáriából visszatérő erdélyi vajda vezette, előtte tették le a fegyvert Dózsa György keresztesei július 15-én. A legtovább a Lőrinc pap által vezetett bihari csapatok tartották magukat Kolozsvár környékén, július végére azonban őket is megsemmisítették. A kereszties táborok kapitányait kivégezték, Dózsa Györgyöt különös kegyetlenséggel: tüzes vaskoronával koronázták meg, vezéreit pedig arra kényszerítették, hogy egyenek húsából.²⁸¹

A mozgalom súlypontja végig a vidék volt, ahonnan el is indult. A felívelő szakaszban ugyan sikerült elfoglalni egy-két regionális centrumot (mint például Kolozsvárt), azonban a parasztseregek támogatói döntő többségében a falvak és mezővárosok lakói közül került ki – a jobbágyok és kispapok közül. Ugocsa és Máramaros vármegyékben, ahol különösen sok kispap élt, tömegesen álltak a keresztiesek közé. A régiók közül legmeghatározóbb az Alföld volt, csak később terjedt tovább a felkelés Erdély északi részére, valamint a Dunántúl és a Felvidék nyugati részeire, de ott is csak elszigetelten. A felkelés által nem érintett területek voltak Dél-Erdély, a Nyugat-Felvidék nagyobbik része, Szlavónia, és az ország nyugati fele. Még azokon a vidékeken sem csatlakozott a felkeléshez a jobbágyság egésze, amely területeken a kereszties seregek áthaladtak. Erdélyben például Várdai Ferenc püspök saját jobbágyságát élén harcolt a lázadókkal. A lázadásban a vezető szerepet az a jómódú mezővárosi és falusi paraszti (polgári) réteg vitte, amely bekapcsolódott az áruterelésbe, a marha- és borkereskedelembe.²⁸²

Mivel a parasztlázadás katonái felfegyverzett civilekből, és nem „hivatásos” fegyverforgatókból álltak, ezért seregeik pusztulása nem okozott nagy kárt az ország védelmében. Azonban a harcok által bekövetkezett embervesztés, az anyagi károk jelentősek voltak, amelyek részben a lázadóknak, részben az úri megtorlásnak voltak köszönhetőek. Azonban a megtorlás, a résztvevők nagy számához képest – Dózsa és vezéreit kivéve –, enyhének volt tekinthető. A földesurak nem voltak érdekelve abban, hogy elveszítsék legvagyonosabb jobbágyaikat, így még a földesurát kivégző Kis Gergely és családja is menedéket talált egy másik földesúr birtokán. A legelterjedtebb büntetés a keresztiesek által okozott kár megtérítése volt: akinek a jobbágyság kárt okozott egy másik birtokosnak, az kártérítést fizetett. A kártérítés ellenértékét a földesúr természetesen saját jobbágyságától szedte be.²⁸³

A felkelés leverését követően 1514. október 18. és november 19. között összehívták a rendi országgyűlést. Az itt elfogadott törvények főleg a keresztiesek felkelésének hatására keletkeztek. A vidék biztonságát a következő törvényekkel igyekeztek garantálni: legfontosabb nemesi követelésként határoztak a kártérítésről, miszerint az okozott kárt az érintett falvaknak és mezővárosoknak kellett megtérítenie – beleértve a nemesek meggyilkolásáért járó úgynevezett vérdíjat is –, de nem kollektíve, hanem csak azon egyéneknek, akiket felelősség terhelt. A felkeléshez csatlakozott nemesek természetesen nem tarthattak igényt kártérítésre. A biztonság megszilárdítása érdekében az ártatlanok büntetlenségét törvénybe iktatták, azaz nem érhetette a parasztságot kollektív bosszú. A későbbi lázadások megelőzését szolgálta az a rendelkezés, miszerint megtiltották, hogy a parasztságot puskával közlekedjenek. Továbbá megtiltották a fegyverviselést az alsópapság és a hajdúk²⁸⁴ számára, mert ők is jelentős számban csatlakoztak a felkeléshez.

²⁸¹ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 363. old.; TRINGLI 2009. 69–70. old.

²⁸² ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 361–363. old.; TRINGLI 2009. 70. old.

²⁸³ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 363–364. old.; TRINGLI 2009. 70. old.

²⁸⁴ A hajdúk ebben a korszakban az Alföld fegyveres marhapásztorait jelentették.

Ugyancsak a felkelés következménye volt, hogy országosan egységesítették és egyúttal megemelték a paraszti adók és szolgáltatások mértékét (például a robotot). Eltörölték a felkelésben résztvevő jobbágyok szabad költözési jogát, azonban a királyhoz és földesuraikhoz hűségesek mentesültek a szigorítás alól. Azonban a földesurak később a gyakorlatban ezeket a rendelkezéseket nem tartották be maradéktalanul, hiszen meg kívánták tartani a szokásjogon alapuló, a jobbágyok számára elviselhető földesúr-jobbágy viszont, mely hosszú távon szintén a vidékbiztonságot szolgálta.²⁸⁵

Ha a vidék biztonságának megbomlását, azaz a felkelés okait vizsgáljuk, akkor egyértelműen politikai és ideológiai okokat találunk. A keresztesek – mint fentebb láthattuk – azért lázadtak fel uraik ellen, mert a tervezett keresztes hadjárat leállításakor úgy gondolták, a nemesség nem tesz eleget társadalmi kötelezettségeinek, azaz a katonáskodásnak és az ország területe védelmének. Amennyiben pedig az ország biztonsága a nemesek által nem garantált, úgy azt a társadalom alsóbb rétegeinek maguknak kell kezükbe venni. Ez volt a keresztesek fő ideológiája, mely a középkori államfelfogás megrendülésének jele volt. A parasztok azt akarták, hogy az ország minden lakosa közvetlenül a királytól függjön, mely a nemesség tulajdonképpeni eltörlését jelentette volna. További egyenlősítő törekvés volt, hogy a világi és egyházi birtokokat osszák fel a keresztesek között. Ezeket a követeléseket egészítette ki az a társadalmi feszültség, amelyet a nemesség által a parasztságnak okozott anyagi és jogi sérelmek gerjesztettek. A királyi udvar és a nemesség kezén lévő fegyveres túlerő ugyanakkor eldöntötte a parasztfelkelés sorsát úgy, mint ahogyan minden hasonló európai jelenség során is történt. A vidék biztonsága és a magyar állam stabilitása tehát a belső felkelés után helyreállt, azonban a következő években a megújuló és minden addiginál nagyobb török hódító politika jelentette a magyar államra, és benne a magyar vidékre is a legnagyobb veszélyt.

4.6 A HÁROM RÉSZRE SZAKADT MAGYARORSZÁG VIDÉKBIZTONSÁGA

A török hódoltság kora a középkori magyar állam bukásával kezdődött. Mai fogalmaink szerint ezt a *gyenge* vagy *bukott államiség*²⁸⁶ időszakának nevezhetjük, mely a Mohácsi csatától, illetve Buda 1541-ben történt elfoglalásától vette kezdetét, és közel másfél évszázadig tartott. A folyamat kezdőpontja a középkori magyar állam teljes bukása volt, melynek köszönhetően nem tudta ellátni alapfeladatait (az ország védelme, a közigazgatás és igazságszolgáltatás megszervezése és működtetése, gazdasági funkciók stb.), azokat más államok vették át, ahogyan a terület feletti ellenőrzés jogát is.

Még ezt megelőzően, már a török betörések kezdeti szakaszától kezdve – azaz a XIV. századtól fokozatosan erősödő mértékben – vált egyre jelentősebbé a vidék szerepe az ország védelmében. Példa erre Nándorfehérvár sikeres védelme 1456-ban, amikor is az állam által fenntartott határvédelmi erők kiegészítéseként keresztes hadjá-

²⁸⁵ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998. 364. old.; TRINGLI 2009. 70–71. old.

²⁸⁶ A bukott államok elsődleges ismérve, hogy valamiféle zavar folytán a politikai szektor működésképtelenné vált, ami az összes többi szektorban kihívásként jelentkezik. ÜRMÖSI 2013. 149. old.

ratot hirdettek a török invázió elhárítására. Kapisztrán János²⁸⁷ ugyan a keresztet másutt is meghirdette, a felkelők túlnyomó többsége azonban a környékbeli vármegyéből érkezett. A határvidék parasztsága tapasztalatból tudta, hogy biztonságuk a környék végvárainak helytállásától függ, s annak megsegítésével tulajdonképpen falujuktól távolabb is családjuk és szerény javaik megmaradásáért küzdenek. Számukra ugyanis a lakóhely és a család jelentette a hazát. Hasonló jelenség figyelhető meg Eger 1552-es sikeres védelmekor is, hiszen a vár békehelyőrsége mindössze 400 fő volt, amihez I. Ferdinánd²⁸⁸ mindössze 430 katonát tudott küldeni. A környékbeli falvak lakosságának a várba húzódása után azonban Dobó István²⁸⁹ már 2000 fegyverforgatóval számolhatott.

Tehát a középkori magyar állam bukását követően a korábbi Magyar Királyság területén három állam osztozott: a *Török Birodalom*, a *Habsburg Birodalom* részét képező *Magyar Királyság*, illetve a török vazallusállam *Erdélyi Fejedelemség*. E három államalakulat a következő közel másfél évszázadban sorozatos háborúkba és fegyveres összecsapásokba bonyolódott egymással, amelynek következményeként a korábbi politikai, katonai, gazdasági és társadalmi stabilitás – így a vidékbiztonság is – teljesen felborult, ráadásul a helyzetet súlyosbította az európai modelltől teljesen eltérő török berendezkedés meghonosodása a korábbi Magyarország központi területein.²⁹⁰

18. számú ábra: A három részre szakadt Magyarország (1526-1699).

(forrás: <https://elektronikusfuzet.wordpress.com/2018/02/02/a-három-reszre-szakadt-oroszag-elete/>;

A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

²⁸⁷ Kapisztrán Szent János, latinul Giovanni da Capestrano (1386-1456), itáliai teológus, hitszónok, vándorprédikátor, inkvizítor, a nándorfehérvári diadal hőse, a tábori lelkészek és a Magyarországi Katonai Ordináriátus védőszenjtje.

²⁸⁸ I. Ferdinánd magyar és cseh király (1526-1564), német-római császár (1558-1564).

²⁸⁹ Dobó István (1502-1572) felvidéki nagybirtokos katolikus nemes. A mohácsi csatát követően Szapolyai I. János és I. Ferdinánd között kialakult trónviszályban végig a Habsburgokat támogatta. 1548-tól Zay Ferencsel együtt lett az egri vár várnagya. Az 1552. évi török ostrom tette ismertté a nevét, amikor az egyenlőtlen erőviszonyok ellenére meg tudta védeni a várat.

²⁹⁰ PÁLFFY 2009. 8–9. old.

A törökök az Adriai-tengertől a Temesvidékig hozták létre végvárrendszerüket, melynek elsődleges feladata a hódoltság központjának, Budának a védelme, illetve a dunai hadiút biztosítása volt. Emellett meghatározó kulcselemei, nagyobb várai támadásaik bázisai, valamint a katonai-polgári közigazgatás központjai voltak. A kulcsvárak köré szervezték a törökök a vilajeteket,²⁹¹ illetve az ezeket alkotó szandzsákokat.²⁹² A budai és a temesvári vilajet mellé a XVI. sz. végén még négy továbbit szerveztek.²⁹³

A Habsburgok osztrák tartományaik és a birtokukban lévő magyar területek védelme érdekében a Magyar Királyság területén igyekeztek új határvédelmet kialakítani. A királysági főurak és rendek felismerték, hogy megmaradásuk csakis a Habsburgok közép-európai tartományainak segítségével lehetséges. Ez éppen a legfőbb államigazgatási területeken (a had-, a kül- és a pénzügy) korlátozott szuverenitást eredményezett. A legfontosabb magyarországi kérdésekről egészen 1848-ig a Ferdinánd által felállított új kormányzervekben (Tikos Tanács, Udvari Haditanács, kamarák) döntöttek, amelyeknek magyar tagjai csak kivételesen voltak. Mindezek ellenére a Habsburg-államkonglomerátumban, a Magyar Királyságban volt a legerősebb a rendiség. Míg Magyarország ellátta a „kereszténység védőbástyája” szerepét, addig ezért a monarchia tartományai is hatalmas áldozatokat hoztak. Magyarország az idegen segíyekre volt utalva, Bécs pedig egyértelműen rászorult a törökellenes harcokban edzett, a végekhez közel nagybirtokokkal és komoly befolyással rendelkező magyar és horvát főnemesek állandó tanácsaira.²⁹⁴

Az erdélyi kül- és katonapolitikát Szapolyai János politikai irányvonalának folytatásaként értelmezhetjük. I. János király illúziókkal teli szövetségkeresésével az egységes magyar törökellenesség megszűnt. Szapolyait követve egyre többen voltak, akik – részben németellenességtől fűtve, részben őszintén, részben magánérdekből – úgy vélték: a török függőség vállalása jelenti a remélt kiutat a kialakult kaotikus helyzetből. Pedig a balkáni államok példáján láthatták (volna), hogy az oszmán nagyhatalom árnyékában a Duna menti stratégiai fontosságú felvonulási útvonal környékén a legcsekélyebb esély sincs az önálló államiságra. A szultáni hadvezetés felismerte, hogy a Habsburgok magyarországi erőit sokkal jobban megoszthatják, ha Erdély megszállásától eltekintenek és azt vazallus államként kezelik. Így születhetett meg, az eredetileg egyik fél által sem kívánt magyar országrészről, a török vazallus Erdélyi Fejedelemség. A magyar trónt betöltő Habsburgok elviekben sohasem mondtak le a királyság és a fejedelemség egyesítéséről, vele szemben mégis védelemre kényszerültek. Erdély megtartása ugyanis – mint ez az 1550-es években kiderült – katonailag megoldhatatlan volt. A monarchia anyagi-katonai erőforrásait inkább az oszmánok elleni királysági határvédelmi rendszer kiépítésére kellett fordítani. Ahogyan Erdéllyel szemben is kiépült a királysági végvárrendszer, úgy János Zsigmond is kiépítette saját várláncolatát a Magyar Királysággal szemben.²⁹⁵

Sajátos jelenség figyelhető meg a korszak török hódoltsági területein a vidékbiztonság és az állam működésének összefüggéseit vizsgálva. A XVI-XVII. században az európaiktól élesen eltérő, ázsiai jellegű birodalom volt az

²⁹¹ A vilajet az Oszmán Birodalom nagyobb területi egységeinek, tartományainak volt a neve. Vezetője a beglerbég, aki általában pasa rangú volt. A beglerbég után beglerbégiségek néven is emlegették e tartományokat.

²⁹² A szandzsák szó szerinti jelentése zászló (eredetileg egy zászlóaljnyi katonaságot jelentett). Az Oszmán Birodalom közigazgatási egysége, körülbelül a magyar vármegye megfelelője. Élén a szandzsákbég állt.

²⁹³ PÁLFFY 2009. 19–21. old.

²⁹⁴ Uo. 26–34. old.; SZAKÁLY 1990. 63–65. old.

²⁹⁵ PÁLFFY 2009. 38–51. old.; SZAKÁLY 1990. 66–69. old.

oszmán törököké. Ennek lényege az uralkodó, illetve az állam korlátlan hatalma a társadalom felett. A meghódított területeken minden föld a szultánt illette, aki csak ideiglenesen engedett át kisebb-nagyobb birtokokat tisztviselőinek és azon katonáinak (a szpáhiknak), akik kitüntették magukat. Az egészen alacsony sorból felemelt főhivatalnokokat a legkisebb hibáért azonnal elcsapták, nemegyszer ki is végezték őket. A főhivatalnokok viszont beosztottjainak, azok pedig az egyszerű polgároknak voltak rettegett urai. Így módon mindenki a fölötté állótól, végső soron a központi hatalomtól függött. Ezért az azonos szinten élők (nyugat-európai minta szerinti) rendi típusú intézményei és jogai ismeretlenek maradtak. A törökök a Balkánt teljesen beolvasztották ebbe a rendszerbe, azonban Magyarországot nem sikerült teljes egészében meghódítaniuk, maradt egy független országrész, melynek hadereje az egész török hódoltsági terület polgári lakosságát ellenőrzése alatt tudta tartani. Ezért a török megszállóknak a Kárpát-medencében az élet átalakítása nem sikerült úgy, mint a Balkánon. Igaz, a vármegyei önkormányzatot névleg felszámolták, helyettük öt vilajetre osztották a hódoltságot, s az élükre kinevezett beglerbégek munkáját a muftik (jogtudósok), defterdárok (pénzügyi vezetők), kádik (bírók) segítették. De a XVI. sz. végére ezek befolyása – az adószedést kivéve – a mohamedánokra korlátozódott.

Az egyes területi egységek vezetői voltak felelősek a közrendért, az ott állomásozó katonák parancsnokságáért, a közigazgatásért és a pénzügyekért, ellenőrizték a jogszolgáltatást. A törökök igen hatékonyan biztosították az általuk megszállva tartott területek termelőképességét, jövedelmezőségét, a vidék katonai, politikai és gazdasági biztonságát, hiszen csakis így remélhettek hosszútávú berendezkedést a Kárpát-medencében. Azonban nem sikerült a magyar vilajeteket, sem annak lakosságát úgy integrálni a Birodalomba, mint történt ez mondjuk a balkáni államokkal. Ennek oka az volt, hogy a Magyar Királyság nem totális bekebelezése miatt a magyar vezetői réteget sem tudták teljes mértékben kiiktatni. Olyannyira nem, hogy annak sikerült a törökök által megszállva tartott területeken (főként a peremterületeken) megtartania kapcsolatait a helyi lakossággal, a vidéki birtokaikkal, melyeket továbbra is magukénak, s a török megszállást csak ideiglenesnek tekintettek. Fontos kelléke volt ennek az adók rendszeres behajtása, melyre válaszul a törökök is megadóztatták a magyar végvár vonal mögötti peremterületeket. Így alakult ki a *kettős adóztatás* intézménye.

A hódoltságban élő keresztények peres ügyeit és közigazgatását továbbra is a magyar vármegyék intézték. Fő-tisztviselőik a királyi Magyarországra költöztek, akár több száz kilométer távolságra is, de embereik jelen voltak a hódoltságban, és végrehajtották a vármegye utasításait.²⁹⁶ Segítségükre voltak ebben a magyar végvári katonák. A mezővárosok és falvak élén továbbra is a magyar választott vezetők álltak. A jobbágyok új, több falvat összefogó önkormányzati szerveket, úgynevezett *parasztvármegyéket* is hoztak létre. Ezek bármiféle külső támadással szemben a közös védekezést szervezték. A törökök nagyjából átvették a magyar állami és földesúri adókat. Az állami adókon a szultán osztozott a magyar királlyal, miként arról állami szerződések és országgyűlési törvények is születtek. A török földesúr pedig – aki egy területet a szultántól jövedelmeivel együtt használatra megkapott – az itt élők járandóságainak szintén csak a felét szedhette be, mert a másik feléért rendszeresen megjelentek egy magyar birtokos emberei. Ha pedig a magyar tulajdonos meghalt, a magyar király új keresztény birtokosnak adományozta a földet.²⁹⁷

²⁹⁶ Ez elsősorban Pest-Pilis-Solt és Heves-Külső-Szolnok vármegyék vonatkozásában volt igaz, míg például a dunántúli vármegyék alig tudták befolyásukat érvényesíteni a hódoltságban. PÁLFFY 2009. 22. old.

²⁹⁷ Uo. 21–23. old.; SZAKÁLY 1990. 67–69. old.

A hódoltság területén jelenlévő magyar tulajdonlás, közigazgatás és adószedés világtörténelmi különlegesség: nem ismerünk más példát ilyen „otthonosan” hódítókra. Ennek magyarázata, hogy ellentétben a Balkánnal, itt a helyi lakosság nem keveredett a beérkező – kis létszámú – török, délszláv és görög lakossággal. A mohamedán katonák, hivatalnokok és a nekik dolgozó iparosok, kereskedők külön városrészekben laktak, és csakis a végvárakban. A magyarok nem vettek részt a török hadjáratokban, elenyésző számban házasodtak velük, vagy tértek át hitükre. Az ilyesmit az elköltözött vármegyék szigorúan büntették is. Viszont valamennyi keresztény egyház zavartalanul működhetett²⁹⁸ – ellentétben a keresztény Európa nagy részével –, mert egyik sem volt kiváltságos helyzetben. A két kultúra számos elemet átvett egymástól, ugyanakkor a társadalom balkáni típusú török átformálására nem kerülhetett sor.

A jelenség az állam és a vidékbiztonság összefüggéseit vizsgálva azért különleges, mert a XVI-XVII. sz. folyamán a Kárpát-medence központi területein olyan helyzet állt elő, melyben egy bukott államiságú terület egy kulturálisan teljesen eltérő másik állam hódoltságába került, mely alávétettség azonban csak részleges volt. Ezzel párhuzamosan egy másik állam – a Habsburg Monarchia keretein belül működő Magyar Királyság – megpróbálta jogfolytonossá tenni a bukott állam közigazgatási, igazságszolgáltatási stb. örökségét, ezzel több száz kilométeres távolságról működtetett egy projektált vagy virtuális állami jelenlétet. Ez a kettősség csak tovább bonyolódott azáltal, hogy az érintett terület vidékbiztonságát nemcsak ez a két állam kívánta fenntartani – ezzel paradox módon azonban a gyakorlatban csak még inkább rontani sikerült –, hanem a terület lakossága alulról szerveződő módon maga is tenni akart fizikai biztonsága megteremtése érdekében, sok esetben szembe fordulva egyik vagy mindkét állam fegyveres erőivel és állami szereplőivel. A parasztság által létrehozott közbiztonsági szervezet, a parasztvármegye területileg a nemesi megyék határai között működött. Élén, a jobbágyközségek elöljárói által gyűléseken választott parasztkapitány vagy főhadnagy állt, beosztott tisztségviselői a járásokban a hadnagyok, a községekben pedig a tizedesek voltak. A parasztvármegye érdekvédelmi-képviselési szervezet volt a török megszállókkal és az elmenekült nemesi megyével szemben, elvégezte az alsóbb fokú bíraskodást, gondoskodott a települések bel- és külterületének őrizetéről, igyekezett elhárítani a szervezett rablásokat és fosztogatásokat, valamint a török, német és magyar katonaság élelemszerző portyázásait korlátozni. A meglehetősen nagy létszámú paraszt fegyveres csapatok időnként eredményes ütközeteket vívtak. Némely vidéken a szomszédos parasztvármegyék közös akciókkal próbálták fellépésüket sikeresebbé tenni. A tisztviselők fizetést nem kaptak, legfeljebb adókedvezményt, jövedelmüket a bírságpénz jelentette. A parasztvármegye tevékenységét mind a magyar, mind a török hatóságok eltűrték, de igyekeztek ellenőrzésük és befolyásuk alá vonni. A török hatalom hanyatlását követően a nemesi befolyás megerősödött, a parasztvármegyét a nemesi vármegyék végrehajtó szervévé tették, s mint ilyenek szűntek meg a XVII. sz. végén.²⁹⁹

²⁹⁸ A katolikus egyházban a püspöki címeket folyamatosan betöltötték, tehát az egyház is jelezte igényét egykori birtokaira és befolyására. PÁLFFY 2009. 22. old.

²⁹⁹ SZAKÁLY 1990. 142.; PÁLFFY 2009. 22.; MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-464.html> (A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.);

Mindezek a kezdeményezések azonban legfeljebb csak részben tudták garantálni a vidék biztonságát, ennek volt köszönhető, hogy a korszakban a vidék elnéptelenedett,³⁰⁰ a lakosság nagy része elmenekült vagy távolabbi vidékekre (például Felvidék), vagy pedig megerősített mezővárosokba. Ez alapvetően és máig ható módon változtatta meg az Alföld településszerkezetét, és hosszú évszázadokra nemzetiségi összetételét.

A három részre szakadt Magyarország időszakában a vidékbiztonság és az állam működése szempontjából egyedülálló világtörténelmi helyzet adódott, amikor a vidék biztonságának fenntartásáért a hódoltsági területek nagy részén egyszerre volt (vagy lett volna) felelős a török megszálló hatalom közigazgatása és fegyveres ereje, valamint a Habsburg fennhatóság alatt lévő, az adott területektől sokszor több száz kilométerre elhelyezkedő Magyar Királyság hasonló állami szervei. Emellé zárkózott fel az alulról felépülő parasztvármegye intézménye, s ez a három tényező alakította jól-rosszul a korszak vidékbiztonságát.

4.7 A NEMZETŐRSÉG SZEREPE A VIDÉK BIZTONSÁGÁBAN

4.7.1 A nemzetőreg az 1848-49-es forradalom és szabadságharcban

A török hódoltság alól felszabadult magyarság a Habsburg-abszolutizmus fennhatósága alá került a XVII. sz. utolsó két évtizedétől, mely ellen a XVIII. sz. elején sikertelen szabadságharcot vívott II. Rákóczi Ferenc³⁰¹ vezetésével. Rákóczi alapvetően a vidéki társadalmi rétegek támogatásával küzdött a Habsburgok ellen, de kísérlete kudarcra volt ítélve.

A XIX. sz. első felében kibontakozó reformkornak a jobbágyság, mint a vidéki lakosság döntő többségét alkotó társadalmi réteg helyzetének megoldása, maga a jobbágyfelszabadítás volt az egyik kulcskérdése. A kérdés rendezésére egészen az 1848-as forradalom kirobbanásáig kellett várni, amely ekkor összefonódott a fegyveres karhatalmi-rendőri és honvédelmi feladatokat egyaránt ellátó nemzetőrség történetével.

A nemzetőrség legfontosabb történelmi előzménye és mintája a nagy francia forradalom időszaka, valamint az 1848. február-márciusi párizsi és bécsi forradalmak voltak. Létrejöttét elsősorban annak köszönhetjük, hogy a meglévő haderőt a forradalommal hatalomra kerülő új politikai erők megbízhatatlannak tartották, ezért annak ellensúlyozására, illetve a közbiztonság fenntartására szükség volt egy új típusú fegyveres testület felállítására. Ez fogalmazódott meg már a Pest-Budán, március 15-én kihirdetett 12 pontban is, valamint ugyancsak március 15-én a pozsonyi országgyűlés határozatban mondta ki felállításának szükségességét. Március 15-ének éjszakáján Pest-Budán már a spontán megalakult (a napóleoni háborúk óta létező polgárőrségből kvázi átalakult) nemzetőrség felügyelt a közbiztonság fenntartására, s másnap hivatalosan is megkezdődött a nemzetőrség szervezése.

³⁰⁰ Ugyanakkor az elnéptelenedés nem volt minden esetben egyértelműen egyirányú folyamat, hiszen a korszakban hosszú ideig páratlan regenerálódási képességről tettek tanúbizonyságot, hiszen egy-egy hadjárat vagy portya után visszatértek felégetett és kirabolt falvaikba, és újrakezdték életüket, a termelőmunkát. PÁLFFY 2009. 64. old.

³⁰¹ II. Rákóczi Ferenc (1676-1735). Apja I. Rákóczi Ferenc, aki még fia csecsemőkorában meghalt. Nagyapja, déd- és ükapja, I. és II. Rákóczi György, valamint Rákóczi Zsigmond egyaránt erdélyi fejedelmek voltak. Anyja, Zrínyi Ilona, Zrínyi Péter horvát bán és Frangepán Katalin leánya, a költő Zrínyi Miklós unokahúga volt.

Április elejére megalkották a nemzetőrség szabályzatát, s ez alapján megkezdődhetett az immár több ezer fős fővárosi nemzetőrség kiképzése.³⁰²

A nemzetőrség iránti igény vidéken is jelentkezett, ahol a nagyobb városokban szintén megkezdtek a nemzetőrség felállítását a „közbátorság és rend fenntartása” érdekében. A spontán szerveződések közben a vagyonosabb rétegek igyekeztek kontrollálni, kiket vegyenek fel az új testület soraiba, ugyanis féltek a nép felfegyverzésétől. A pozsonyi országgyűlésnek a nemzetőrsegről folytatott vitájában Kossuth Lajos³⁰³ az új intézményről hol, mint belső karhatalmi erőről, hol ideiglenes honvédelmi rendszerről beszéltek. Végül megszületett az 1848. évi XXII. tc., mely kimondta, hogy „a személyes és vagyonbátorság, a közcsend és belbéke biztosítása, az ország polgárainak örködésére bizatik”; s e célra „nemzeti őrsereget”, azaz nemzetőrseget állítanak fel. A 20 és 50 év közötti egészséges férfiakat, ha fél jobbágytelek nagyságú birtokkal, illetve 200 Ft értékű ingatlannal rendelkeztek, lakhelyükön végzendő nemzetőri szolgálatra kötelezték. Lovas vagy gyalogos szolgálat közül lehetett választani, de ha valaki nem lett lovas, annak mindenképpen gyalogosként kellett szolgálnia. Az első Pesten tartott minisztertanácson, április 15-én azután Batthyány Lajos³⁰⁴ miniszterelnök magára vállalta az új intézmény megszervezését. Ennek megvalósítása érdekében április 20-án létrehozta az Országos Nemzetőrségi Haditanácsot, amely az ő közvetlen irányítása alatt működött. A haderő helyett tehát az egész országban a március óta szerveződő nemzetőrség lett a „személyes és vagyonbátorság” legfőbb őre és garanciája. A kormány nemcsak a parasztmozgalmak, hanem a zsidók elleni megmozdulások esetén is a sorkatonaság kizárásával, csak a nemzetőrség igénybevételével kívánta a közrendet fenntartani. Így vált 1848 tavaszán a nemzetőrség a vidékbiztonság fő letéteményesévé, mely szervezetbe először spontán módon, majd felülről szervezve léptek be a vidéki (és fővárosi) polgárok tömegei. Április közepére a nemzetőrök létszáma már megközelítette az 55.000-60.000 főt, de csak negyedrészüket volt lőfegyverrel felfegyverezve.³⁰⁵

Nem volt azonban osztatlan támogatás a nemzetőrség mögött a kezdeti időszakban. Több megyében a vagyonatlan paraszti tömegek, a zsellérek azon véleményüknek adtak hangot, miszerint „csak akkor fognak katonáskodni, ha a földek elosztása által nekik is jut, amit védjenek”. A jobbágyság egyes elemei pedig attól tartottak, hogy a nemzetőri szolgálat egyenlő a korábbi katonáskodással, illetve az eltörölt úrbéri szolgáltatások helyett került bevezetésre. Ezen a helyzeten és a kezdeti időszak több más nehézségén lendült túl a kormány, amikor április 20-án felállították az Országos Nemzetőrségi Haditanácsot. Ez a szerv rendelte el a nemzetőri összeírások haladéktalan megkezdését, s cél volt a városi és vidéki vagyonatlan réteg önkéntes jelentkező elemeinek távoltartása a testülettől, a zavargások elkerülése érdekében.³⁰⁶

³⁰² URBÁN 1973. 11–16. old.

³⁰³ Kossuth Lajos (1802-1894) liberális politikus, a Batthyány-kormány pénzügyminisztere (1848. április 7. – szeptember 12.), az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke (1848. október 2. – 1849. május 1.), Magyarország kormányzó-elnöke (1849. április 14. – augusztus 11.).

³⁰⁴ Batthyány Lajos (1807-1849) liberális politikus, Magyarország első alkotmányos miniszterelnöke (1848. március 17. – október 2.).

³⁰⁵ Uo. 17–30. old.

³⁰⁶ Uo. 30–50. old.

A nemzetőrség alapegysége a zászlóalj (egy városban általában egy, megyében pedig egy-négy) volt. Az összeírt nemzetőrség létszáma 1848 nyarára elérte a 350.000-380.000 főt, de ebben a számban nincs benne Erdély nemzetőrsége. Ebből a jelentős létszámból mindössze 6000 volt lovas nemzetőr, az is meglehetősen egyenetlen területi eloszlásban. A külföldön lévő katonaság hazahozatala lassan haladt, a kormánynak pedig mielőbb fegyveres erőről kellett gondoskodnia. Ezért már április 26-án határozott egy önálló, 10.000 főből álló önkéntes vagy mozgó nemzetőrség létrehozásáról. Ezeket az alakulatokat rövidesen honvédszászlóaljknak kezdték nevezni. Az első tíz honvédszászlóalj szervezése május közepén kezdődött meg, s többségük július végétől már a Délvidéken harcolt a szerb fölkelők ellen.³⁰⁷

1848 nyaráig a nemzetőrség alapvetően karhatalmi-rendőri feladatokat látott el az országban. Ez alól kivételt csak a katonai őrszolgálat teendőinek átvétele jelentett azokban a városokban, amelyekben nagyon sok volt az őrizendő objektum. A karhatalmi-rendőri feladatok közé tartozott az éjjeli őrzéstartás végrehajtása, a rendbontó elemek előállításának, vásári sokadalmak, országgyűlési választások vagy megyegyűlések rendjének fenntartása. A parasztság önkényes földfoglaló mozgalmait ellen csak igen ritka esetben vetették be őket, mivel tartottak a nemzetőrség e vonatkozásban való megbízhatatlanságától. Ha mégis sor került ilyen alkalmazásukra, elég volt pusztán megjelenségük „a csend és közbátorság” helyreállítására.³⁰⁸

A nemzetőrség tehát egyszerre volt a belső karhatalmi, rendőri feladatok és a honvédelem letéteményese. Szerepük egyre inkább az utóbbiban vált meghatározóvá. A megbízható haderő szaporítása ugyanis egyre sürgősebb feladattá vált. Az ország nemzetiségi vidékein egyre nőtt az elégedetlenség. Először a Délvidéken szélesedett ki, ahol a Szerb Fejedelemségből támogatott felkelők ellen katonasággal kellett fellépni. A török fennhatóság alatt álló Szerbiából ezrével érkeztek az önkéntesek testvéreik megsegítésére. Az önkéntesek és a cs. kir. haderő szerb határai között táborokat hoztak létre, s ezekből megtámadták a Bácska és a Bánság német, román és magyar településeit, s részben elűzték, részben kiirtották, részben meghódították lakosságukat. Az itt állomásozó cs. kir. katonaság egyrészt túlzottan kis létszámú volt, másrészt vezetői sem igazán törekedtek a felkelés felszámolására. A vidék biztonságának fenntartása érdekében (is) szükség volt a nemzetőrség bevetésére a szerb felkelők ellen. A délvidéki hadműveletek első magyar sikerét a perlaszi szerb tábor sikeres ostroma hozta szeptember elején.³⁰⁹

Mivel az állandó katonaság létszáma legfeljebb a békében meglévő hiányok, a tartalék zászlóaljok feltöltésével lett volna növelhető, ugyanakkor a magyarországi toborzású csapatok hazahozatalára irányuló kormánytörekvések csak lassan jártak eredménnyel, keresni kellett egy új hadsereg-szervezési formát. Ennek érdekében határozta el a minisztertanács a 10.000 főből álló „rendes nemzetőrség” felállítását. Ez tíz zászlóaljat és egy lovas-tüzér üteget jelentett, melybe az önként jelentkezőket háromévi időtartamra fogadták fel. A szervezőmunkát a miniszterelnökség mellett működő Országos Nemzetőrségi Haditanács végezte. A minisztériummal való egyesítése november végétől, az egységes honvédsereg megteremtésével történt meg. A zászlóaljok toborzása a helyi közigazgatás közreműködésével folyt. Június elejére először a fővárosokban, majd a Szegeden, illetve a Debrecenben és környékén toborzott zászlóaljok felállítására fejeződött be. A következő két hónapon belül mind a tíznek a létszáma elérte a

³⁰⁷ Uo. 51–69. old.; CSIKÁNY 2004. 1. kötet. 14–16. old.

³⁰⁸ URBÁN 1973. 118–120. old.

³⁰⁹ Uo. 143–159. old.

meghatározott ezer főt. A zászlóalj tisztkara a szerezdektől lépett át, illetve nyugállományú tiszteket neveztek ki különböző beosztásokba. A parancsnokokat őrnagyokká léptették elő. Komoly csábítást jelentett, hogy a fizetésük jócskán meghaladta szerezdei társaikét. Ezeket, az első zászlóaljakat kezdték először „honvéd”-ként emlegetni. A tíz zászlóalj felállítását Erdélyben rövid időn belül további kettő követte.³¹⁰

A zászlóaljakat a felállításuk után nem sokkal már a Délvidékre és a Dráva-mentére vezényelték. Ezen erő még mindig kevésnek bizonyult a harc sikeres folytatásához és a Horvátország felőli határ ellenőrzéséhez. Josip Jellasics³¹¹ altábornagy, horvát bán ugyanis kezdettől felmondta az engedelmisséget a magyar kormánynak és fennállt annak veszélye, hogy támadást indít az ország ellen. A megyék nemzetőri zászlóaljainak, lovas osztályainak szervezése ugyan időközben tovább folyt, de ezek jellegükénél fogva hosszabb tábori alkalmazásra nem voltak alkalmazhatók. Az alakulatok ugyanis kettő-nyolc hetet töltöttek a táborban, s mire belejötték volna a szolgálatba, már indultak is haza. Ez volt az oka annak, hogy augusztus elején mozgó, önkéntes nemzetőrség felállítását határozták el.³¹² Ezekből az alkotóelemekből, a cs. kir. hadsereg magyar alakulataiból, honvéd- és önkéntes mozgó nemzetőri zászlóaljakból jött létre végül az a fegyveres erő, a honvédség, amelynek feladata 1848 őszétől az ország önállóságának megvédése volt.

A nemzetőrség tehát betöltötte kettős szerepét az 1848-49-es forradalom és szabadságharc során. Egyrészt megbízható karhatalmi-rendőri szerve lett az új alkotmányos magyar kormánynak, másrészt az udvar fegyveres támadását követően alapját, meghatározó magját képezte az ország fegyveres erejének, a honvédségnek. Mindkét feladatát sikeresen betöltve garantálta az ország (és benne meghatározóan a vidék) külső és belső biztonságát.

4.7.2 A nemzetőrség az 1956-os forradalom és szabadságharcban

Munkánk eddigi kronológiai sorrendjét a történelmi párhuzam kidomborítása érdekében megtörve ebben az alfejezetben a nemzetőrségnek a XX. századi magyar történelemben játszott szerepéről, a vidékbiztonság aspektusában lesz szó. Csakúgy, mint 1848-ban, az 1956-os forradalom kitörését követően felmerült az igény egy, az új hatalomhoz hű, megbízható karhatalom szervezése iránt. Annál is inkább, mivel maga a forradalom a civilek fegyverszerzési akcióival indult, melyek elsődleges célpontjává a Budapest és környékén lévő laktanyák, rendőrségi objektumok, fegyver- és lőszerraktárak váltak, és hamarosan lefoglalták és szétosztották a budapesti nagyüzemek egy részében tárolt fegyver- és lőszerkészleteket is. A Rádiónál a változásoknak mereven, görcsösen ellenálló hatalom ellen megkezdett küzdelem – a szovjet csapatok beavatkozását követően – az idegen befolyástól mentes Magyarországért folytatott harccá, szabadságharccá vált.

Október 23-át követően spontán módon indult meg olyan önvédelmi csoportok szervezése, melyek egy-egy munkahely, intézmény megóvását tűzték ki célul. Október 27-én a Szakszervezetek Országos Tanácsa budapesti ülésén elhatározták, hogy az 1848-as nemzetőrség mintájára nemzetőrséget hoznak létre a munkásság és a diák-

³¹⁰ CSIKÁNY 1998. <http://mek.oszk.hu/01300/01344/html/foglalat.htm> (A letöltés dátuma: 2018. 04.30.)

³¹¹ Josip Jellasics (1801-1859) szlavóniai horvát születésű cs. kir. tábornagy, horvát bán.

³¹² CSIKÁNY 1998. <http://mek.oszk.hu/01300/01344/html/foglalat.htm> (A letöltés dátuma: 2018. 04.30.)

ság felfegyverzése érdekében. A munkásság tagjait egyrészt a korábbi üzemi munkásőrségekbe, másrészt a kerületi rendőrkapitányságok mellett létrehozandó nemzetőregységekbe várták. Az erről szóló hivatalos felhívás a BM részéről október 28-án hangzott el a rádióban, mely szerint azok jelentkezését várják, akik részt kívánnak venni a főváros közrendjének és közbiztonságának biztosításában. A frissen szerveződő nemzetőrségre várt tehát a rendteremtés feladata, miután a rendőrség nem volt felkészülve a kialakult helyzetben a rend fenntartására, az államvédelem pedig egyáltalán nem élvezte a lakosság bizalmát.³¹³

Kopácsi Sándor³¹⁴ a nemzetőrség parancsnokaként október 29-én utasítást adott ki, melyben a köztörvényes bűnözők (fegyveres fosztogatók, bűncselekményeket elkövető egyének és bandák) elleni küzdelmet jelölte meg a szervezet elsőrendű feladatának. Elképzelései szerint a nemzetőrség rendőri alárendeltségben működött volna, de a szervezőmunka ebben a formában nem hozott érdemi eredményeket, mivel a társadalom nem állt a hatalom által felkínált rendteremtés oldalára. Ugyanakkor az önállóan szerveződő üzemi, intézményi, egyetemi nemzetőr csoportok folyamatosan bővültek, szervezetüket maguk építették ki, de nem volt felettük központi szerv, amely működésüket koordinálta volna. Kopácsi utasítására ekkor megkezdődött a nyilvántartás, a nemzetőrök számára fegyvereket és igazolványokat adtak ki.³¹⁵

A hatalom a forradalom első napjaiban a felkelők feltétel nélküli fegyverletételét követelte, majd amikor ennek irreálisnak bizonyosodott, megelégedett volna azzal, ha a felkelők csatlakoznak a rendőrség és a honvédség által irányított nemzetőrséghez. A szovjet csapatok kivonulásának feltételét is a fegyverletételben határozták meg. A szabadságharcos csoportok számára is egyértelmű volt, hogy az anarchikus állapotokat mihamarabb meg kell szüntetni, ennek érdekében hajlandónak mutatkoztak belépni a szerveződő nemzetőrségbe, mint új karhatalomba. A megalakuló nemzetőregységek a legtöbb területen azonban önállóak voltak, csak tájékoztatási kötelezettségük volt a november 3-án megalakult Nemzetőr Főparancsnokság felé. Ez a szerv az élelmiszer- és fegyverellátást biztosította, valamint az országossá növvő szervezet működési rendjének kialakításán dolgozott.³¹⁶

A fővárostól eltérően alakult a nemzetőrség szervezete vidéken, még a nagyvárosokban is. Míg a fővárosban a fegyveres szabadságharcos csoportok integrálása volt a fő célkitűzés, addig vidéken a forradalmi szervek megalakulását szorosan követte a nemzetőr alegységek önszerveződése, s a fegyveres szabadságharcos csoportok jelentették a kisebbséget. Míg Budapesten a szabadságharcosokból lettek a nemzetőrök, addig vidéken ez a folyamat éppen ellentétes irányú volt.³¹⁷ „A vidéki forradalom legfontosabb mozzanata nem a harc, hanem a sokrétű önszerveződés, jellegzetes alakja nem a tüntető és a fegyveres harcos, hanem a forradalmi készenlét, az általános politikai sztrájk szükséghelyzetében a rend és a közbiztonság fölött örökös, ennek érdekében tárgyaló, szervező és egyeztető rendparti forradalmár.”³¹⁸ Maga az intézmény is könnyebben leírható vidéken: „Nemzetőrség – az elnevezésétől függetlenül – az

³¹³ BOKODI-OLÁH 2016. 21–22. old.

³¹⁴ Kopácsi Sándor (1922–2001) rendőr ezredes, az 1956-os forradalom idején Budapest rendőrfőkapitánya, a Nemzetőrség helyettes főparancsnoka (Király Béla helyettese), később Nagy Imre perének életfogytiglanra ítélt hatodrendű vádlottja.

³¹⁵ Uo. 23–24. old.

³¹⁶ Uo. 30–54. old.

³¹⁷ Uo. 55. old.

³¹⁸ RAINER 2001. 37. old.

a fegyveres vagy fegyvernélküli testület, amelyet az adott közigazgatási egység lakossága, vagy a lakosság által megválasztott forradalmi szervezet – elsősorban közrendvédelmi feladatok ellátása érdekében – hozott létre.³¹⁹

Vidéken nemzetőrséget a települések fele (51%-a, 1678 település) hozott létre. Döntő többségük október 25. és november 1. között alakult, s közülük a legtöbbet forradalmi szervezetek hozták létre vagy voltak ellenőrzésük alá. A parancsnoki állomány döntő többsége civilekből állt, de találunk közöttük rendőrt, katonát, határőrt és tüzoltót is. A nemzetőrségek alig több mint fele (54%) teljesített fegyverrel szolgálatot, de többségük kizárólag a szolgálat ideje alatt viselt fegyvert. Mintegy 80 településen csak éjszakai őrséget állítottak fel.³²⁰

19. számú ábra: Az 1956-os forradalom és szabadságharc.

(forrás: <http://www.rev.hu/sulinet56/online/szerviz/ablazat/terkep2.htm>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

³¹⁹ HORVÁTH 2003. 339. old.

³²⁰ BOKODI-OLÁH 2016. 56. old.

A falusi nemzetőrök feladata a legtöbb esetben a vagyon- és személyi biztonság fenntartása, a termelészövetkezetek vagyonának őrzése, az önkényeskedések megakadályozása volt. *„Ellenőrizték a település gépjárműforgalmát, az anyagszállítást, az ismeretlen személyeket igazoltatták, a nemzetőrséghez nem tartozó fegyvereseket lefegyverezték, a parancsnokságra bekísérték, és ahol elrendelték, ott érvényt szereztek a kijárási tilalomnak is.”*³²¹ Ezen kívül törvényesen őrizték a letartóztatott államvédelmiseket és pártfunkcionáriusokat, óvva őket a népharagtól. *„Annak ellenére, hogy számos településen napokig nem létezett rendőrség, súlyosabb köztörvényes bűncselekményekre nemigen került sor, ahol mégis, ott a helyi forradalmi szerv fennhatósága alatt a nemzetőrök jártak el a törvények megszegőivel szemben.”*³²² Járási és megyei szinten karhatalmi bizottságokat állítottak fel a rendőrség, a honvédség és a nemzetőrség tevékenységének összehangolására.³²³

A vidéki nemzetőrsek többsége a november 4-i szovjet támadást követően magától feloszlott. Néhány helyen azonban vállalták a fegyveres honvédelmet. Ez utóbbi azonban nem volt feladatuk, hiszen sem fegyverzetük, sem személyi állományuk felkészítése ezt nem tette lehetővé. A nemzetőrség vidéken tökéletesen eleget tett alapvető karhatalmi-rendőri feladatának, és garantálta a vidék biztonságát. Ezzel segítette a forradalom konszolidációját, az atrocitások mérséklését, biztosította a közhatalmat gyakorló közigazgatási szervek számára az ország újjáépítéséhez szükséges rendet. A forradalom leverését követően ugyan az új hatalom november végéig létrehozta saját karhatalmát, azonban néhány vidéki településen még működött a nemzetőrség egy rövid ideig, ezzel ismét bizonyítva használhatóságát a vidékbiztonság fenntartásában.³²⁴

4.8 A SZERETFALVA-DÉDA VASÚTVONAL KIÉPÍTÉSÉNEK HATÁSA AZ ERDÉLYI VIDÉKBIZTONSÁGRA 1942-1944

4.8.1 A trianoni békediktátum, mint történelmi előzmény

Az Osztrák-Magyar Monarchia tagjaként a Magyar Királyság 1918 őszén elveszítette az első világháborút. Ennek következményeként a szövetséges és társult hatalmak legfőbb tanácsa 1919. december 1-jén hivatalosan felszólította a magyar kormányt, hogy a világháborút lezáró béke megkötése céljából hivatalos megbízottjait küldje a Párizs melletti Neuillybe. A magyar küldöttségnek 1920. január 15-én nyújtották át a békefeltételeket, amelyek rendkívül súlyos, igazságtalan megkötéseket tartalmaztak. Végül 1920. június 4-én a Trianon kastélyban a magyar megbízottak aláírták a békeszerződést. A Magyarországra vonatkozó szerződés (diktátum) XIV részből állt, melyet a Nemzetgyűlés 1920. november 15-én háromszori olvasatban fogadott el és ezt a kormányzó meg is erősítette. A békeszerződés II. része foglalkozott a határ-megállapításokkal. Ennek értelmében Magyarország elvesztette területének 71,52%-át, lakosságának 63,56%-át. (Érdekes összehasonlítás, hogy Németország – mint az első világhá-

³²¹ HORVÁTH 2003. 346. old.

³²² SZAKOLCZAI – Á. VARGA 2003. 18. old.

³²³ BOKODI-OLÁH 2016. 56–58. old.

³²⁴ Uo. 56–58. old.; 165–166. old.; 185–187. old.

ború legfőbb vesztese – területének mindössze 13, lakosságának pedig 9,5%-át veszítette el.) Magyarország határhossza az eddigi 4166 km-ről – amelynek 85%-a jól védhető terület volt – 1450 km-re csökkent. Ennek 23%-a volt csak folyóhatár, mint jól védhető határszakasz. Már nem voltak hegyvonulatok az új határon, tehát csak a víz maradt természetes és jól védhető határnak. A 19.723 km hosszú vasút vonal 42,2%-a maradt meg, ami egyben a nagy vasúti csomópontok levágását jelentette. Ide tartozott Pozsony, Kassa, Temesvár, Szabadka és Arad is. Az eredeti határok alapján eddig 29 vasút vonal vezetett ki az országból, ami a határváltozások után 46-ra duzzadt. Ez tovább gyengítette az ország védelmi képességét. Magyarország elvesztette szántóföldjeinek 62, erdeinek 88, legelőinek 72, rétjeinek 77, kertgazdaságának 78, szőlőterületének 38%-át. Elvesztette marhaállományának 69, sertéseinek 56, loállományának 61, juhainak 74%-át. Az ipar tekintetében elveszett a vas- és acélgyártás 62, a szénbányák 30, a fűrésztelepek 90, a bútorgyártás 80, a papírgyártás 90, a malomipar 40 és a cukorgyárak 40%-a. A szerződésben megrajzolt határok alapján szétvágták az árvízvédelmi rendszereket, és több mint 100 községet vágtak el közigazgatási, egyházi, kereskedelmi központjától, vasútállomásától. Közel 200 községet szó szerint kettévágtak, és 1011 birtokosnak kerültek át a földjei a határon túlra. A legszembetűnőbb határmegállapítás Alsócsatáron történt, ahol Hódosi Márton háztáji birtokán keresztül húzták meg az új határt, így a disznóól került át a „szomszédba”. Ezek után már az sem volt meglepő, hogy Szőreg és Kiszombor (azaz Magyarország és Románia) között egy 15 km hosszú, fél méter széles a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz tartozó sáv maradt.³²⁵

Mindezek következtében korábban prosperáló gazdasági kapcsolatok szűntek meg, évszázadok kulturális és emberi kapcsolatai szakadtak szét, melyek mind negatívan érintették a vidékbiztonságot. A korabeli magyar társadalmat valósággal sokkolta, hogy a közel ezeréves államot szétszabdalták.³²⁶ A korszak magyar politikai elitje tehát természetes módon helyezkedett a revízió talajára, s a magyar külpolitikát ez hatotta át.

20. számú ábra: A trianoni békediktátum területi változásai 1920.

(forrás: <https://korok.webnode.hu/products/sasdi-tamas-trianon/>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

³²⁵ CSIKÁNY 2004. I. kötet. 234–236. old.

³²⁶ PÜSKI 2010. 21. old.

4.8.2 A második bécsi döntés

A második világháború kitörését követően, Franciaország kapitulációja után, 1940 júniusában a szovjet kormány ultimátumban követelte Romániától Besszarábia és Észak-Bukovina átadását, majd elfoglalta e területeket és a Szovjetunióhoz csatolta. Mindez lehetőséget kínált Magyarországnak is, hogy önerejéből valósítsa meg Erdély és Kelet-Magyarország visszacsatolását. Megkezdődtek a magyar katonai előkészületek, közel félmillió haderőt vonva össze a Tiszántúlon. A német vezetés – melynek a térség nyugalma volt az érdeke – kétoldalú magyar-román tárgyalásokat javasolt. Ez elől a magyar kormány nem térhetett ki. A tárgyalások viszont eredménytelenül végződtek, mire a románok Németországot és Olaszországot kérték fel döntőbíróknak. Ezzel megghiúsult Erdély önerőből való visszaszerzésének terve, s ismét a tengelyhatalmak döntőbírárságára került sor. Az 1940. augusztus 30-ai második bécsi döntéssel Magyarország 43.492 km² területet kapott vissza, benne a Székelyfölddel. Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint a visszacsatolt Észak-Erdélyben 2.460.000 fő élt, melyből 54,6% magyar, 43,5% román, és 1,9% német volt. Dél-Erdélyben körülbelül 400.000 magyar maradt. Magyarország a második bécsi döntés következményeként 1940. november 20-án csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, mellyel tovább mélyítette a németbarát külpolitikai kényszerpályáját.³²⁷

21. számú ábra: Magyar területi revízió 1939-1941 között.

(forrás: <https://nemzeti.net/1940-augusztus-30-a-masodik-becsi-dontes-2366742.html>; A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

³²⁷ CSIKÁNY 2004. I. kötet. 273–291. old.; PÜSKI 2010. 99–100. old.

4.8.3 A Szeretfalva-Déda vasútvonal építése és hatásai

A két világháború között az állam saját politikai, fizikai, és gazdasági biztonságának fenntartását már a békeidőszakban megfelelően kialakított közlekedési politikától tette függővé. Az első világháborúban ugyanis bebizonyosodott, hogy a jövő háborújában a hadseregek időbeli felvonulása, a seregtestek időbeni átcsoportosítása, mindennemű anyaggal való ellátása, a hadiipar folyamatos termelésének fenntartása, valamint a mögöttes területeken a rend biztosítása az infrastrukturális biztonság elemeiként hatással van a politikai, fizikai és gazdasági biztonság dimenzióira. A közlekedési rendszer fejlesztésére irányuló feladatoknak rendszerint az ország általános fejlesztése, a gazdaság fejlődése keretében úgy kell megvalósulniuk, hogy a védelmi felkészítés konkrét igényei a nemzetgazdaság igényeivel lehetőség szerint egybeessenek. A társadalmi, a gazdasági és a környezeti körülmények által kiváltott közlekedési igények, illetve azok kielégítésének folyamata hatással van a társadalom, a gazdaság és természetesen az ország védelmi képességének állapotára is. Ezek biztosítása pedig elsőrendű honvédelmi érdek.³²⁸

A második bécsi döntés következtében kialakult új határvonal döntően az etnikai határok mentén húzódott, a gazdaságföldrajzi és közlekedési szempontokat kevésbé vették figyelembe. Torda környékén nagy földgázlelőhelyek voltak német érdekeltséggel, ezeket pedig a Harmadik Birodalom nem kívánta Magyarországhoz csatolni. Így jött létre a „Göring hasa” elnevezésű beszögellés, ahol Románia ékszerűen benyúlt Magyarország területére Kolozsvár és Marosvásárhely között. Így a két várost összekötő vasútvonal (az észak-erdélyi vasúti fővonal) egy jelentős szakaszon Románia területén maradt. A vonalon korridorvonal haladását a román fél nem engedélyezte, így Marosvásárhely és a székely körvasút lényegében el volt vágva a magyarországi vasútvonalaktól.³²⁹

A közvetlen vasúti összeköttetés hiánya miatt veszélybe került Székelyföld közellátása. A személy- és áruforgalmat Beszterce és Szászrégen vasútállomások között közúton lehetett megszervezni. A magyar kormány úgy ítélte meg, hogy a Székelyföld téli ellátását csak akkor lehet biztonságosan megoldani, ha a szállítások irányítását a honvédség katonai közlekedési hatóságai végzik.

Eleinte az utasokat és az árut autóbuszok és teherautók vitték vonattól vonatig a Beszterce (vagy Szeretfalva) és Szászrégen közötti körülbelül 50 km-es nem megfelelő állapotú közúton. 1940. december közepére a Marosvásárhelyi Kisvasút 16 km-es meghosszabbításával a honvédség épített egy keskeny vágányú vonalat Kolozsnagyida és Szászlekenye között, így kisvasúttal kötötték össze az újonnan visszaszerzett területeket. Ez azonban kis kapacitású volt, a 760 mm-es nyomtávú igen hosszú és kanyargós vasútvonal a Székelyföld napi 3000-3500 tonnás igényét nem tudta fedezni.

³²⁸ SZÁSZI 2013. 19. old.; 48. old.

³²⁹ HORVÁTH 2011. 43. old.; VÖRÖS 2017.

22. számú ábra: A Szeretfalva-Déda vasútvonal 1941-1944.

(forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Szeretfalva%E2%80%93D%C3%A9da-vas%C3%BAtvonal>;

A letöltés dátuma: 2018. 04. 30.)

Az új vasútvonal megépítésére három terv is készült, végül a Szeretfalva-Déda vonal mellett döntöttek. Ezen a vonalon ugyanis a szállítási távolság és a menetidő Sepsiszentgyörgy felé lerövidült. A katonai stratégiai szempontok is e vonal létesítése mellett szóltak, mivel Magyarország határa Románia felé túlságosan közel esett az első két javaslat szerinti vonalhoz. Ez katonai, politikai és közlekedési aspektusból vizsgálva újabb veszélyeket hordozott magában. Az első világháború tapasztalatai igazolták – és ezt alátámasztották a második világháború addigi eseményei is –, hogy a határokkal párhuzamosan, vagy azok közelében futó vasútvonalakat szinte lehetetlen védeni.³³⁰

A magyar vasúttörténetben páratlan módon készült el az új pálya. A tervezéssel szinte egyidejűleg kezdődött maga a munka, olyan tájon, ahol nagyon rosszak voltak a talajadottságok, az erős szintkülönbségek miatt korábban senkinek sem jutott volna eszébe vasutat építeni. A Kereskedelemügyi Minisztérium tájékoztatója szerint az építkezésen 27.000 munkás dolgozott állandóan, ebből 8500 kubikos, 3600 fő különféle szakmunkás, iparos és bányász, 12.200 napszámos, továbbá 2700 munkaszolgálatos katona is, miután 1941 őszén a honvédség is bekapcsolódott az építkezésbe a földmunkák egyes szakaszain dolgozó munkásszázadaival.³³¹

³³⁰ HORVÁTH 2011. 44. old.; VÖRÖS 2017. old.

³³¹ SZERZŐ NÉLKÜL 1943. 1–8. old.

1941 áprilisától már a vonal egész hosszán folytak a munkálatok, de a tervet jóváhagyó „közigazgatási bejárásra”, amelyen az érintett falvak vezetői is részt vettek, csak július végén került sor. Folytak a területkiszajátítások, két faluban házakat is le kellett bontani, helyettük pedig újakat építeni. A községek ingatlanátadással, közmunkával segítették az építkezést. Az új vasút 9 településen haladt át, de közelsége mintegy 20 falu életét változtatta meg. A vasútvonal átadására 1942. december 5-én került sor, személyesen Horthy kormányzó nyitotta meg a vasutat a közforgalom számára.³³²

A második világháborúban a közlekedési rendszer fejlesztését pénzügyi források hiányában, 1943-ban leállították. A második világháború végén az épületek, az alagutak és a műtárgyak nagy részét felrobbantották. A háború után a vonal teljes egészében visszakerült Romániához, és pár évi forgalomszünetelés és helyreállítás után az építkezés haszonélvezője a román állam és vasúttársasága lett. Az 1970-es években villamosított vasútvonal a CFR³³³ meghatározó fővonalává vált. A Szeretfalva-Déda vasútvonal jelenleg is működik: egy 48 km hosszú, normál nyomtávolságú vasúti fővonal Beszterce-Naszód és Maros megye területén. A vonal Dél-Erdélyt és Székelyföldet köti össze Észak- és Nyugat-Erdéllyel.³³⁴

Fenti példánk igazolja, hogy a biztonság politikai és katonai dimenziói hogyan fonódtak össze, egészítették ki és hatottak egymásra a gazdasági, közlekedési, társadalmi biztonság alrendszerével, s ezek közösen hogyan szavatolták a székelyföldi vidékbiztonságot 1942 és 1944 között.

³³² HORVÁTH 2011. 47. old.; VÖRÖS 2017.

³³³ Căile Ferate Române, Románia állami vasúttársasága.

³³⁴ VÖRÖS 2017.

5. ÖSSZEGLÉS

Munkánk során történelmi megközelítésben, kronológiai sorrendben haladva vetettük elemzés alá a kutatócsoportunk által meghatározott kilenc biztonsági dimenziót. A város és vidék nyugat-európai fókuszú egyetemes gazdaság- és társadalomtörténeti bemutatását követően a magyar történelem egy-egy általunk meghatározónak tekintett korszakából merítettünk példákat a „lessons learned”, vagy másként fogalmazva az esettanulmányok elemzésének módszerét véve alapul. A kiválasztott esettanulmányok alapján a vidékbiztonságról Kárpát-medencei magyar történelmi vonatkozásban a következő megállapításokat tehetjük:

A honfoglalás fő kiváltó oka az volt, hogy a magyar szállásterület biztonságát többé már nem lehetett az adott földrajzi térségben garantálni, ezért új szállásterületet kellett keresni, s ennek biztonságát megszervezni. A korszak körülményeiből adódóan ez alapvetően a vidék biztonságának megteremtését jelentette a magyar törzsszövetség részéről, mely a honfoglalást követően az államalapításban csúcsozott ki. A magyar vidékbiztonságnak a nyugat-európai modellhez való alkalmazkodását, az életmódváltást tehát a X-XI. században a politikai akarat változásán túl a honfoglalással és a kalandozások lezárultával jelentkezett területi, környezeti és éghajlati viszonyok megváltozása idézték elő.

A tatárjárás időszakában – melynek bemutatása jelentős terjedelmet foglal el monográfiánkban, s legfőbb indokunk erre az volt, hogy a magyar állam és a királyság léte ekkor került a történelem során legközelebb a teljes megsemmisüléshez, illetve Rogerius munkájának köszönhetően kiváló primer forrás állt az elemzés végrehajtásához rendelkezésünkre – a vidék biztonsága először az ország védelmi képességének növelése érdekében befo-gadott kunok miatt rendült meg. A már alapvetően letelepedett életmódot folytató, és az állattenyésztés mellett egyre inkább a növénytermesztésből élő, szőlő- és kertkultúrával rendelkező vidéki magyar népesség gazdasági és közbiztonságát ez a lépés alapvetően felborította, melyet súlyosbított a mongol csapatok pusztítása a Kárpát-medence területén. A mongol betörés hírére a középkorban általánosan tekinthető módon a veszély jelentkezésekor a vidéki lakosság a biztonságosabbnak ítélt közeli városokban keresett menedéket. A vidéki lakosság azonban látva, hogy a mongolok koncentrált támadásainak a városok nem képesek ellenállni, valamint a központi királyi hatalom és a helyi földesurak hatalma sem képes garantálni a vidék biztonságát, ezt maguk szervezték meg. Időleges sikereket érhettek el egyes vidékeken a falvak evakuációinak egy biztonságosabb környezetbe történő végrehajtásával. A túlélésre csak különleges földrajzi viszonyok között volt lehetőség.

A tatárjárásnak a vidékbiztonságra gyakorolt hosszútávú hatásai közül kiemelendő számos korábbi település elnéptelenedése, valamint a lakosság zsákfalvakba költözése, ugyanis a főutaktól távol a falvak veszélyeztetettsége csökkent. Ugyancsak a tatárjárás tapasztalatainak volt köszönhető, hogy az állam, egy korábbi fontos feladatkörét, az ország védelmi képességének fenntartását delegálta magánemberek kezébe, melynek az ország belső biztonsága, így a vidékbiztonság szempontjából is beláthatatlan következményei lettek. A stratégiai állami feladatokat – mint haderőszerzés és irányítás, közigazgatás, gazdaság- és társadalompolitika meghatározása – kezükbe kaparintó oligarchák egyre inkább részállamok megalakítására törekedtek, mely a vidékbiztonságot minden aspektusában (politikai, katonai, gazdasági, közbiztonság stb.) fenyegetve egyszersmind az állam létét sodorta veszélybe. A külső veszély-

lyel szembeni védekezés szempontjainak túlhangsúlyozása áttételes módon a belső bomlásnak nyitott utat, amikor az állam – maga az uralkodó – szűklátókörű társadalmi csoportnak engedte át hatalma egy részét, mely végül magának az uralkodó jogainak korlátozását, az állam megbénulását eredményezte. Ebből a helyzetből csak egy újabb, erős, központi királyi hatalom megteremtése menthette meg az országot, s állíthatta helyre a vidékbiztonságot.

A középkori parasztfelkelések időszakában a vidék biztonságát a társadalmi feszültségekből eredő polgárháborús jelenségek rengették meg. A mozgalmak akár társadalmi közmegegyezéssel is zárulhattak volna, a központi királyi hatalom is efelé hajlott, a nemesség azonban saját gazdasági helyzetét veszélyben érezve fegyveres erővel törte le és kíméletlen eszközökkel torolta meg a parasztok mozgalmát. A vidék biztonsága és a magyar állam stabilitása a belső felkelések után helyreállt, azonban a következő években a megújuló és minden addiginál nagyobb török hódító politika jelentette a magyar államra, és benne a magyar vidékre is a legnagyobb veszélyt.

A háromrészre szakadt Magyarország időszakában a vidékbiztonság és az állam működése szempontjából egyedülálló világtörténelmi helyzet adódott, amikor a vidék biztonságának fenntartásáért a hódoltsági területek nagy részén egyszerre voltak (vagy lett volna) felelősök a török megszálló hatalom közigazgatása és fegyveres ereje, valamint a Habsburg fennhatóság alatt lévő, az adott területektől sokszor több száz kilométerre elhelyezkedő Magyar Királyság hasonló állami szervei. Emellé zárkózott fel az alulról felépülő parasztvármegye intézménye, s ez a három tényező alakította jól-rosszul a korszak vidékbiztonságát. Mindezek a kezdeményezések legfeljebb csak részben tudták garantálni a vidék biztonságát, ennek volt köszönhető, hogy a korszakban a vidék elnéptelenedett. Ez máig ható módon változtatta meg az Alföld településszerkezetét, és hosszú évszázadokra nemzetiségi összetételét.

Az 1848. márciusi forradalom kitörését követően a nemzetőrség vált a vidékbiztonság fő letéteményesévé. Az először spontán módon, majd felülről szerveződő fegyveres testület képes volt garantálni a magyar vidék belső és külső biztonságát. Ugyanez mondható el az 1956-os forradalom vonatkozásában is, amikor is a nemzetőrség vidéken tökéletesen eleget tett alapvető karhatalmi-rendőri feladatának, segítette a forradalom konszolidációját, az atrocitások mérséklését, biztosította a közhatalmat gyakorló közigazgatási szervek számára az ország újjáépítéséhez szükséges rendet. A forradalom leverését követően ugyan az új hatalom november végéig létrehozta saját karhatalmát, azonban néhány vidéki településen még működött a nemzetőrség egy rövid ideig, ezzel ismét bizonyítva használhatóságát a vidékbiztonság fenntartásában.

A trianoni békediktátum következtében a Kárpát-medencében korábban prosperáló gazdasági kapcsolatok szűntek meg, évszázadok kulturális és emberi kapcsolatai szakadtak szét, melyek mind negatívan érintették a vidékbiztonságot. A két világháború között az állam saját politikai, fizikai, és gazdasági biztonságának fenntartását már a békeidőszakban megfelelően kialakított közlekedési politikától tette függővé. A Szeretfalva-Déda vasútvonal megépítésének példája igazolta, hogy a mögöttes, vidéki területeken a rend biztosítása az infrastrukturális biztonság elemeiként hatással van a politikai, fizikai és gazdasági biztonság dimenzióira, s ezek Székelyföld esetében is közösen szavatolták a vidékbiztonságot 1942 és 1944 között.

Az egyes fejezetek, esettanulmányok kiválasztása, azok mélysége és terjedelme a szerzői szubjektivitás mértéke alapján lett meghatározva, ezért méltán képezhetik vita tárgyát. Azonban éppen ez állt szándékunkban: új aspektusból, komplex biztonságfelfogással – alapvetően politikai, fizikai és gazdasági dimenziókban –, történelmi megközelítéssel kívántuk vizsgálni vidék és város viszonyát, a vidék „kemény” biztonsági kihívásait, ezzel elősegítve a vidékbiztonság mint új fogalom tudományos igényű diszkusszióját. Munkánk egy hosszantartó folyamat első állomásának tekinthető, amely nem nélkülözheti a multi- és interdiszciplináris megközelítést, ezzel újabb elemzési szempontoknak adva helyet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Archaeology (2012): Europe's 'oldest town' found near Bulgaria's Varna, professor says. In The Sofia Globe. Elérhetőség: <https://sofiaglobe.com/2012/10/08/archaeology-europes-oldest-town-found-near-bulgarias-varna-professor-says/> (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
2. Boardman, John – Hammond, N. G. L. (1982): *The Expansion of the Greek World, Eighth to the Sixth Centuries B.C.* In: The Cambridge Ancient History. Volume III. Part 3. Cambridge University Press, Cambridge.
3. Bokodi-Oláh Gergely (2016): *Nemzetőrség 1956.* Argumentum Kiadó, Budapest.
4. Borhy László szerk. (2003): *Római történelem szöveggyűjtemény.* Osiris Kiadó, Budapest.
5. B. Szabó János (2016): *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország.* Corvina Kiadó, Budapest.
6. C. Tóth Norbert (2009): *Luxemburgi Zsigmond uralkodása 1387-1437.* Magyarország története VI. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
7. Csikány Tamás szerk. (2014): *A Magyar Honvédség 1848-1989.* Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest. I-II. kötet.
8. Csikány Tamás (1998): *A szabadságharc foglalata.* In: Szijj Jolán szerk.: *Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból.* Petit Real, Budapest. Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/01300/01344/html/index.htm> (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
9. Csukovits Enikő (2009): *Az Anjouk birodalma 1301-1307.* Magyarország története V. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
10. Dobos Károly Dániel: *Sém fiai – A sémi nyelvek és a sémi írásrendszerek története.* Pázmány Egyetem eKiadó és Szent István Társulat, Budapest.
11. Egyszerű fordítású biblia (2012). Elérhetőség: <https://www.biblegateway.com/versions/Hungarian-Bible-Easy-to-Read-Version-ERV-HU/> (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
12. Ellul, Jacques (2011): *The Meaning of the City.* Wipf and Stock; Reprint Edition.
13. Engel Pál (2003): *Honor, vár, ispánság.* Osiris Kiadó, Budapest.
14. Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András (1998): *Magyarország története 1301-1526.* Osiris Kiadó, Budapest.
15. Fodor István (2009): *Őstörténet és honfoglalás.* Magyarország története I. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
16. Font Márta (2009): *Államalapítás 970-1038.* Magyarország története II. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
17. Gazdag Ferenc (2013): *A biztonsági tanulmányok alapjai.* Nemzeti Közsolgáti Egyetem, Budapest.
18. Gunst Péter szerk. (1996): *Európa története.* Csokonai Kiadó, Debrecen.
19. Harmat Árpád Péter (2015): *A rejtélyes Fönícia.* 2015.02.14. Elérhetőség: <http://tortenelemcikkek.hu/node/261> (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
20. Harmatta János szerk. (1997): *Ókori keleti chrestomathia.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
21. Harmatta János szerk. (1998): *Az ókori Róma története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

22. Haycraft, John Haycraft (1992): *A francia forradalom nyomában – Utazások Franciaországban*. International Language School, Budapest.
23. Hegyi Dolores – Kertész István – Németh György – Sarkady János (1996): *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 300-ig*. Osiris Kiadó, Budapest.
24. Hermann Róbert szerk. (2003): *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Corvina Kiadó, Budapest.
25. Horváth Attila (2011): *Adalékok és megválaszolatlan kérdések a Szeretfalva-Déda vasútvonal építésének történetéhez*. Hadmérnök, VI. évfolyam 4. szám. 41-48. Elérhetőség: http://www.hadmernok.hu/2011_4_horvatha.pdf (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
26. Horváth Miklós (2003): *1956 hadikrónikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
27. Jeney László – Kulcsár Dezső – Tózsza István szerk. (2013): *Gazdaságföldrajzi tanulmányok közgazdászoknak*. Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
28. Kotkin, Joel (2008): *The City – A Global History*. A Modern Library Chronicles Book, Modern Library, New York. 2008. (EPUB Version)
29. Kristó Gyula (1986): *Az Árpád-kor háborúi*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
30. Kristó Gyula (1988): *Az Anjou-kor háborúi*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
31. Kristó Gyula szerk. (1995): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
32. Kristó Gyula (1998): *Magyarország története 895-1301*. Osiris Kiadó, Budapest.
33. Kristó Gyula (2003): *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szukits, Szeged.
34. Kristó Gyula – Makk Ferenc (2001): *A kilencedik és a tizedik század története*. Pannonica Kiadó, Budapest.
35. Lees, Andrew (2015): *The City: A World History*. Oxford University Press, New York.
36. Liptai Ervin szerk. (1984): *Magyarország hadtörténete*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. I-II. kötet.
37. MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977-1982. Elérhetőég: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/index.html> (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
38. Morvay Bátor (2017): *Az ókori Fönícia átformálta a mediterrán világot*. Hetek XXI. évf. (2017.) 29. szám. Elérhetőég: http://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/201707/az_okori_fonicia_atformalta_a_mediterran_vilagot_1_resz (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
39. Mumford, Lewis (1961): *The City in History – Its Origins, Its Transformations, And Its Prospects*. Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York.
40. Németh György szerk. (1996): *Görög történelem szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest.
41. Oppenheim, A. Leo (1982): *Az ókori Mezopotámia – Egy holt civilizáció portréja*. Gondolat Kiadó, Budapest.
42. Pálffy Géza (2009): *A három részre szakadt ország 1526-1606*. Magyarország története IX. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
43. Pirenne, Henri (1983): *A középkori gazdaság és társadalom története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
44. Plutarkhosz (2001): *Párhuzamos életrajzok*. Osiris Kiadó, Budapest. I. kötet.
45. Püski Levente (2010): *A Horthy-korszak 1920-1941*. Magyarország története XVIII. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
46. Rainer M. János (2001): *Az eszmék útja, előzmények és események*. In: Király Béla – Lee W. Congdon szerk.: *A magyar forradalom eszméi. Eltírásuk és győzelmük (1956-1989)*. ARP Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, Budapest.
47. Soboul, Albert (1974): *A francia forradalom története (1789-1799)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. (EPUB Version.)

48. Szakály Ferenc (1990): *Virágkor és hanyatlás 1440-1711*. Magyarok Európában sorozat II. kötet. Szerk. Glatz Ferenc. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
49. Szokolczai Attila – Á. Varga László szerk.: *A vidék forradalma 1956*. 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest. I. kötet.
50. Szászi Gábor (2013): *A vasúti hálózati infrastruktúrával szemben támasztott újszerű védelmi követelmények kutatása, a továbbfejlesztés feltételrendszerének vizsgálata*. Doktori (PhD) értekezés, Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Katonai Műszaki Doktori Iskola. http://archiv.uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2014/szaszi_gabor.pdf (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
51. Szerző Nélkül (1943): *A Szeretfalva-Dédai vasút 1941-1942*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
52. Szilágyi Tivadar – Boldizsár Gábor – KALÓ (2018): *Vidékbiztonság átfogó megközelítésben, avagy komplex gondolkodás a biztonságos vidékről, elemeiről és rendszeréről*. Hadtudományi Szemle 2018/1. szám. 406–413. old. Elérhetőség: http://epa.oszk.hu/02400/02463/00038/pdf/EPA02463_hadtudomanyi_szemle_2018_01_406-413.pdf (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
53. Thuküdidész (1999): *A peloponnészoszi háború*. Osiris Kiadó, Budapest.
54. Thuróczy János: *A magyarok krónikája* – ROGERIUS mester (2001): *Siralmas ének*. Millenniumi Magyar Történelem – Források. Sorozatszerkesztő: Benda Gyula – Bertényi Iván – Pótó János. Osiris Kiadó, Budapest.
55. Tringli István (2009): *Mohács felé 1490-1526*. Magyarország története VIII. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
56. URBÁN Aladár (1973): *A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
57. Ürmösi Károly (2013): *A biztonság, a biztonság fogalma*. Hadtudományi Szemle 2016/4. szám. 147–154. old. Elérhetőség: epa.oszk.hu/02400/02463/00021/pdf/EPA02463_hadtudomanyi_szemle_2013_04_147-154.pdf (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
58. Vadász Sándor szerk. (2005): *19. századi egyetemes történelem 1789-1914*. Korona Kiadó, Budapest.
59. Veszprémy László (2008): *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
60. Vörös József (2017): *A Szeretfalva-Déda vasútvonal építése*. Sínek világa 2017/2. szám. Elérhetőség: <http://www.sinekilaga.hu/a-szeretfalva-deda-vasutvonal-epitese?index=1> (Utolsó letöltés: 2018. április 30.)
61. Zászlós Levente (2004): *Gilgames*. Tertia Kiadó, Budapest.
62. Zsoldos Attila (2009): *Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században*. Magyarország története IV. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.

BIBLIOGRÁFIA

1. Ablonczy Balázs (2005): *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest.
2. Ablonczy Balázs (2015): *A visszatért Erdély 1940-1944*. Jaffa Kiadó, Budapest.
3. Angi János – Bárány Attila – Orosz István – Papp Imre – Pósnán László (1999): *Európa a korai középkorban (3-11. század)*. DUP Multiplex Media, Debrecen.
4. Anonymus (1977): *Gesta Hungarorum*. Magyar Helikon Kiadó, Budapest.
5. Bak Borbála (1997): *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
6. Balogh Zoltán (2001): *Drégelypalánk*. Száz Magyar Falu Könyvesháza, Budapest.
7. Bóna István (1998): *Az Árpádok korai várairól*. Ethnica Kiadó, Debrecen.
8. Bóna István (2000): *A magyarok és Európa a 9-10. században*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
9. Borovszky Samu – Sziklay János szerk. (1896-1914): *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monografiája. A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*. Országos Monografia Társaság, Budapest.
10. B. Szabó János (2011): *A mohácsi csata*. Corvina Kiadó, Budapest.
11. Engel Pál (1990): *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest
12. Fodor Pál (1991): *Magyarország és a török hódítás*. Argumentum Kiadó, Budapest.
13. Györffy György (2000): *István király és műve*. Balassi Kiadó, Budapest.
14. Hamerow, Helena (2002): *Early Medieval Settlements – The Archaeology of Rural Communities in North-West Europe 400-900 (Medieval History and Archaeology)*. Oxford University Press, New York.
15. Helgert Imre – Vass Jenő Sándor szerk. (2004): *A hazáért 1848-2004*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
16. Hermann Róbert (2001): *1848-1849. A szabadságharc hadtörténete*. Korona Kiadó, Budapest.
17. Hermann Róbert (2009): *Forradalom és szabadságharc 1848-1849*. Magyarország története XIV. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
18. Hess András (1973): *Chronica Hungarorum 1473*. Magyar Helikon Kiadó, Budapest.
19. Horváth Miklós (2002): *Maléter Pál*. Horváth és Társa Kulturális Szolgáltató Bt., Törökbálint.
20. Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert (2010): *Erdély a hadak útján 1940-1944*. Püldo Kiadó, Budapest.
21. Juhász Gyula (1988): *Magyarország külpolitikája 1919-1945*. Kossuth Kiadó, Budapest.
22. Katona Tamás szerk. (1987): *A tatárjárás emlékezete*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
23. Kenyeres István: *Uradalom és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 2008
24. Kézai Simon (1901): *Magyar krónikája*. Lampel Róbert (Wodianer és fiai) Kiadó, Budapest.

25. Király Béla – Veszprémy László szerk. (2003): *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, Budapest.
26. Koszta László (2009): *Válság és megerősödés 1038-1196*. Magyarország története III. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest. 2009
27. Kovács Szilvia (2014): *A kunok története a mongol hódításig*. Balassi Kiadó, Budapest.
28. Kristó Gyula (2003): *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
29. Kubinyi András (2001): *Mátyás király*. Vince Kiadó, Budapest.
30. Kubinyi András (2007): *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló kor hadtörténete*. Argumentum, Budapest.
31. Kurcz Ágnes (1988): *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
32. László Gyula (1982): *50 rajz a honfoglalókról*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
33. Németh György (1999): *A polisok világa*. Korona Kiadó, Budapest.
34. Pálffy Géza (2009): *Romlás és megújulás 1606-1703*. Magyarország története X. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
35. Pálosfalvi Tamás (2005): *Nikápolytól Mohácsig 1396-1526*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
36. Pálosfalvi Tamás (2009): *A Hunyadiak kora 1437-1490*. Magyarország története VII. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
37. Perjés Géza (1975): *Az országút szélére vetett ország*. Magvető, Könyvkiadó, Budapest.
38. Perjés Géza (1979): *Mohács*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
39. Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (1995): *Magyarország története 1918-1990*. Korona Kiadó, Budapest.
40. Püski Levente (2006): *A Horthy-rendszer*. Pannonica Kiadó, Budapest.
41. Romsics Ignác (2003): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
42. Romsics Ignác (2017): *A Horthy-korszak*. Helikon Kiadó, Budapest.
43. Szakály Ferenc (1975): *A mohácsi csata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
44. Szokolczai Attila (2010): *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Magyarország története XXI. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
45. Szigethy Gábor szerk. (1999): *Aranybulla*. Budapest, Holnap Kiadó.
46. Taurinus István (1972): *Paraszti háború*. Magyar Helikon Kiadó, Budapest.
47. Tóth Sándor László (2000): *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Belvedere Meridionale, Szeged.
48. Ungváry Krisztián (2002): *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest.
49. Ungváry Krisztián (2010): *Magyarország a második világháborúban*. Magyarország története XIX. kötet. Főszerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Budapest.
50. Veliky János szerk. (2008): *Polgárosodás és szabadság: Magyarország a XIX. században*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
51. Veszprémy László szerk. (2008a): *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás-kori Magyarországon*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
52. Veszprémy László (2008b): *Lovagvilág Magyarországon*. Argumentum, Budapest.
53. Zachar József (2004): *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság, 1683-1792*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
54. Zeidler Miklós szerk. (2003): *Trianon*. Nemzet és emlékezet sorozat, Osiris Kiadó, Budapest.

SZERZŐI BEMUTATKOZÁS

A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem egyetemi docense. PhD doktori fokozatát a Debreceni Egyetem Történeti és Néprajzi Doktori Iskolájában szerezte, Magyarország II. világháború alatti katonapolitikájának elemzésével. Közel másfél évtizedes felsőoktatási gyakorlata során oktatott egyetemes és magyar történelmet, hadtörténelmet és hadművészettörténetet. Új kutatási területe a vallási szélsőségek és a háborúk vallási motívumai.

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem kiadványa

Kiadó:

Nemzeti Közszolgálati Egyetem;
Államtudományi és Közigazgatási Kar
www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert dékán
Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

Tördelőszerkesztő:

Mikes Vivien

Olvasószerkesztő:

Kiss Eszter

ISBN 978-963-498-072-8 (PDF)

A kiadvány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett „A magyar önkormányzatok döntéshozatali mechanizmusának jogtörténeti, jogszociológiai és összehasonlító jogi vizsgálata” elnevezésű Államtudományi Műhely keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült el és jelent meg.